

C O L B E R T

BALLAGI ALADÁR

LEV. TAGTÓL.

M Á S O D I K K É S Z .

B U D A P E S T .

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADÉMIA.

1890.

I.

„Puissances de laterre, protégez lestalents!“

J. J. Rousseau.

Machiavelli környezetükről ítélte meg a fejedelmeket. »Azon férfiak után, kik a fejedelem személye körül vannak, ítéltetik meg az ő belátása és eszélyessége. Ha ezek ügyesek és hívek, úgy őt minden bölcsek kell tartani, mert beesőket fölismerte. De ha nem ilyenek, úgy róla kedvezőleg ítélni nem lehet, mivel rosszal választott.« Mindjárt az első lépésnél követte el az első hibát. (II Principe §. XXII.)

Mivel senki sem végezhet egymaga minden, senki sem kormányozhat sikeresen, bárminő munkát s erélyt fejtsen ki, ha nem tudja, vagy nem akarja vezetése alatt a lehető legjobb erőket egybegyűjteni.

Colbert kormánya merő fény, szemkáprázstató ragyogvány, épen azért, mert aegise alatt csupán a *kitűnőség* tarthatott számot előmenetelre.

A szorosan politikai téren nem ellenőrizhetjük ezt eléggé. Mivel minden politikai élet elhalt, nincs szükség államférfiakra, csak egy igazi kormányzóra, kinek viszont csak eszközökre van szüksége s azok az intendánsok.

Másra volt ott szükség. A politikai tusák után elérkezett a békés alkotások kora. Itt ragyoghatott aztán Colbert emberismeretével, ujrónödi környezetnek: a legjobb ember-anyagnak kiválogatásával.

Richelieu azt tartotta, hogy nincsen ember, kiben tömérdekk nagy hiba, s tiz közül legalább kilenc rossz tulajdon ne volna. A kormányzónak tehát az a feladata, hogy minden

egyes embernek azt az egyetlen jó oldalát kipuhatolván, a maga czéljaira kizsákmányolja.

E nagy föladattal birkózik Colbert egész életében. Előszobáit kérelmezők hada lepi el zsúfolásig. »Azon napokon, midőn kihallgatást adott olvassuk egy egykorú iratban a többi miniszter lakása, mintha csak remeteséggé (*solitude*) változott volna át.«¹⁾

Mazarin halála után tíz esztendeig minden csak általa történik. Ez időben látogatja meg Bethlen Miklós, kinek ajánlata volt Ravigny örgrófhoz, a kálvinisták generális procuratorához. Ravigny küldte Turennekez, Turenne küldte Lionneboz, Lionne küldte Colberthez, a minden hatalom tulajdonosához és minden kegyelem osztogatójához. »Annyi volt az audientia-kérő a házánál, hogy rettenes! urak, úrasszonyok és egyéb mindenféle közép és alacsony rendek.« Aztán így folytatja leírását, melyet jóformán egész terjedelmében közlök, mert tudomásom szerint *egyetlen* részletes, szabatos leírása az ancien régime nagy minisztereitől adott audientiáknak: »Ezt observáltam pedig nála, mely előttm ritka csudának tetszett (kivéven az igen nagy urakat, mert látám, hogy egy cardinál jövén hozzá, az ordinaria audientiát elbagyá és kiméne eleibe s maga házába vivé el, és egy kevés idő múlva azt ismét kikiseré, és visszajövén, az audientiát kezdé folytatni, melyet így követték el): Az házában, mely noha kicsiny nem volt, de nagyságára nézve palota nevet nem érdemel, jó és szép nagyocskás, középuránt való háznak mondhatom, egy darab által volt rekesztle olyan aranyos faorsókkal, övig vagy valamicskével fellebbeeské érókkal, ó azon belől állott, ott volt asztal, tenta, penna, papiros, deák is nem messze a rekeszen kívül; ellenben azon házban, mondomb, a rekeszzel ellenben, a sok supplicáns; úgy vettem eszembe, szolgájánál volt a sériés, a ki mikor érkezett, mint a malomban szokás, a szerint szólították, és előment a rekeszen belől; ki csak supplicatiót adott és elment, némely ha akarta, beszélelt is valamennyit kellett, de nem igen nagyon,

¹⁾ Mémoire pour servir à l'liistoire de U. M. B.; avec quelques réflexions politiques sur les Mémoires et sur la conduite de M(onsieur). Colbert). Dd. 1688. (S. 1.) 12-r. nyomtatvány a párisi Bibliothèque Nationale-bau, p. 142.

úgy hogy az ellenben, sem igen közel, sem igen messze, de ugyancsak ott jelenlevő népecske nem hallotta; kinek csak elvette supplicatióját, kinek csak szóval, kinek írással felelt, compondiose csak, és így örlött. Egykor mondja a szolga: ennyit s ennyit ütött az óra. Csak fejet hajtott, egyszersmind mindeneknek; mondván a szolga, holnap vagy mikor jöjenek, az úr hémene a maga házába, és csakhamar fel a királyhoz, minden pompa nélkül, két ló, két lakáj, közönséges hintó. En is megadám az audience végén a czédulát; kevés emberséges szó után külde egy, hihető komornyik vagy deákkal második vagy harmadik házba, és ott énnékem, mikor álmomban sem láttam, adának száz aranyat, quietantiát vévén tölem az odavitt czédula hátára.«¹⁾

Mennyi jellemzés e rövid sorokban! Az óraütés szerint dolgozó s az idővel gazdálkodó miniszter, ki öltözetében, szokásai-ban egyszerű, szavakban fukar, s okosan bőkezű, érdektárs országok küldötteivel szemben; a király szolgája, ki audience után nyomban megy rapportra a királyhoz; a hatalom letéteményese, kihez özönlik a kérelmező: mind ez mintegy megtestesülve áll előttünk keresetlen egyszerűségen, — mely mintha csak a rét hímes pompája volna.

Párizsban létekor — saját szavai szerint — minden áldott nap adott kihallgatást bárkinek, az emberek egyetlen osztálya kivételével. Kihallgatásai épen abban különböznek az előbbi maréchal d'Ancre, Luynes és Mazarin, s a későbbi Dubois, Orleans-i Eülop és Fleury-féle audiencektől, hogy még ezeknél mindig előszere volt az udvarhölgyeknek: Colbert, ki készséggel meghallgatta a szegény ember aja-baját, maga elé sem ereszti a szoknyás udvaronczokat. A fagyos minisztert, kiről Madame de Sévigné beszél, az udvarhölgyek csak akkor láthatták színről-színre, ha a király eszközlött számukra kihallgatást. Mosolyuk nem hat a »tüskenyelábra«. Drágán adja a szót; sőt a legtöbbször egy kukkot sem szólva, csak a vállait vonogatja. Madame Cornuel él is c miatt neme előjogával, éles

¹⁾ Gróf Bethlen Miklós önéletírása. Kiadta Szalay László. Pest 1858. I. 313—315.

és szellemes szabadszájúsgal pattanva föl: Monseigneur, legalább adja jelét, hogy bajija beszédemet.«¹⁾

Mademoiselle de Scudéry, ki egyébként benfentes az udvarnál, nem mer tőle egy negyed órai kihallgatást kérni; inkább írásba foglalja, a mit kíván.²⁾ Egy másik úri nő kegyeket akarna tőle kicsikarni. Colbert ridegen szabadkozik. Ez is él előjogaival, s nem bederítve a kihallgató-terem közönségére, hangos zokogásra fakad, átöleli a miniszter térdét, betölti a szobát jajjaival: »Az ég szerelmére kérem Nagyságodat, ne tagadja meg tőlem e kegyelmet. S ím a miniszter menten tédre esik a téerdeplő előtt, siránkozó hangon nyögve: »Az Úr nevére kérem asszonyom, hagyjon engem békességen!«³⁾

Ez már bohócz-scena; emlékeztet a Tartuffe és Orgon közti híres jelenetre. Minél bohóczibb, annál fenségesebb. Ehol egy miniszter, ki bohóczzá lesz inkább, semmint egy hajszálnyit engedne meggyőződéséből. Ezért tartja távol magától a nőket. Azokkal szemben úgy járt el, mint majdan T. Napóleon s Francziaországban rajta kívül egész addig senki más. 0 is, mint Napoléon, nyíltan kijelenté, mennyire ellenére van, lm nők avatkoznak a politikába. S nem tudom, vájjon nem jött-e ajkára neki is mint Napóleonnak, a vele politizálni akaró nővel szemben az a gúnyos kérdés, egyetlen feleletül a hosszú monológára: »Asszonyom, ugyan ki neveli az Ön gyermekeit?«

Az udvar és a nemesség légkörében buján tenyésznek elődi növények, ezer meg ezer gyökérszállal szíva föl magokba a társadalom életnedveit. Tétlenek mindenben, csak a kérelmezésben tevékenyek. Családi hagyomány nálok, hatalmas pártfogó vällain, munka nélkül kapni föl a sikер szekerére. Ez többé nem megy. A már nem karddal csak játékszerré véko nyéit gyíklesővei parádézó nemes-úrifiaknak üres kézzel, szégyen-szemre kell meghátrálniok a polgár-miniszter előtt. Késő ivadékaik, még ötven év múlva is megvető gyűlölséggel cmle-

¹⁾ Menagiana. Paris, 1715. I. 27.

²⁾ »Si j'eusse cru ne vous importuner pás, je vous aurois demandé un quart d'lieure d'audience pour vous dire ce que je vous éeris et peut-pstre quelque chose de plus; mais n'ayant osé le faire, je me suis lasardée de vous éerire.« 1663. J. Delort: Mes voyages autour de Paris. I, 142.

³⁾Neymarel;: Colbert et són temps. Paris, 1877. TI. 172., 173.

getik a polgári szellem ezen »ocsmány« uralmát. »Ce long règne de vile bourgeoisie«, mondja Colberték uralmáról Saint-Simon herczeg, az apák gyűlölésének hű őrizője.

Ily érzület- és gondolkodásmód bizonyára csak visszhangja annak, mely Colbert korában ólt, de a mely akkoriban elrejtőzött a szívek kamráiba, honnan csak elvétve mert kilopozni az egyformán sújtott kérelmezők egymáshoz intézett leveleibe. Nem lehet ennél az embernél semmit sem kivinni. Azért jöttem hozzá, hogy bár pénzem nincs, úr maradhassak továbbra is: még azt mondja, hogy legyek szatócsás.¹ Ez a bujkáló gondolat, melyet levelekben így találok kifejezve: »reszket az ember, ha meggondolja, hogy ez az ügy Colbert-től függ.«

És az az ember, aki előszobáiból elriasztja az óda-özönlő magas és kevésbé magas uraságokat és úrhölgyeket: elfogadás végevel bezárkózik cabinetjébe s rakásra írja sajátkezűleg a leveleket holmi kalmárokhoz, földmérőkhöz, építőmesterekhez, csödörösökhöz, tengerészkekhez, piktorokhoz, könyvmolyokhoz, mesteremberekhez s több efféle nem előkelő ember-szülöttéhez, gondosan és tapintatosan tűhegyre válogatva a szót, hogy egyéniségókhöz alkalmazkodva, behízelege magát nálok, s magához csatolja őket bármí áron.

Mert ugyanaz a miniszter, ki még a legbefolyásosabb udvarhölgyeket sem ereszti előszobájába — elvből; a tehetségeket, kikre, mint valódi államférfinak, neki van szüksége, szintén nem ereszti oda, — megint elvből. Azoknak szabad bejárásuk van hozzá *bármikor*, s rendesen ő keresi fel őket levelével, ő jár utánok minden módon.

Látszik, hogy ismeri az írói és művészeti tehetség lélektanának alaptörvényét. Azért nem éri be azzal, hogy szolgálatába szegődteti valamennyit; mert ez még csak az első lépés megyerésükre. Így csak hétköznapi ember vágyait lehet kielégíteni. Míg a talentumra semmi sem-sem hat annyira hervasztólag, mint ha érzi, hogy oly hivatalos, chablon-szerű eljárás tárgya, mintha csak egy csalédtér befogadásáról lenne szó. Mint a mimosa pudica a legcsekélyebb hidegséget: úgy érzi meg a tehetséges ember a lelketlen kormányzat fagyos érintését. S bárha ki is elégítetnék anyagilag, lelke mégis

egyre lázong az ellen. Az istenség ujja korán kijelöli az igazi tehetséget neki való munkára, s ha ahhoz későn, vagy épen soha sem jut, méltán támad henne a gondolat, hogy sorsa intézői nem respectálják magát a Mindenhatót.

Colbert tisztában vau az itt vázolt sajátságos lelki szerkezet minden rugójával. S ép ezért a legkiválóbb tehetségeket oly módon hívja föl *munkatársaiul*, melylyel fölemeli lelküket, s önbizalmukat fokozva, erejük teljes kifejtésére sarkalja.

A XVII. században Hollandia legkiválóbb csillagásza Huygens Keresztély. Colbert tehát fényes ajánlattal hívja meg a kitűnőséget Francziaországba. S midőn Huygens 1666-ban odaérkezik, a király fővárosi palotájában, a Louvreban ad neki állandó szállást, hol a tudós húsz esztendőn át dolgozott találmányának, az inga-órának javításán. Királyi szabadalmat nyer új szerkezetű zseb-óráira (*horloges portatives*¹⁾), s el van halmozva minden jóval, és minden tisztességgel. Egy ízben egészisége helyreállítása végett huzamosabb időre kénytelen hazájába utazni. Távolléte alatt, vagy mert nem tartott igényt évdíjára, melyet meg akart érdemelni, vagy pusztán csak szereénységből: a szokásos folyamodványt és nyugtát nem küldte meg a miniszteriumnak. Erre Colbert, tőle telhető gyöngédéssel, ím e sorokkal keresi fel a tudóst: »ámbár úgymond évdíjának kifizetése végett senki nem adott be folyamodványt: azt hiszem, szívesen veendi hazájában a király jóságának s az én megemlékezésemnek jelét. Ez bír arra, hogy mellékelve kiihlék Önnek egy ötszáz tallerről szóló váltót. Egyszersmind kérem, igyekezzék helyreállítani egészsegét, s időről-időre tudósítson engem arról.«²⁾

A kor egyik leghíresebb vésnöke, Edelinck, Antwerpenből Párizsba jött, hogy kérelmezze Rómába, a francia akadémia való kiküldetését. Colbert ezt készéggel megtesz vala, ha attól nem tart, hogy ily hatalmas tehetség, a pápa bőkezűségének keze ügyében, végkép ott találna ragadni. minden követ meghozzádít tehát, hogy a művész visszatartsa Rómából. Elárasztja munkával, s szokása szerint azon van, hogy

¹⁾ Lettres de Colbert. V. 305.

²⁾ Correspondance administrative, dd. 5. dec. 1070. IV. 572.

megházasítса.¹⁾ Ez sikerülvén, megmentette Francziaország Pauthonja számára a XYIT. század legkiválóbb arczképmetszőjét.

Mikor Colbert 1664 újév napján a királyi építkezések tiszttartójává (*surintendant des bâtiments*) neveztetett, már le voltak rakva a Louvre alapjai. Tlj hatáskörében első teendőjének tartotta, hogy abbahagyatta az építkezést. Nem úgy indáit az, hogy aző fenszárnyaló kívánlainak megfelelhetett volna. Mert Colbert a Louvreban igazi királyi palotát akart emelni, mely kifejezője legyen a francia király és a királyság nagyságának.

Körülnéz a földtekén: ki a világ legelső építésze? Hamar megláthatta, a kit keresett. Tele volt a levegő lovag Bernini Lorenzo nagy hírével, ki a pápa építésze, egyszersmind szobrász és festő. A barokk ízlés ezen első képviselője olasz földön, épen akkor állott virágjában, akkor építé a Barberini palotát akkor tervezte a szent Péter terét környező oszlopos nyíli folyosót, s a szobrászat minden ágában akkor alkotta a barokk ízlés legjellemzetesebb műveit. Híre nem volt hiábavaló, léha visszhangja a nagy dobbal fölvert kongó ürességnek. Egy nagyon szavahihető műtörténészünk, Pasteiner Gyula mondása szerint »a Péter-tért övező két hatalmas oszlopfolyosót díszítő százhatvankét szobor, mely Bernini rajza szerint készült: bámulatos bizonyítéka a művész kimeríthatlen alkotó képességének, mely a lehetőség határát átlépő föladattól sem riad vissza« stb.

Alig két hónappal azután, hogy Colbert átvette a királyi építkezések tiszttartóságát, már levelet ír Berninihez, udvariasan és a tehetségnek hódoló hangon. »Szellemének ritka termékeit - úgymond - az egész világ csodálja s uram királyom is teljesen ismeri, ki ennél fogva nem engedheti meg, hogy pompás és nagyszerű palotája, a Louvre, bevégeztessék a nélküл, hogy alaprajzait Önhöz hasonló kitűnő ember meg ne nézné, s észrevételeit ne közölné velünk. Ezért íratta velem e sorokat. Kérve kérem az ő nevében, szánjon rá néhány órát altitól az időből,

¹⁾ Mémoires inédits sur les membres de l'Académie de peinture et de sculpture, publiés par MM. Dussienx, Soulié, etc. II. 48.

melyet annyi dicsőséggel szentel a világ első városának szépítésére, hogy megtékintse a terveket, melyeket Benedetti Elpidio abbé fog önnék bemutatni. Ő Felsége reméli, hogy nemcsak e tervekről szóló véleményét közlendi, hanem lesz oly szíves papírra venni néhányat bámulatra méltó gondolatai közül is, melyekkel már annyi nagyon művelt.«¹⁾

E levél első láncszeme annak a kapcsolatnak, mely a miniszter és a művész között éveken át fennállott. Mi e viszonyt úgy akarjuk feltüntetni, hogy a Louvre építése mellett, egyszersmind a durvaságáról híres minisztert is bemutassuk, a mint a tehetségekkel érintkezik.

Bernini a tőle kért tervet rendkívül gyorsan elkészítő, szembetűnően nyilvánítva, hogy a legnagyobb szabású concepciók sem kerülnek semmi erőlkodésébe, S még ugyanazon év ószén így ejti válaszát Colbert: »A Louvre pompás tervéről, melyet hozzám küldött, nem akartam addig írni, míg a király gondosan meg nem vizsgálta, s nem közölte véleményét. S mivel 0 Felsége a napokban tudtomra adta, hogy az Ön alkotásának szépsége teljesen megfelel tényleges nagy és egyetemes hírnevének: úgy vélem, hibát követnék el ily nagy fejedelem ítéletével, valamint Önnel szemben is, ha azt tudomására nem hoznám.«²⁾

Ily óvatosan, ennyi hízelgő kifejezés kíséretében adja értésére Bernininek, hogy tervét a király nem fogadta el. Annak is szükségét látja, hogy kifejtse, miért nem valósítható meg a Rómából küldött terv?

»Első megjegyzés erre nézve — úgymond — az, hogy ennek a pompás palotának nemcsak fényesnek és kényelmesnek, hanem biztosnak is kell lennie; mert ez a fő tartózkodási helye a királyoknak a világ legnagyobb és legnépesebb városában, mely különböző forrongásoknak van kitéve.

Tekintetbe kell venni, hogy válságos időkben, melyek a királyok kiskorúsága alatt csaknem minden bekövetkeznek, ne csak a királyok legyenek abban biztonságban, hanem olyan

¹⁾) Dumesnil: *Histoire des plus célèbres amateurs français*. Paris, 1857. II. 91.

²⁾) Dumesnil: *Histoire des plus célèbres amateurs français*. II. 97.

legyen a palotájuk, mely a népeket tartozó engedelmességeikben megtartsa; mindenmellett nem szükség abból vár-erősséget csinálni, csak arra kell vigyázni, hogy bejáratait ne lehessen egy könnyen megrohanni, s hogy egész alkata hódolatot parancsoljon, bizonyos erőnek a benyomását gyakorolván a népre.«

Észrevételeinek hosszú sorozatát, melyet a római követség útján juttatott Berninihez, ekkép végzi a miniszter: »Bernini lovag e díszes palotának jóformán csak a, homlokzatára vetett ügyet, mely valóban pompás és nagyszerű ... A király által tett eme megjegyzések elküldettek az említett lovagnak, hogy legyen szíves másodszor is átnézni tervrajzát s ízlése szerint átalakítani.« *)

Bernini úgy látszik elégtelennek találta ezt az útmutatást; mert nem sokára ismét sajátkezüleg írt útbaigazító jegyzeteket közölt vele a miniszter. Intézkedik, hogy a testőrség őrszobáit a kapu mellett helyezze el. Az első emeletre jöjjön a testőrség nagy terme, a díszterem és a zene-terem. »Ámbár — így folytatja — Bernini lovag igen sok helyiséget szán az év minden szakára, mégis szükséges figyelembe vennie lígy a mi égaljunkat, mint királyaink életmódját. Mivelhogy a mi nyarunk csak négy vagy öt hónapig tart, mely idő alatt királyaink nincsenek Párizsban: a téli lakosztályok olybá veendők, mint a hol királyaink csaknem állandóan tartózkodnak, s ennél fogva szébbekké, jobb beosztásúakká s kényelmesebbekké kell tenni, mint a többieket.«

Részletesen leírja a király, a királyné s a királyi herczegek lakosztályait s berendezésüket. »Helyet kell választani továbbá egy nagy és pompás könyvtár számára, mely olyan legyen, hogy ha csak lehetséges, páratlan legyen a világon; mert () Felségének nagyon sok igen ritka könyve van, melyeket ott fölállíthat. A könyvtár szekrényeinek rajza is beküldendő . . . Azonkívül egy szép és pompás műcsarnokra is szükség van.«

Nem győzi eléggyé ajánlani, hogy a palota minden ízében

*) Observations sur les plans et élévations de la facade du Louvre. Mimiié antograpjie (1664). — Lettres de CoTbeyt.. V. 246—250,

s még környéke is páratlanul nagyszerűvé tétesék. »Tegyen meg minden, a mi csak szép, nagy és dicső, a Louvre és a Tuileriák palotája közti tér díszítésére. Válaszson tehát alkalmas helyet ottan egy obeliszk számára, melyről régóta van szó s melyen húsz vagy harmincz évig dolgozzanak, hogy rendkívüli mű gyanánt állhasson meg egész Európában.«¹⁾

Colbertnek Berninihez intézett harmadik emlékirata így kezdődik: »Kétségtelen, hogy nincs valami szébb, nagyol!) szabású és dicsőbb, mint ez a tervrajz, mely a lehető legszorosabb kapcsolatban van azon királyok nagyságával, a kik számára készült. Méltán mondhatnók, hogy a régi görögök és rómaiak soha nem találtak fel olyasmit, melyben a szép építészeti ízléssel több nagyság és fenség egyesülne; úgy, hogy e tervrajz kivitele czélszerűség és nagyság tekintetében bizonyára meg fog felelni a hozzáköött reményeknek s nagy dicsőséget szerzem! a királynak, hogy ily nagy és díszes művet fejezett be, s melyben Bernini lovag úrnak annyi része lesz, a mennyit csak nagy szelleme érdemel.«

Eléggé ismerjük Colbert egyéniségett, hogy e bevezetést olvasva, a priori megmondhassuk, hogy a dicséretek felhalmozása voltakép csak a ezukros réteg, melylyel a keserű pilulát az újabb visszautasítást megédesíti. Habozás nélkül borúi le a művész nagysága előtt, mert csak így mondhatja meg neki az igazat, csak így adhatja be a keserű labdacsoport a nélkül, hogy kedvét szegné.

Mégis kis híja volt, hogy minden számítása kárba nem ment. Bernini berzenkedik; ágaskodni kezd benne a világhírű művész önierzete. Oréqui herczeg, a római francia követ így ír róla: »Azt mondta, hogy tervére több megjegyzést tettek s több hibát találtak benne, mint a mennyi kőre lenne szükség fölépítése végett, sha még egyet csinálna, az is csak úgy járna: Francziaország építészei nem mulasztanák el mind azt gáncsolni, a mit ő csinál, mert érdekkükben állana végre nem hajtani egy olasz ember tervrajzát.«²⁾

¹⁾ Mtünoire au cavalier Bernin. Minute autographe (1004). — Lettres de Colbert. V. 251—258.

²⁾ Drt. 2. dec. 1664. — Lettres de Colbert. V. 501.

E huzamos levelezésből világossá lett Colbert előtt, hogy akkora távolból nem értheteti meg magát Berninivel. S mivel a Louvre kiépítésén szenvedélytel csügg, nincs előtte más választás, mint hogy Párizsba hívja a művészét.

A harmadik terv visszautasítása után külön futár viszi a király levelét Berninihez, melyben XIY. Lajos egyebek közt ezeket mondja: »érdemeit annyira nagyra becsülöm, hogy erősen vágyódom egy ily hírneves egyéniség megismerésére.« Egy hét múlva meg VII. Sándor pápához fordul a király: »Kérem — úgymond rendelje — meg az említett lovagnak, hogy műve bevégzése végett jöjjön ide. Szentséged ennél nagyobb szíveséget velem szemben a jelen viszonyok között nem tanúsíthatna.¹⁾

A pápa engedélye Bernini távozására megadatván, egész Róma izgalommal telt el. Attól tartottak, hogy örökre elvesztik legnagyobb művészüket. Az írói és művészeti tehetségek olyatén megbecsülése, minőt Fraucziaországban Colbert inaugurált: Olaszország *elassicus* földjén régi hagyomány volt, mely immár nemesak a felsőbb körökben, de alsóbb rétegeken is maradandó gyökeret vert. A művészetnek s annak révén a művészkeknek a közszellembe átment ilyetén rajongó tisztelete: legfőbb magyarázata az olasz művészet csodászerű felvirágzásának.

Bernini útja Rómától Párizsig valóságos diadalmenet. Az egyszerű olasz művész nagyobb pompával és kényelemmel ment végig Francziaország területén, mint eladdig bármely koronás fejedelem. S ím a mi meglepő, a szertartások egyéni ellensége, a rideg Colbert csap fel a szertartások főmesterének.

Külön királyi biztos, nagy kísérettel megy Bernini elő a határra. Az útjába eső városok királyi tisztselői királyi parancsot kaptak, hogy hódolatára siessenek, s ne üres kézzel, hanem ajándékokkal megrakottan. Maga kincses Lyon, melynek kiváltsága volt, hogy ily tiszteletben csupán vérbeli hercegeket (*princes du sang*) részesítse: ép úgy leróttá hódolattát a lovaggal szemben, mint bármely apró fészek. Colbert utasításaihoz mérten, feldíszített külön hajót küldtek Bernini

¹⁾ DJ. 11. et 18. avril 1685. — Lettres de Colbert. V. 505—506.

elébe, mely a Loire-ou Roamie-tól Briare-ig fogja szállítani becses terhét. Nagy volt a hőség, s a művész azt a különös kívánságát nyilvánítá, hogy kocsijában s később a hajóban, jéggel telt ládával hütsék le a meleget. Nosza serénykednek a kísérők, hogy előteremtsék az abban az időben bajosan kapható jeget.¹⁾ Francziaország legjobb borára vágyik a lovag. Kívánata parancs: élvezheti a legjobb nektárt, melyet ama földi paradicsom termel.

Így ér a várva várt vendég Párizsba, hol a Mazarin palotába szállásolják. Nagy finyasan hozzá lát a XIV. Lajos mellképéhez szükséges márvány kiválasztásához. Átnézi az egész készletet, de az egyik eres, a másik hasadozott, s a jóból nem lel egyet sem, mely hét lábnál magasabb volna, pedig neki épen nyolez lábnyira lenne szüksége.²⁾

Nincs mit tenni, el kell küldeni miután a massai herczgnél diplomatai úton kieszközlik az engedélyt — egy már-ványtörő-mestert Carrarába, hogy onnét hozza a kifogástalan anyagot a király szobrához.³⁾ Soká lett az kész; rég visszatért hazájába a művész, mire befejezte élte ez utolsó nagy munkáját. S azon hosszú idő alatt, míg a mű csak munkában van, szükségesnek láttá a miniszter buzdítani a művészт minden módon. »A király — írja Rómába a laoni herczegérsekhez igen örvend a hírnék, hogy Perum lovag nagyon néki feküdt szobra készítésének, a mint Önnek tetszett engem erről tudósítani. Mivel ez a mű hozzájárulhat a király dicsőségéhez, nem kétem, hogy mindenkor serkenteni fogja bizonyos kedveskedéssel az említett lovagot, a végett, hogy minél nagyobb szor galommal lásson művéhez. Ha majd oda érkezik d'Estrée herczeg, s túl lesz a szertartásos nagy látogatásokon: kérem, menjen el vele a művészhez, kit e tisztelesség még inkább fog ösztönözni a szép munkára.«⁴⁾

A herczegérsek utasításához híven járt el. »Beruini

¹⁾ Id. 20. may, 1665. — Correspondance administrative sous le règne de Louis XIV. IV. 551—552.

²⁾ Lettres de Colbert. V. 508.

³⁾ Comptes des bâtiments du roi. I. 290, 312, 456, 560. — Lettres de Colbert. V. 359.

⁴⁾ Correspondance administrative. IV. 581.

lovagot — írja Colberthez buzdítom, a mennyire csak telik tőlem s nagy jó kedvre hangolom, értésére adván, mily gonddal kiséri Ön az ó művét. Meg kell adni, hogy a művész egészen e művének él, s tisztán látható, hogy Phidiasként, e nagy fejedelem szobrában kívánja magát halhatatlanítani.«¹⁾

D'Estrée bíbornok, a mint Rómába ér, szintén utasítás-szerűleg keresi fel Berninit. »Azt hittük e héten — írja Colbertnek hogy elveszítjük Bernini lovagot, kit huzamos láz és hasmenés lepett meg: 74 éves az ember! Vállalt munkája oly becsessé teszi előttem életét, hogy rendkívül nyugtalankodtam miatta, s nem is késtem, a mivel csak lehetett, enyhíteni haját. De Lorme úr, a ki itt van, s a ki többet tud, mint a római orvosok: szorgalmasan látogatta. Szerencse, hogy a betegség rohamos lévén, nem tartott sokáig. Legközelebb már ölkelhet. De mivel időbe telik még talpra állhat, s kimélnie is kell magát a hőség alatt: ez az eset kétségvilág vagy három hónappal hátráltatni fogja munkáját. Egyébiránt kétségtelenek tartom, hogy ha fellábad, marad még elég életideje és egészsége művének tökéletesé tételére. Ó Felségénék újabb hódításai (1672), alkalmat adtak a szobor talapzatára helyezendő díszítmények és diadaljelek szóbahozatalára, mely nagy gondolatok szintén emelni fogják Bernini képzelmét. Úgy vélem, hogy az ó mostani munkája kötelez engem tudósításokkal szolgálnom betegségéről s lábbadozásáról.«

Két hónap múlva már így ir a bíbornok: »Bernini lovag teljesen jól van, s a jövő hónapban már egész erővel lát munkájához. Annyira szereti művét, hogy bár nem mert rajta dolgozni a nagy melegben, időről-időre megtekintette. Egyre ajánlgatom neki, ne fáraszsa magát szertelenül s mindenekelőtt készítse el tökéletesen a király mellképét, aztán egész alakját, a végett, hogy ha művét nem is végezhetné be, legalább annak főrésze kerüljön ki az ó keze alól.«

A következő év tavaszán »Bernini lovag — írja d'Estrée Colberthez — tudtomra adta, hogy három vagy négy éve, — minden munkát abbahagyott a király számára vállalt szobor miatt, mely immár nagyon előre haladt; ezért tehát, a király-

¹⁾ (Jorrespundance administiative. IV. 582.

tól nyert év járadékán kívül külön jutalmat is remél. Meg is kért, hogy írjak Önnek erről. Csekély vagyonúnak tüntette föl magát, kár igen gazdagnak tartják. Közöltem vele a bizalmat és reményiséget, melylyel Ó Felsége kegyei iránt viseltetem. A művész haszonlesőnek látszik, de az is bizonyos, hogy egész életét ez az egyetlen munka tölti be, s néha-néha szinte megdöbbent, hogy annyi életével, napról-napra annyi órát tud arra szentelni. Kérem, ez ügyben szíveskedjék valamit válaszolni, hogy bebizonyíthassam előtte, mennyire méltányolják s kedvelik buzgalmát s mennyire el lesz az ismerve.«

Ez a sürgötés fölösleges volt. Már akkor útban volt a rendkívüli jutalom, Colbert leveleivel együtt. »Azon levelem óta, melyet ma egy hete írtam Önnek — írja d'Estrée Colbertkez — meglátogattam Bernini lovagot munka-közben, a végett, hogy annak szorgalmas folytatására ösztönözzen. Azonban jutalmának s a lekötelező kísérő-levélnek megérkezése, annyira megvigasztalta a művészét, hogy épen nem láttam szükségét sok beszédnek. Ügy reméli, hogy az év végéig (1673) vagy legkésőbb a jövő tavaszig be fogja végezni művét.« *)

így készül el a király lovagszobra, melynek történetét bőven adtam; mert tán semmi sem mutatja oly világosan Colbert azon megyőződését, hogy igazi művész, bármily kapzsi legyen, bármikép fizessük: csupán csak pénzzel nincs még kifizetve, s nem érezheti magát egészen kielégítve. A minthogy méltán is tartja munkáját megtizethetlennek. Ha azt akarjuk, hogy egész lelkét egész lélekkel fektesse belé művébe: gondoskodnunk kell a művész megillető elismerésről is. Ez irányban adta ki utasítását a két főpapnak, megbízott közvetítőinek; úgy hogy azok érdeklődése is a Colbert számlájára esik. Mondhatni nem egyebek Colbert gondolkodásmódja pusztta visszhangjainál.

A Louvre sokat hányt-vetett tervrajza még több körültekintő óvatosságot kívánt. Az egykorú francia szakértők a legkülönbözőbb véleményt nyilváníták arról. Perrault Károly, kinek egyébiránt a fivére már az előbbi évben szintén készítvén tervet, nem vehető minden érdek nélküli tanúnak, azt

¹⁾ Correspondence administrative. IV. 583—587.

mondja Bernini tervéről, hogy az »csupán a díszítésben és színpadias fogásokban tünt ki.« Blondel ellenben úgy nyilatkozott, hogy »e terv hibáit első rendű szépségek egyensúlyozzák, söt kárpótoltják.«

A király ezt a tervet végre csakugyan elfogadta. A Louvre talpkövét 1665. okt. 17-én ünnepélyesen tették le, nem első ízben, s hozzátehetjük, nem utoljára.

Minél tovább vizsgálták a megállapított tervet, annál több kifogás emelkedett ellene. Bernini észrevette a hangulatot s nem titkolta bosszankodását. Épen kapóra jött hát számára a hír, hogy úgy a pápa, mint az olaszok sovárogva várják visszatérítést. Colbert nem tett ellenvetést a visszautazás ellen, mely még azon év november havában megtörtént.

Mehet már a művész világhírével világággá, mikor a miniszter, a hosszú előkészület alatt, egy francia ára bukkant, ki oly tervvel lepte meg, melyben megtalálta mind azt, a mire vágyott, s a mi után eddig csak sötétközben tapogatódzott.

Perrault Kolozs (Claude) a terv készítője, testvére Károly a megmagyarázója, s részemből azt hiszem, hogy Col bért e tolmácsolás alapján jutott határozatra.

»Mivel arról volt szó, — úgymond Perrault Károly — hogy egy jó csomó szép helyiséget öleljen fel a Louvre nagy tervrajza, azt ajánlottam Colbert úrnak, hogy azokat a világ minden nevezetes nemzetének Ízlése szerint rendezze be, olasz, német, török, persa, a rönogol, a szíami király, a chinaiak stb. módjára, nem csak azért, mert szép lenne ez a különös és csodálatos különféleség, hanem a végett is, hogyha minden ezen országok követei ide jönnének, megláthassák, hogy Franczia-ország mintegy vázlata a világnak (*abr égé du mond e*), s ámbár messze vannak hazájuktól, itt úgyszölván otthon érezzék magukat. Ezt a gondolatot végrehajtásra méltónak tartotta (Colbert), valamint azt a szintén efféle másik gondolatot, hogy a király szórakozásai, a táncok, a zene stb. olyanok legyenek, mint a minőket adnak a szultán, a sah, a mogul, a szíami király mulattatására.«¹⁾

E sorokban vakító fénybe van állítva az egyetemeség

¹⁾ Először közölve: Lettres de Colbert. T. V. p. XXXV. note.

eszméje, melynek a francia majdan világuralmát köszönheti. Colbert az új tervben kifejezve látja az átalános emberit: azt, hogy Francziaország mintegy kivonata minden társadalom kimagasló tulajdonainak. S azért ejti el a régi tervezetet, mert nemzete valódi hivatásának kővé válandó symbolumát pillantja meg a megvalósítandó új tervben.

Csakhamar új alapokat vetettek a friss palotának, s tíz év múlva, 1676-ban már készen állott a Louvre Perrault-féle oszlopsora, mely ma, több mint két évszázad elteltével, ép oly csodált remeke Párizs városának, mint alkotása első évében. 1664-től 79-ig, midőn Versailles építése, háborúk, pazar udvartartás, s más effélék miatt abba kellett hagyni a Louvre építését, tíz millió 600.000 livre-t adtak ki a palota építésére, mi a pénz mai értékére számítva, több mint ötven millió franknak felel meg.

Colbert a Louvre-al annyiban czélját érte, hogy a mi azon az épületen örökbecsű, azt mind az ő fáradhatatlan szívossága és utánjárása .hozta létre. Ám abban épen annak, kiért legjobban törte magát, Bernini lovagnak vajmi kevés része volt.

Nehogy azt higyjük, hogy Colbert a miatt kímultatta neheztelését. Ellenkezőleg. Álláspontja Berninivel szemben ez lehetett: „egy külföldi művész, ki a művészet szülőhazájában első tekintély, eljő hozzánk s legjobb tehetsége szerint fárad azon, hogy szolgáljon a mi dicsőségünknek. A geniust nem lehet igába fogni, s nem lehet egy idegen művészttől várni, hogy kifejezze egy idegen nemzet aspirációinak lényegét. Ezt, fájdalom, későn tudtuk meg. De a ballépést nem egy újabb bal-lépéssel ütik helyre. Francziaország királynak nem szabad felelössé tenni saját hibás számításáért egy idegen nemzet első kitűnőségét, s azért, mert nem használhatta, nem szabad tőle megvonni ismert kegyelmét s bőkezűségét.”

Nem is vonta meg. Bernini, miután tervét elejtették, még nyolcz évig húzott magas évjáradékot XIV. Lajostól. Mindössze pedig, 1665-től 1673-ig, személyi járandóságok címén, a maga és kísérete számára 352.097 livre vagyis mai

pénzértéken több mint két millió frank utalványoztatott a királyi kincstárból.¹⁾

Bernininek Colberthez való személyes viszonya is mindenkorban egyforma maradt. A miniszter, mikor 1671-ben ti a liomába készül, szívére köti, hogy Berninit látogassa meg, s egesz szemben ír a lovagnak, hogy legyen cicerone-ja fiának. A lovag készséggel teljesítő a kérelmet, s Colbert szives köszönetet mond neki azért, hogy fiának megmutogatta Róma minden szépségét.²⁾

Colbert viszonya Berninihez, a művész talentum megbecsülése tekintetében, bizonyára a legtanulságosabb. De nem áll elszigetelve. Sőt egyetemes szabályul vehetjük Colbert-nél, hogy, ha valakit bármely téren szükségesnek lát a közügy emelésére, annak minden tücskét-bogarát elnézi, s bármennyire terhére essék, mindenkép alkalmazkodik hozzá. Minél megférhetetlenebb természettel kell bajlódnia, annál inkább simul ő maga s annál inkább javasolja az illetők környezetének, hogy hányjanak szemet a modorbeli hibákra, — mert így kívánja a király érdeke. A mit száz év múlva egy Colbert-féle államférfi a *haza* érdekének, kétszáz év múlva az *állam* érdekének nevezett volna.

Nem szólunk ezúttal Riquetről, a languedoc-i csatorna lángoszű tervezőjéről; bőven írunk majd róla e kötet vége felé. Elég legyen annyit megjegyeznünk, hogy hétköznapi államférfi vagy meg sem lássa volna Riquet tehetségét, vagy ha meg is látja, szertelen gögjét nem tudta volna elviselni. Annyi gyötrelmemmel, a mennyit Colbertnek is okozott ezen emberrel való összeköttetése: legföljebb az a haszon ér fel, mely ebből az összeköttetésből Francziaországra hárult.

A francia hadi tengerészet megalapítója, Colbert mellett, Du Quesne Abrahám. Hadi tengerészek körében máig csodállattal vegyes áhitattal szólnak e két legnagyobb s legnépszerűbb emberükről. Mindkettő egyformán élesen kidom-

¹⁾ Comptes des batiments du roi, sous le régime de Louis XIV., publiés par M. J. Guiffrey. Paris, 1881. p. 61., 63., 64., 65., 97., 99., 102., 105., 106., 116., 120., 121., 149., 150., 158., 161., 178., 213., 226., 240., 277., 282., 359., 393., 400., 473., 492., 553., 675., 683., 713., 717.

²⁾ Lettres de Colbert. III. 2-e partié, p. 33.; VII. 55.

borodó egyéniség. Levelezésük hajthatatlan erélyről s ritka eredetiségről tanúskodik. Colbert a hatóság élén áll, mely alá Du Quesne munkaköre rendelve van. Különben is fő-fő miniszter, jó ideig egyetlen számba vehető miniszter. S mégis, mikor hatalma tetőpontján van, akkor is száma sincs a hányszor enged Du Quesne-nek; meghátrál előle, közvetít vele szemben, s utána jár, mikor világos, hogy nincs igaza. Időnkint azonban fel-felháborodik ellene. Úgy látszik, vége szakad türelmények s Du Quesne állása tarthatatlan. De ez csak látszat, bár a miniszter haragja mint rokonaihoz írt leveleiből kivehető egyáltalán nem tettetett. Azonban Du Quesne előterjeszti egy-egy újabb tervét vagy találmányát, esetleg a láthatáron háborús jelek mutatkoznak s t. eff. bizton elegendő arra, hogy a miniszter elfejtse nehezetlését, s megint a régi lábra helyezkedjék a kitűnőséggel. Egy hivatalos munkálatban, levelezésük nyomán, így jellemzik a köztük fennállott viszonyt: »Colbeit nem kegyelmezett a legmagasabb rangú s a legnagyobb hírű (tengerész) tiszteknek sem. ha azok ki akarták magukat vonni a szabályok alól, melyeket a szolgálati fejelem végett megállapított; s már-már kísérteibe jött, hogy mivel alig akarta magát alávetni a szabályoknak: elmozdítja Du Quesne urat. bár akkoriban *ez volt a legkülönb* tengerész (quoique le premier liomme de mer qu'il y elit alors).«¹⁾

A miniszter levelezésében Du Quesne neve 1662-ben fordul elő első ízben: már akkor követelései, szeszélyei és hajlamai (prétentions, fantaisies et inclinations) forognak szóban, s a touloni intendáns utasítatik, hogy mind ezeket ne vegye semmibe.²⁾

Négy év múlva napirenden van a jövendőbeli portugall királynénak hajóhaddal kísérése Lissabonba. A hajóról parancsnokává Ruvigny örgróf neveztetvén ki. Du Quesne is parancsai alá esett volna. A »tengeri sün« e miatt erősen háborog. Úgy látszik, hirdeti is, hogy kereken meg fogja tagadni az engedelmességet, úgy hogy a királynak kell közbe lépni. Királyi

¹⁾ Principes sur la marine, tirés des dépêches et des ordres du roi sous le ministère de Colhert. — Lettres de Colbert, T. III. 2. P. p. 724.

²⁾ Lettres de Colbert, dd. 8. déc. 1662. T. III. 1. P. p. 26.

parancs megy Du Quesne-hez, hogy mindenben engedelmeskedjék a raj-parancsnoknak. Azonban egyidejűleg — s ez a Colbert keze: megismerjük, bár az iraton nincs egy betű keze vonása — egyidejűleg Ruvigny örgrófhoz is leírat megy, meg-hagyván neki, hogy »járjon a főbb tisztek tanácsán s kivált-képen vegye tekintetbe Du Quesne űr szavát, lévén az egyike a legtapasztaltabb tengerészkapitányoknak (estant l'un des plus expérimentés capitaines de mariné).«¹⁾

Ez időtájban egymást éri Colbert korholó levele Du Quesne-hez, többnyire nyakassága s fegyelmetlensége miatt. Nemcsak a személyivel, de munkásságával is elégedetlenné kezd válni a miniszter. Szemére veti Du Quesne-nek, hogy féleszten-dőbe került, míg felszerelte hajóját, holott a rocheforti inten-dáns ugyanezt a munkát néhány nap alatt végezte; majd a király nevében adja tudtára, hogy hajórajának egészségi viszo-nyaival sehogy sincs megelégedve, s élelmezési biztos fog a nyakára küldeni. Du Quesne még sem görnyed meg, s a mi-niszter 1669. aug. 23-án már ekkép ejti szavát: »ha Du Quesne ũr tovább folytatja patvarkodását, egy szép napon könnyen hivatal nélkül maradhat. Ő ugyan bizonyára igen ügyes és leg-tapasztaltabb kapitányaink egyike: de mindennek meg van a határa, s van valami, a mit nem lehet tőle sem elszenvendni.«²⁾

Még nagyobb feladat az örökök közvetítés Du Quesne és az intendánsok meg tiszttársai között, kikkel szakadatlanul bajban volt. Colbert fáradhatatlan békéltető. Du Quesne foly-vást torzsalkodik Beaufort herczeggel. Colbert ekkor így ír Colbert de Terron roehefort-i intendánshoz: »Beaufort és Du Quesne urak között nincs valami nagy egyetértés; ezt sehogy sem szeretem látni, mert az utóbbi nagyon értvén a tengeré-szetbez, tanácsai, meggyőződésem szerint, mindenkor hasznosak. Arra kérem tehát Ont, hogy igyekezzék köztük helyreállítani azt a jó egyetértést, mely nézetem szerint, a szolgálat javára szükséges.«³⁾

Egyszer Du Quesne nagy lármát csap a miatt, hogy két

¹⁾ Guérin: Histoire maritime de France. III. 170.

²⁾ Lettres de Colbert. T. III. 1. p. 183. note.

³⁾ Lettres de Colbert. T. III. 1. P. p. 58. note.

tüzért, kiketőlőször hozatott Havre-ból Brestbe, az ottani intendáns más kapitányok hajóira osztott he. »Efféle kicsi dolog (un si petit interest) írja hozzá a miniszter — nem érdemli meg, hogy miattá panaszodjék, hiszen nem lehetetlen más okot is találnia a panaszra . . . örömet fog szerezni nekem, ha nem veszi tekintetbe e kis bajt, — a király szolgálata érdekében.« Egyidejűleg azonban e szavakkal fordul a bresti intendánshoz: »Vigyázzon, nehogy heveskedjék vagy felinduljon bárkivel szemben; mert a király szolgálatával nem fér meg semmiféle szenvédélyeskedés. Úgy tekintse Eu Quesne urat, mint a ki bizonzára legügyesebb ember a tengerészeken; s ha vannak is hibái, Önnek el kell szenvedni azokat, s úgy kell eljárnia vele szemben, hogy kedvvel szolgáljon.«¹⁾

Ugyanabban a hónapban megint pőre van Du Quesnenek, holmi zászló-üdvözles miatt. Colbert ráír s bebizonyítván neki, hogy nincs igaza, sorait így végzi: »ha ezzel a felvilágosítással sem éri be, tisztán törvénycsavarás mesterségét végezné, melyet Ő Felsége igen zokon venne s nem tudna kimenteni.« Egyszersmind Colbert de Terron rochefort-i intendáns előtt kifejezi, hogy »Du Quesne Úr házsártoskodása nagy törvénycsavarás (une grande chicane). Nem tudom, — veti utána — hogy végtére is élhetünk-e ennek az embernek szolgálatával.«²⁾

Nem telik bele félesztendő, s már megint zenébona van Eu Quesne miatt. Ezúttal Nyugat altengernagya (vice-amiral de Ponant), d'Estrées gróf a panaszló. Az ügy súlyos; Colbert sajátkezűleg intézi el. »Jól látom — írja a grófhoz — nincs oka megelégedve lenni Eu Quesne és Ees Ardens urakkal. Ee On jól tudja, hogy tengerészetünk legrégebb tisztjei ezek, legalább az első az, kiről minden elismerték, hogy igen ügyes hajós s nagy tehetségű mind abban, a mi a tengerészre vonatkozik. Önnel tartok abban, hogy Eu Quesne zsörtölődő s kiállhatatlan természetű. És mivel e tudomány (t. i. a tengerészet) terén, mely annyi ideig ismeretlen volt francia földön, ügyes emberele dolgában nagy szükségen vagyunk (dans la disette que nous avons d'hahiles gens en cette Science): úgy vélem, hogy a

¹⁾ Lettres de Colbert, dd. 9. aoust 1670. T. III. 1. P. p. 260, note.

²⁾ Lettres de Colbert, dd. 30. aoust, 1670. T. III. 1. P. p. 267.

király szolgálata s különösen az ön dicsősége azt kívánja, hogy igyekezzék leküzdeni e szellem patvarkodásait, s megférve vele, a mennyire csak teheti, vegye hasznát ismereteinek és előnyeinek. Lehetetlennek tartom, hogy Ön, ügyességével és jó bánásmódjával, rövid időn könnyen ki ne vegye belőle mind azt a mi jó és a mit felhasználhat, sőt, hogy ugyancsak jó modorával rá ne tudja őt terelni arra, hogy az Ön módja szerint tegye meg szolgálatát, vagyis a király szolgálatára hasznosan.«

Valóban, nagy igazán mondta Du Quesne-ről a touioni intendáns: »c'est nn janséniste dans la mariné, á force d'estre habile.«²⁾ Kortársai előtt feltűnhetett, hogy e rakonczátlan szellem, bár folyton pironyatva a felsőbbek által, 1669-ban a legmagasabb fokra hág, a meddig protestáns létre haladhatott. Királyi helytartóvá (lieutenant général) lesz, s attól fogva, — ha ugyan lehetséges — még érzékenyebb s még kiállhatatlanabb; tán azért, mert érzi, hogy, ha eddig emelkedhetett, még többet érdemelne. Sokszoros sürgetéseire — mert erszénye érdekeit ép oly makacs erélylyel védelmezte, mint eszméit — végteré beleegyezett a király, hogy évi fizetése, asztaltartásával együtt, 26.000 livre-re emeltessék.

Küszöbön a holland háború, kedvében kellett járni. A hozzákötött várakozásoknak az 1672-ki háborúban teljesen megfelelt. D'Estrees gróf alá rendelve, annak hibáit rendre ő ütötte helyre.

Így esett, hogy midőn a Földközi tengerre átvitt háború idején arról van szó, hogy a legkitűnőbb tengerész kell szembeállítja a babérövezte Ruyter tengernagygyal, Colbert Du Quesne-t szemeli ki főparancsnokéi. Fél esztendővel a nagy mérkőzés előtt, már így írta miniszter fiához, Seignelay örgrófhoz: »Nagyon valószínű, hogy a király hajóhadát, hajít és gályáit Du Quesne úr fogja vezényelni, s ez engem aggaszt, mert szerintem Du Quesne feje és szíve nem hasonlítható össze Euyterével.« S még egyszer visszatérve rá, megvallja, hogy »a parancsnok feje és szíve nyugtalanságot okoz neki.«³⁾

¹⁾ Lettres de Colbert, dd. 18. janv. 1671. T. III. 1. P. p. 333.

²⁾ Lettres de Colbert. T. III. 1. I. p. 183. note.

³⁾ Lettres de Colbert, dd. 11. juillet, 1675. T. III. 2. P. p. 147.

E vallomás — sajátkezüleg fiához intézve elárulta, minő hévvel csüggött Colbert egyik legnagyobb alkotásán, a hadi tengerészeten; tanúsítja, mennyire becsüli a csakugyan legyőzhetetlen Ruyter admirált. De hogy Du Quesne-t, bár nem hitte, hogy Ruyterrel kiállhatna a versenyt, mégis meny nyire becsülte, hogy társai közt legtöbbre becsülte tehetségét: mutatja az, hogy csakugyan reá bízta az egész hajóhadat.

A messinai hegypoknál, 1676. febr. 8-án működik Du Quesne először mint független hadparancsnok. Megtámadja az ellenséges flottát, mely erősebb mint az övé, s hallatlan bravourral veri tönkre. Fényes hadi ténye iránt maga Ruyter hódolattal adózott, hivatalos jelentésében elismervén, hogy a franciaiák csodákat míveltek. Colbert magán kívül van öröme ben; felejti minden régi bosszúságát, csak a gloire-t látja, a nagy eredményt, Ruyter hihetetlennek tartott legyőzetét. »Mind az a mit Ön tett, oly dicső — írja hozzá sajátkezüleg, mint miniszter s oly kitűnő jeleit adta vitézségének, tehetségeinek s a tengerészeti körüli tapasztalatainak, hogy semmi sem járulhat az Ön által szerzett dicsőséghöz. Ő Felsége az Ön által végbevitt dolgokból látja, hogy Önenben oly hadvezére van, ki bátor ságban és képességen mérkőzik Ruyterrel. Legyen meggyő ződve, hogy nálamnál soha senki nem vehet nagyobb részt az Ön által szerzett dicsőségen, mire kötelezve vagyok az Ö Fel sége érdekében tett szolgálata által, de a mellett azon becsü lésnél fogva, melylyel Ön iránt mindenkor viseltettem.«

Azon levélből, melyet ugyanaz nap Colbert mint magán ember intéz Du Quesne-hez, tán még erősebben árad a haza fiság szelleme: »Megvallom — úgymond — hogy nem írtam levelet annyi örömmel, mint ezt a mostanit. Hogy meg, még a király is észrevette, hogy a legügyesebb matrózzal s tán a legnagyobb s leghatározottabb hajós-vezérrel lévén Önnek dolga, hadműveleti előnyös helyzetet tudott magának biztosítani, hajójával éjszakának évadján azon szél-vonalba menjén, mely ellenfelének előnye volt Ön fölött az előbbi éjszakán; s méltányolja azt az erélyt, melylyel kétszer is hátrálásra kény-

szeríté ellenét. Ily szép tett, biztos záloga előttünk mind azoknak, melyeket, alkalom adtával a jövendőben ismét véghez fog vinni.^{«1)}

Kevés idő múlva megint üdvözletekkel és dicséretekkel halmozza el a miniszter Du Quesne-t újabb győzelmei alkalmából. »Bajos volna — úgymond — teljesen kifejezni azt az örömet és megelégedést, melyet a királynak okozott azon nagy tettek folytatásával, melyeket hajóhada ez évben végbevitt, s melyeket a legdicsőbb és legelőnyösebb tettel fejezett be, minót bármely hajós sereg valaha végrehajtott.« Egyszersmind korlátlanul felhatalmazza, hogy »vigye végbe minden azt, a mit óhajt (d'exécuter tout ce que vous désirerez)«, a föczélt: az ellenséges hajóhadnak a szicíliai tengerről való elűzését tartva szem előtt.²⁾ Nincs az a kegy, a mit megtagadott volna Francziaország legnagyobb hajós vezérétől.

A legközelebbi újév napján sajátkezüleg tudósítja Du Quesnet, hogy nejével értekezett az ő előmenetele dolgában. Kifejezi előtte finoman, mennyire szeretné hivatalosan is Francziaország hajóhada legmagasabb vezéri pozízión látni, a minek azonban a király szemében leküzdhetlen akadálya az, hogy még mindig protestáns. Bízik benne, hogy ez akadályt elhárítja. »A magam részéről, biztosíthatom róla, igen óhajtanám ennek megtörténtét, s remélem módot fog nekem nyújtani arra, hogy ez ügyben minél előbb üdvözölhessem.« Vagyis üdvözölni kívánná, mint Francziaország tengernagyát. S ez irányban három ízben sürgeti meg;³⁾ három ízben, de mind hiába. A nyakas kálvinistára, ki vallásához való szilárd ragaszkodását gyermekeinek puritán szokásként ó-testamentomi nevekre, Abrahám, Izsák, Jákob stb. névre keresztelesekben is kimutatta: semmiféle előmenetel nem bírt annyi vonzerővel, hogy miattá vallását megtagadja.

Du Quesne még úszik a dicsőségen, még mindig elismérés van fűzve Colbert minden hozzá intézett leveléhez, midőn valami csekélység megint fölébreszti a benne lappangó medve-

¹⁾ Lettres de Colbert, dd. 27. févr. 167G. T. III. 1. 1'. suite, p. 2. 0.

²⁾ Lettre de Colbert, dd. 21. juin, 1676. T. III. 1. I. suite, p.16.

³⁾ Lettres de Colbert, dd. 1. janv. 1677; 28. avr. 1677; 1. févr.

1680. T. III. 1. P. suite, p. 40., 49,

természetet. Ismét dörmög, még pedig egy hozzá szolgálati ügyben intézett levélnek hangja miatt, melyet érzékenykedése túlságosan parancsodnak tartott. Válaszát oly szavakkal ejté, hogy a miniszter kénytelen fölzsólitani: vonja vissza feleletét, ha nem akarja a maga és övéi jövendőjét végkép megrontani.

A két nagy ember ismét viharossá váló érintkezésében egyik legjellemzőbb irat az, melyet ez időtájban intéz Colbert Du Quesne-hez. »Nem állhatom meg, — úgymond — hogy újból ne ismételjem, a mit már több ízben mondottam, hogy minden alkalommal s minden ügyben elkövetett szünet nélküli perlekédéseit nagyon nehezen szívelheti a király. Nem mondom, hogy azok teljesen megrontják az Ön szolgálatainak érdemét, de nem tartom valószínűnek, hogy azok benyomást ne gyakorolnának Ö Felségére, sőt némileg azt is, hogy Önnön maga be ne látná, miszerint ha előbbre menne tengerészti méltóságában, Önnek zsörtölődési azzal arányban növekednének. Nem mutathatom nagyobb jelét Ön iránti barátságomnak, mint hogy újra meg újra elmondom ugyanazon dolgokat. Hogy el egyszer s mindenkorra, hogy érdekében áll simulnia s bevésnie lelkébe, hogy a király tökéletesen tájékozva van a felől, mi szükséges az ő szolgálatára. Ennél fogva parancsai végrehajtására kell adnia magát, a nélkül, hogy szokásos berzenkedéseivel változtatni vagy javítani akarna azokon.¹⁾ Ez mintegy előszava a hivatalos iratban nyomon következő parancsnak.

Elismerés meg korholás váltogatja egymást szünetlenül Colbertnek Du Quesne-hez intézett leveleiben. A miniszterből kicsikart fenyegetőzések mindenig csak a szónál maradnak, s az első jó alkalommal kiigazítatnak; elismerése azonban tettekben nyilvánul. 1681-ben Du Quesne földet vesz Bouchet-Valgrand-ban, mely czélra, ajándék fejében, 200.000 livre-t nyer a királytól. A következő évben ugyanazon föld örgrófsággá emeltetik; a mi kimondhatatlan kegy, ha meggondoljuk, hogy ez a híres kálvinista tengerész érdekében 1682-ben, vagyis

¹⁾ Lettres de Colbert, dd. 7. may, 1678. T. III. 1. P. suite, pag. 98.

akkor történik, midőn a levegő már telve a vallási türelmetlenség és protestáns-üldözés szellemével.

Ekkortájban Du Quesne egy újmódi hajójépítő-elméleten törí fejét, melynek kifejtését és gyakorlatba vételét a miniszter feszült figyelemmel kíséri. »Mindenek előtt — írja hozzá — azon iparkodjék, hogy a rend és fegyelem szellemét gyökereztesse meg az egész tisztkarban, minden szabály és rendelet pontos végrehajtása által; továbbá igyekezzék kifejteni hajójépítő-elméletét, hogy ennek szabályai és zsinormértéke szerint épített hajóink, ha lehetséges, minden más nemzetekéit fölül-múlják.«¹⁾

Az e tárgyban folytatott levelezés arra az időpontra esik, midőn XIY. Lajos haragjával fenyegeti Spanyolországot, Genovát és az észak-afrikai hatalmasságokat. Colbert és Seignelay számos levele hívja föl ez időben Du Quesne-t, hogy mozdítsa elő a király intentióit. Ez azonban, mint teljes életében, úgy most is csak félvállról veszi a fölhívásokat és parancsokat. Midőn hajóhadával Algir elé rendelteknél, ezer ürűgyet és kifogást talál indulása elhalasztására. A levelezés egyre emeltebb és hevesebb hangon folyik köztük. »Önnék rendkívüli késedelmezése — írja a miniszter — Ö Felsége szán-dékainak nagy kárára van, ki ennél fogva azt parancsolta nekem, íjam meg Önnék, hogy mivel hozzá van szokva parancsainak gyors és minden magyarázgatás nélküli végrehajtásához; ha nem határozná el magát megérkezése után azonnal arra a hajóra szállani, melyet vezényelni fog, s egy vagy két nap múlva cl is indulni vett parancsai teljesítésére: O Felsége kényszerítve lenne ugyanazon parancsokat, végrehajtás végett, valamelyik On alá rendelt föbb tiszthez küldeni. Nem kétlem, hogy ki ne óhajtaná elkerülni ily természetű rendszabály alkalmazását, mint a mely jelentékenyen leszállítaná az Ön által szerzett érdemeket, melyek azonban nem jogosíthatják föl arra, hogy kapott parancsai végbevitelében pontosan ne járjon el.«²⁾

¹⁾ Lettres de Colbert,, dd. 29. avr. 1080. T. XII. 1. r. suite, pag. 191.

²⁾ Lettre» de Colbert, dd. 1. juin 1682. T. III. 1. 1'. suite, pag. 226.

Újabb ellenszegülés a végletekig viszi a vitát. Királyi közelbelépést tesz szükségessé. »Mivel — úgymond XIV. Lajos (Colbert stylusával) — Önnek adott parancsaim mindenkor tárgyismerettel készítével, ellenmondás és a nélkül kívánom végrehajtatni azokat, hogy valaki szabadságot venne magának bonczolgatásukra (je désir qu'on les exécute sans réplique et sans qu'on se donne la liberté de les interpréter).« Tuttára adja, hogy a képességeibe vetett bizalomnál fogva úgyis nagyol!) szabadságot engednek neki, mint bármely más tisztnek, de ez nem csaphat át a parancsok végrehajtásának régióiba. Azon a téren épen neki kötelessége üdvös példát adni alantásainak a föltétien engedelmességre. Késedelmeskedéseiivel eddig is igen nagy kárt (un très-grand préjudice) okozott a Felségnak, mit csak úgy tehet jóvá, ha gyorsan elhagyva Toulont, rendelt útjára indul azonnal.¹⁾

S megtörténik az a hallatlan, példa nélküli eset XIV. Lajos több mint hetven esztendei uralkodása alatt, hogy egy tiszt, a király aláírásával kiadott egyenes parancsra, passiv ellenállásba helyezkedik. A hajóraj a királyi parancs kiadása után még két bét műlva is tétlen vesztelel a touloni kikötőben. Colbert ekkor még egy utolsó kísérletet tesz Du Quesne vad természete leküzdésére. Ráfogja, hogy késedelmeskedésének csupán betegsége az oka. »Ó Felsége úgymond tudván mennyire pontos On a szolgálatban (régulier dans le service!), annyival inkább hajlandó azt hinni, hogy ez alkalommal hasonló viseletét csak a miatt nem tanúsít, mert egészségi állapota nem engedi.« Ennélfogva, bármennyire ellenére van, mégis, ha a legközelebbi postával sem jö meg elindulásának híre: az idő igen előhaladván, kénytelen lenne másra bízni a vállalatot.²⁾

A czímvett egyéniségehez mért körmönfont rendelet, a király parancsával combinálva, melylyel soha senki, bűnbödés nélkül, huzamosan nem dacolhatott: végre is megtette hatását. Du Quesne útban Algír felé, s actióba lépve, szokása szerint dicsőségesen viszi végbe megbízását.

¹⁾ DJ. 13. juin, 1682. Lettres Je Colbert. T. III. 1. P. suite, p. 227.

²⁾ Lettres Je Colbert, dJ. 1. juillet, 1682. T. III. 1. P. suite, pag. 231..

Valóban dicsőségesen, de kinek a dicsősége, hogy oda mehetett? Vájjon van-e még rá példa deszpotikus jellegű kormányzatok alatt, hogy még a fejedelemek is ellensegülgő főtiszt, állásában maradhat mindvégiglen? Vájjon nem osztályosa-e ily természetű főtiszt minden dicsőségének az a fő-főminiszter, ki az állam javát tartva szem előtt, magas állásában megtúri élte utolsó napjáig?

Colbert szelleme sehol élesebben nem domborodik ki, mint épen Du Quesne-el való érintkezésében. Látjuk ebből, mennyire el tudja felejteni személyes sérelmeit, sőt egyenes meghántatását, s mennyire ki tud lépni önmagából, ha az állam vagy az azzal azonosult király érdeke úgy kivánja. »Mikép lehet a jó minisztert fölismerni?« kérdezi Machiavelli. S így adja meg a választ: »íme próbáköve. Ha azt látod, hogy minisztered többet gondol magára, mintsem reád. s minden tettei csak saját hasznára irányozvák: úgy soha sem bízhatod reá magadat. Mert a kinek országos ügyek vannak kezében, annak nem szabad magára gondolnia, s a fejedelemmel egyéb-ről beszálnie mint a mi az ország javát illeti.« (Il Principe, §. XXII.)

A »jó miniszter« előtt tehát az ország érdeke a lényeg, minden egyéb mellékes. Láttuk, mennyire igyekszik Colbert mindenkor erre az álláspontra helyezkedni. Tekintete mindenkor az említettem lényegre van függeszтve, s rendszerint nem veszi semmibe a lényegtelen. Du Quesne-bez való viszonyában az a, lényeges, döntő mozzanat, hogy, többször kifejezett meggyőződése szerint, a hadi tengerészeti előbbie vitele és dicsősége elvállhatlanul össze van kötve Du Quesne személyével; ellenben lényegtelen, hogy ugyanezen ember modorára nézve valóságos csodabogár, idéтlen különözкdéseivel, fegyelmezetlenségevel, zabolátlan hevességevel és hajmeresztő konokságával. Ám a vir marmoreus« önnön magáról bízvást megítélhette, hogy az állami szolgálat irányadó főhivatalnokaiban mily alárendelt fontosságú a külszín és a modor, s mily megbecsülhetetlen érték az igazi, benső derekasság.

Nagy szándékokkal eltelt s a legmagasabb eszmekorban élő államférfiak nemes ismertető-bélyege, hogy a modort bagatelle-nek veszik. Törpe nagyságoké, csupán állásuknál

fogva magas polczon regnáló államférfiaké a modor túlbecsülése.

Alighogy behunya szemét Colbert: silány epigonok kormánya ül örökébe. Elkövetkezett a »sima emberek« és a »practicus emberek« kora, melyből élesen rína ki annak a viharedzett matróznak durva egyénisége. Du Quesne a te órád ütött! S valóban, az első »raisonnirozás« nyakát szegi. Seignelay első tette atya nagy munkatársának, Du Quesne-nek nyugalmazása. Siet vele, hogy a pygmaeusok közt ne lábatlankodjék Tromp és Ruyter legyőzője. Gavallér matrózok állnak az üresen hagyott helyre, kik békét hagynak a miniszternek, s az egyelőre mintha észre sem venné, hogy ez új kor szak emberei békét hagynak a dicsőségnek is. Mert nem lehet e földön büntetlenül visszaélni a külsősségek túlbecsülésével. Mihelyt a modor a lényeg, az állam érdeke lesz előbb-utóbb bagatelle-lé.

Az öreg Du Quesne az alatt, egy sereg gyerektől véve körül, tűzhelyénél házsártoskodik. Tartsa szerencséjének, hogy bár makacsul ragaszkodik hitéhez, hitsorsaival együtt ki nem verik hazájából ama nagy napon, a nantesi rendelvény visszavonásakor. Fájdalom, a kegyelem csak saját személyére vonatkozik.

Seignelay űgróf, vagyis épen az a miniszter, kinek kör térsai előtt »un ministre au berceau« a neve, mert atya érde meinél fogva már bölcsőjében mintegy praedestinálva volt a miniszterségre: az apák érdemeiről másoknál végkép megfelejt kezik. Tőle ered a párizsi kerület intendánsához intézett azon rendelet, mely szerint Du Quesne ír családjának, mint minden más konok felekezőnek (*religionnaires opuiastres*) »mind azon javait azonnal foglaltassa le, melyek kerületében vannak, s melyek néhai Du Quesne úréi voltak«.¹⁾

Colbert kormányáról nem nyernének tiszta képet, ha, mintegy staffage gyanánt, föl nem tüntetjük utódai politikáját, mely az ő kormányával ellentétben, minden alkotásának mondhatni tövére vetette a fejszét.

Megmutattuk, hogy bánt Du Quesne-nel Colbert, s hogy

¹⁾ Correspondance administrative, dd. 8. fevr., 1688. IV. 371).

bánt el utódja Seignelay. Megmutattuk Colbert bánásmódját Huygenssel, Edelinckkel, Berninivel; nézzük hogy bánik majd Louvois a ressortjába osztott írókkal és művészekkel.

A Colbert által Rómában alapított művészeti akadémia hallgatói ellen, kik föltehetőleg a legtehetségesebb francia művészek, máskép nem küldettek volna oda: panaszt emel az intézet igazgatója. Louvois úgy beszél velük, mint ezrede cadetjaival. Negyedévi ösztöndíjakat, rossz magukviselete miatt, bírságképen meg kell vonni tőlük, s át kell adni a római kapucinusoknak. »És ha ez sem javítná meg őket, írja az igazgatóhoz — és nem kizárolag dolguknak élnének: rendelem önnék, valamennyit küldje vissza, egyiket a másik után (de les renvoyer tous, les uns apres les autres), de semmi úti költséget se adjon nekik, s bizonyosak lehetnek abban, hogy ide érkezve, egy esztendőre dugom őket a Saint-Lazaré-ba (katonai börtönbe).«

Ezek azonban, bármily tehetségek, csak állami ösztöndíjas tanítványok. Ám a zord katona hangja mitsem változik akkor sem, ha a művészek tanárairól van szó. Dossier szobrász késedelmeskedett egy nála megrendelt szobor beküldésével. »Mondja meg neki — írja Louvois — ha nem értesülök arról, hogy szorgalmasan dolgozik, börtönbe vettetem (je le ferai mettre en prison), hogy megtanítsam (pour lui apprendre, eminenter katonai kifejezés!) arra, hogy próbáljon csak még pénzt kérni, miután már 3900 livre-t kapott.«¹⁾

Ilyen hang, de haut en has, honosul meg Colbert utódai alatt írókkal és művészekkel szemben. Ügy is vették hasznát. Nézzük csak az eredményeket.

A francia forradalomig négy időszak van az emberiség történelmében, midőn a korszakalkotó tehetségek egymást érik, s gygási erővel siettetik koruk s nemzetük fejlődését. Az első Pericles kora, a második Caesáré és Augustusé, a harmadik az olasz renaissance, a negyedik XIV. Lajos korának első fele. Colbert személyi kormányzata teljesen egybe esik a francia irodalom és művészet fénykorával. Az ő halálával

¹⁾ Rambaud: *Histoire de la civilisation française*. II. 289, 290.

hirtelen, mondhatni minden átmenet nélkül áll be a hanyatlás időszaka.

A laicus irodalom utolsó nagy művei: La Bruyére » Caractères«-jei 1687-ből, Racine » Athalie«-ja 1691-ből valók. Ha kiveszszük Bossuet, Fénelon, Massillon, Bourdaloue és Fléchier vagyis az egyházi írók csoportjának irodalmi működését, s a laicusok közül Saint-Nimont, ki négy fal közé rejtőzve írja asztalflójka számára remek emlékiratait: a ryswicki békén vagyis 1697-en innen, nem készül többé XIV. Lajos idejében egyetlen örökbecsű irodalmi mű sem.

A művészet terén ugyanez a hanyatlás ugyanazon időpontban áll be. A négy nagy építész, t. i. Malisaid, Perrault Kolozs, Blondel és Bruand egyike sem működik a ryswicki béke után. Lulli 1687-ben, Quiault a költő a következő évben, Puget a szobrász 1694-ben hal meg, s nincs a ki nyomukba lépjen. Utánok jó ideig nagy hézag tátong a frauczia művészeti emlékezetre méltó történetében.¹⁾ Az irodalom fénykorával teljesen egy időben homályoséít el a művészettel.

Ha e jelenség okát kérdjük, a genius támadásának örökre megfejthetetlen és végére járhatatlan rejtélyére bukkannunk. De a mennyiben megfejthető, sok részleges okon kívül egyetemes oka a gyámkodó személyi kormányzat, melynek keretében Colbert helyére Louvois-k következtek.

Régi művelődésű államokban, mesterségére nézve író és művész mindig akad elegendő, aki ki tudja járni előmenetelét s a nagy szellemeknek fentartott pozícióba furakodik. Louvois alatt gyöngyéletük lesz.

Colbert alatt más volt a világ sora. Miután állami érdeknak minősíté az irodalom és művészet fölvirágzását, a mint láttuk, nem várva kopogtatásra, maga szemelte ki, maga kereste föl, s maga istápolta a föltalált tehetségeket, egyéniségekhöz mért gyöngédséggel. Mert megdönthetlen alapelve, mit egy félhivatalos iratában kormányra léptekor így fejez ki: »semmi sincs mi annyira nyilvánvalóvá tenné a király erényeit

¹⁾ »It is very remarkable that the French school bath not produced any very Capital painters since the expensive establishment by Louis XIV. of the academies at Itomé and Paris.« Barrington: Observations on the Statutes, p. 377.

s nagy kezességeit, mint az, hogy *makkora örömmel foglalkozik minden érdemes emberrel* (tous les gens de mérite), leiket nemcsak jól fogad, hanem még *nagy gonddal kereset is* (qui sont non-seulement bien reçus, mais mesme recherchés avec grand soin).« *)

II.

Tudományos akadémiák.

XIV. Lajost egyéni hajlama és politikai rendszere egyaránt ösztönözte a tudomány pártolására.

Mi az irodalmi patronátust nemzeti fejedelmek hiányában társadalmi alapon próbáltuk fejleszteni. XIV. Lajos és Colbert, minden egyébbel együtt, ezt is az állam feladatai közé sorolták,

A versaillesi udvarból ment világigá az az eszme, mely pártoljuk az irodalmat! jelszó alatt, másfél század leforgásával mihozzánk is eljutott s ajkára vette boldog-boldogtalan.

A modern ember, ki hozzá van szokva a jelszók boncolasához, meglátja ebben is a körjeleket. Mert nem mondjuk, hogy pártoljuk a szabót, a csizmadiát, az órást!? Mert szükségünk van mindenikökre. S miért mondjuk, hogy pártoljuk az irodalmat!? Mert, úgy látszik, nem felel meg igazi emberi szükségnek. Így az a kitett czéger nem jelent egyebet, mint hogy nincs ugyan szükségünk az irodalomra, de azért csak úri kedvtelésből áldozzunk erre a divatczikkre.

A mi meg a jelszó lényegét illeti, méltán kérdezhetjük, vájjon átalában üdvös-e a pártfogás mesterséges eszközeivel fejleszteni az irodalmat?

Minden szabadon fejlődő nemzet, mondja Bucidé, könynen ki fogja elégíteni szellemi szükséleteit és oly irodalmat teremt, mely leginkább megfelel tényleges állapotának. És kétségtelenül minden osztálynak érdekében áll, hogy a termelés ne legyen nagyobb mint a szükséglet, hogy a kínálat ne

¹⁾ Lettres de Colbert, dd. 29. avr. 1663. VI. 469.

haladja meg a keresletet. Sőt a társadalom jóléte kívánja, hogy bizonyos arány legyen az értelmi és a gyakorlati foglalatosságé osztályok között. Szükséges bizonyos mérték a főként goudolkodók és azok közt, kik főleg cselekvésre hívatvák. Ha mindennyian írók volnánk: anyagi érdekeink szenevndnének; ha pedig minden jában üzérkednénk: szellemi élvezeteink vallauák kárát. Az első esetben éhenkórász bőlcseszekké; a másodikban gazdag bolondokká válnánk.¹⁾ Mármost kézzelfogható dolog az, hogy az emberi tevékenység legközönségesebb elvei szerint, maga a társadalom természetes, vagy ha úgy tetszik: önkéntes mozgalma fogja szabályozni, minden erőlködés nélküli, ama két osztály viszonylagos létszámát. De ha valamely kormány magára vállalja az írók díjazását, megzavarja e mozgalmat s háborgatja a dolgok összhangját. Ez az elkerülhetlen következménye a beavatkozás, vagy műszőval: a protectio ama szellemének, mely igen káros hatással volt minden országra. Ha például a mészárosok és szabók díjazására valami tőkealap teremtették, úgy e hasznos foglalkozású férfiak száma bizonyosan a fölöslegig szaporodnék. És ha léteznék egy másik alaptőke az írók számára, úgy bizonyosan többen lennének az írók, mint sem azt az ország szükségletei kívánnák. A mesterkélt ösztönzés minden esetben egézségtelen tevékenységet idézne elő. Táplálék és ruházat bizony csak oly szükségesek a testnek, mint az irodalom a szellemnek. Miért követelnék tehát a kormánytól, hogy inkább támogassa azokat, kik könyveinket írják, mint azokat, kik leölök juhainkat és megfoltozzák ruháinkat?

Ha ezt a beszédet akár a felhőkben járó elmélet, akár a mai megizmosodott irodalmi viszonyok szempontjából tekintjük: az

¹⁾ Épen Richelieu-nél találkozunk ugyanezzel az eszmemenettel. »Ainsi qu'un corps qui auroit des yeux en toutes ses parties, seroit monstrueux: de même un état le seroit-il, si tous ses sujets étoient sçavans. Le commerce des lettres banniroit absolument celui de la marchandise, qui comble les états de richesses; ruineroit l'agriculture, vraye mère-nourrice des peuples; et déserterait eu peu de temps la pépinière des soldats, qui s'élèvent plutôt dans la rudesse de l'ignorance, que dans la politesse des sciences; enfin il remplirait la France de chicaneurs« etc. Testament politique du Card. de Richelieu. 8-e éd. La Haye, 1740. I. 128.

igazság magvát föllefthetjük benne. De annál kevésbé állhat meg épen a Richelieu-k és Colbert-ek korára alkalmazva.

Abban az időben az emberi tevékenység minden ágát állami gyámkodással véltek elősegíteni. Tehát állami gondviselésbe vették a tudományt is. A XVII. századi francia közviszonyok követelték, hogy az irodalmat ép úgy gyámság alá helyezzék, mint a hogy gyámság alatt állott az ipar, a művészet, a kereskedelem és minden közhatóság. S midőn Richelieu és Colbert állami pórázra fűzik a kiskorú irodalmat: ezzel csak összhangba hozták a már fennálló többi intézményt. Módszerük helyességről lehet ugyan akademice vitatkozni; de az kétségtelen, hogy akkoriban nem csak Francziaországban, hanem világszerte sehol sem látták más módját az irodalom emelésének. Ép úgy kétségtelen, hogy úgy Richelieu mint Colbert nagyon érzik, mennyire elkövetkezett az »idők teljessége«, mennyire nem lehet tovább halogatni, hogy nincs az ágyúk dörgése, hanem az írók tábora is feltűnő zajjal hirdesse a franciaiaság előhaladását.

A XVII. századig az olaszok minden »ultra montes« vagyis az Alpokon túl lakó népet barbárnak neveztek. S Voltaire szerint a francziák XIV. Lajos kora előtt e bántó czímet megrédmelték. A szép művészletek iránt érzékük sincs, a mi rendesen összefügg a hasznos mesterségek elhanyagolásával. Mert a világtörténelem nagy tanúbizonyiséga szerint, csak azok a nemzetek találták meg azt, a mi szép és kellemes, melyek már tökéletesíték azt, a mi szükséges. Ekkép nem is kell meg-ütdönünk azon, hogy a költészet, az ékesszólás, a bölcsészet, a képzőművészet csaknem ismeretlenek azon nemzet előtt, melynek bár kikötői voltak az Atlanti és Földközi-tengeren, még sem volt hajóhada, — mely szertelenül szerette a fényüzést, s mégis alig volt nehány hitvány gyára. S a mint idegenek, u. m. genovaiak, velenczeiek, portugalok, zsidók, flamandok, hollandok és angolok vitték nagy kereskedelmét: úgy nem is részesültek a francziák a renaissance-korbeli fölfedezések dicsőségében. Könyvnyomtatás, lópor, tükrüveg, iránytű, telescop, légszivattyú, s a világgyetem valódi rendszerének felismerése nem az ő érdemök, s ők még csak tornáztak középkori módra, midőn portugalok, olaszok és spanyolok új világokat fedeztek

föl keleten és nyugaton. V. Károly már Mexico kincseit pazarolja Európában, midőn végre valahára I. Ferencz alattvalói első ízben tesznek fölfedezéseket Canada vidékén.

Már Richelieu uralma alatt Francziaország a régi Kóma szerepét kezdi vinni Európában; ó-Hellász irodalmi dicsőségét azonban meg sem közelíthette. Ám az egykorú írók, a Conrart-köre, úgy ítélték, hogy »a franczia nyelv, mivel bármely élő nyelvnél tökéletesebb, most már nyomába léphet a latinak, mint a latin lépett a görögnek, ha az írók az eddiginél több gondot fordítának a kifejezésre.«

Hogy az így állított téTEL igazságát, súlyát és horderejét a culturpolitika nagy mestere mindenestől fölfogta: a Franczia Akadémia megalapításával bizonyította. A nemzeti nyelv megtiltottása az önkényes és szabálytalan használata folytán ráragadt foltoktól, s újfajta remekirodalmi szabályainak megállapításával a tudomány és szépirodalom minden nemének tár-gyalására képesítése: ez volt Richelieu egyik, mívelődési szempontból vett alapgondolata a Franczia Akadémia föllállításánál.

Másik irányeszménye politikai természetű. Az új classicismus, melyet öntudatosan gyámolított: politikai rendszerének életbe léptetése az irodalom terén; épüg mint az újság, melyet időhöz kötött rendszerességgel ő jelentetett meg először — egyúttal monarchiái intézmény. Azt is tisztán látja, hogy kormánya erőszakosságainak visszahatását semmi sem enyhíti annyira, mint ha a politikai térről leszorított elemeknek, a hatalom élvezete helyett, ízlésök finomításával módot nyújt kárpótlást keresni irodalmi s művészeti élvezetekben. A Tusculanumok csendes lakói nem fogják keresztezni a Cardinal-Roi politikai terveit. Ebbéli célpontját el is érte. Kormányzása idején nem egy főür és főpap palotájának lehetett volna igaz fölirata, a mi gróf Teleki Sámuel marosvásárhelyi könyvtárának dolgozó szobáján olvasható:

SOLLICITAE IUCUNDA OBLIVIA VITAE.

Richelieu azonban az akadémia intézményével mindenek fölött fegyelmet akart bevinni az íróknak eladdig független köztársaságába. A nyelv fegyelmezésének gondolatához oda tapadt a politikai fegyelmezés gondolata. A mi világos kifeje-

zésre jut az akadémia alapító oklevelének ím ezen első czikkelyleben: »senki sem vétezik fel az akadémiába, a ki nem tetszik a pártfogó úr Ő Kegyelmességének.« Szintén erre céloz az évdíjak utalványozása. Midón a Franczia Akadémia alapítása után, végteré Vaugelas, a legjobb *grammaticus* vállalná el a, *Dictionnaire de la langue française* szerkesztését, kétezer livre-nyi évdíjért, a bíbornok, mint az akadémia védnöke, így szolt hozzá: »jól van uram, legalább nem felejt ki a szótárból ezt a szót: *évdíj* (pension.)« »Nem, kegyelmes Uram, válaszolá Vaugelas s annál kevésbé ezt a szót: *hála* (renaissance).«¹⁾ Ám az évdíjakról Perrault Károly mél-tán nyilatkozik sorok közé rejtt gúnynyal ekképen: »a kegy-díjakat az első évben minden jutalmazottnak a királyi építke-zések megbízotta vitte el, a világban legszéppestebb selyem-erszé-nyekben; már a második évben csak bőrtárczában. És mivel semmi a nap alatt nem maradhat mindig ugyanazon állapot-ban, hanem természetesrűleg hanyatlásnak indul: a következő években maguknak kellett a kegydíjasoknak a kincstárnochhoz menni, hogy közönséges pénzben vegyék föl salláriomjukat. Az évek nem sokára tizenöt és tizenhat hónapra hosszabbodtak, s midőn megüzenik a háborút Spanyolországnak, e kegydíjak nagy része végkép megszűnik.«²⁾ Perrault előadását Corneille is erősítí, a királyhoz intézett eme soraiban:

Puissiez-vous dans cent ans donner encor des lois,
Et puissent tous vos ans être de quinze mois,
Comme vos commis font les nôtres.

Miután a bíbornok az akadémikusokról nyíltan meg-vallotta, hogy »úgy fogom öket szeretni, a mint ők szeretnek engem (je les aimera, comme ils m'aimeront)«: az írók leg-főbb törekvése a pártfogó kegyeinek hajhászása, miről legvilá-gosabban a »Cid« ügye tanúskodik. Az akadémiát kezdetben középszerű írók és egyáltalában nem író nagy urak lepik el. Séguier kanczellár unokája tizenhét, később Maine herczeg. XIV. Lajos fia, tizenöt éves korában lép az akadémiába. S

¹⁾ P. Lacroix: XVIIme siècle. Lettres, sciences et arts. Paris, 1882.
p. 1-24.

¹⁾ Ramband: Histoire de la civilisation française. II. 282.

száma sincs, a mennyit besegít a tudományok csarnokába a születés előjogán oda tolakodottak illetéktelen pártfogása.

Colbert-nek volt fenntartva, hogy az akadémiát e szégyenletes állapotából fölemelje. Az ő befolyása viszi be oda a nagy urak mellé a nagy írókat. Mesterét e részben nemcsak megérté, de felül is múlta. Tervei között 1666-ban felmerült az egyetemes akadémia (*académie universelle*) eszméje is, mely egy testületben egyesítné az írókat, tudósokat és művészeket.¹⁾ Gondolatát azonban nem valósíthatá meg. Majd csak száz esztendő múlva ragadja meg azt újból s egyúttal életbe is lépteti a nemzeti convent, az Institut de France fölállításával.

Az akadémiai eszmét Colbert ugyanazon kettős cultur-politikai okból karolta fel, melyek Richelieu-t vezéreltek. De ő emelte ez intézményt azzá, a minek lennie kellett: a frauczia tudományosság első fórumává.

Fáradozásában vele volt a király, ki az akadémia pártfogójának nyilvánítá magát. Viszont az akadémia, a király helytartójául, vice-protecteur névvel, Colbert-t választja meg.

Valóban azzá is vált. Rengeteg címé közt nem ismerünk egyet sem, melyet hazugul viselt volna. S így eleve föltehető, hogy, ha az Akadémia védnökségét elfogadta: csakugyan védkörévé is lett.

Az Akadémiának nem volt háza, s Séguier kancellár holta után, kinek lakásán szokta volt tartania gyűléseit, nem tudta, hol gyülekezik majd ezentúl. Colbert a Louvre vagy a királyi könyvtár termeinek átengedését hozza javaslatba a király előtt. »Az Akadémiát a Louvre-ba kell hozni — válaszolt a király. Ez jobbnak látszik, ám bár kissé kényelmetlen.«²⁾

Ily tény ma is nagy föltünéssel s még nagyobb következményekkel járna. A XVII. században elvakító tünemény volt. »Hát csakugyan azt akarja 0 Felsége, hogy a király és a széptudományok egy ugyanazon palotában lakjanak? minta hogy a régi Rómában egy csarnoka volt Herculesnek az erő istenének, és a Múzsáknak a halhatatlan művek istenasszonynak.« Az Akadémia köszönő küldöttségének szónoka,

¹⁾ Lettres «de Colbert. V. 512, et note.

²⁾ Oeuvres de Louis XIV. T. V. p. 496.

— igaz mondásba vehetjük alig lel szót hálájuk kifejezésére. Fejedelmi pártfogás a tudomány irányában nem újdon-ság: Nagy Sándor, Ptolemaeus, Caesar. Hadrián. Nagy Károly, castiliai Alfonz, a tudományt is gondjaikba vették; »de hogy egy király — úgymond annyira szeresse a tudományt, hogy egy akadémiának saját házában adjon helyet, ilyesmire az utókor sehol egyebütt nem lelhet példát, mint Lajos a Nagy tettei között.« *)

A nagy eseményt emlékérem örökíté meg, melynek egyik felén a király arczképe, másik felén »APOLLO PALATINVS (Apolló. Auguszta palotájában) M. DCLXVII.« felirat látható. Ez intézmény egészen udvari jellegét pecsétje is elárulja, melyen a dynastia három stylizált liliomja közt a Nap, mint XTV. Lajos jelképe, tündökklik.²⁾

Majd újabb megtiszteltetés éri a Franczia Akadémiát. Oda bocsáttatik a Roi-Soleil színe elé, midőn az, dicsőségtől övezetten tér vissza hadjáratából. Oda bocsáttatik »ép úgy mint a parlament s egyéb magasabb testületek.« Azon korban, midőn a szertartásnakakkora szerep jutott, az Akadémia ilyetén megjelenése óriási hatással volt a tudomány becsületének emelésére.

Ezekben ismerjük meg a királyt, ki Augustus korát akarja megvalósítni az irodalomban. Miniszterének kezét azon tevékenységen látjuk, melyre az Akadémiát ösztönözte. Ebbéli munkásságára csak egy példát hozunk fel.

A Franczia Akadémia, nyomon követve alapítójának vezérezszmét, föfeladatául a nemzeti nyelv megtisztítását ismerte, mire legalkalmasabb eszköznek egy nagy szótár szerkesztését tartották. Az úttörő mű készült ugyan, de mint a Lncza-széke, nem haladt, s harminczötövi babra-munka után, Oolbert oly stádiumban találta, hogy hasonló további dolgozással, nyomatásának megkezdésére, jó ideig még gondolni sem lehetett.

Colbert nem szenvedhette a csigabiga-lassúságot, s nem

¹⁾ Compliment, fait le 13 juin 1672, par Charpentier fils Colbert. Lettres de Colbert., App. V. 540. et note.

²⁾ Mindkettő képmása Maindronnál: L'Académie des Sciences. Paris, 1888. p. 26, 30,

akarta összetett kézzel nézni a pepecselést. Tisztában volt azzal, hogy a mű szerkesztőit sarkalni kell a munkára, s hogy ez foganatos legyen, új eszközökhez kell folyamodni.

1673 első havában előállott merőben új, eladdig ismeretlen orvosszerével. A királytól kieszközölte, hogy a szerkesztés eddigi kiadásain kívül jelenléti jegyet osztathasson ki az akadémikusok között.

Ez a híres Presenz-Markok (*jetons de présence*) eredete, melyeknek egyik oldalán a király mellképe látható, Lajos a Nagy (Louis le Grand) körirattal; másik felén borostyánkoszorú, közepén »a halhatatlanságnak (à l'immortalité)«, körülötte »a Franczia Akadémia pártfogója (Protecteur de l'Académie Françoise)« felirattal. Ha az ezeket megalapító szabályzatot megolvassuk, azon ritka tüneménynyel találkozunk, hogy egy újítás kezdeményezője jobban előre látja a bekövetkezhető visszaéléseket s jobban gondoskodik azok elhárításáról, mint azok, kik az újítás örökébe lépve, előző korok ebbeli tapasztalatain okulhattak volna.

A Colbert sugalmazta szabályzatban ki van mondva, hogy csak az vétetik jelenlevőnek, ki a gyűlésbe a kitűzött idő előtt érkezik s csak gyűlés után távozik. »Mihelyt ütött az óra, mely előtt már meg kellett érkezni a tagoknak: az Akadémia titkára a jelenlevőket lajstromra veszi s az ülés végét jelző óraütéskor kiosztja a jelenléti jegyeket azoknak, kiknek nevét fölírta, s kik jelen voltak mindenüglen.«¹⁾

Egy szellemes üzletember furfangját látjuk megtestesülve e rendszabályokban. Számítása ezúttal sem csalta meg. A mióta állandó kiadási tétele vált »a jelenléti jegyek készítése az akadémikus urak számára«²⁾, aki csak részt vett a szótár írásában, jobban s tiszterannyit dolgozott, mint annak előtte.³⁾

Colbert, valahányszor megjelennek előtte az akadémiku-

¹⁾ Lettres de Colbert, dd. 2. janv. 1673. App. V. 542., 543.

²⁾ »23. mars, 1677: à Baslin, orfèvre, pour onze cents jetions d'argent pour MM. de l'Académie françoise, 1114 livres 13 s.« etc. Comptes des bâtiments du roi, sous le règne de Louis XIV. I. 1010., továbbá I. 1106.. 1109., 1342., 1343.

³⁾ »On travailla mieux, et dix fois plus qu'on n'avoit fait jusqu'alors.« Charles Perrault: Mémoires. Liv. III.

sok, nem mulasztja el a szótár készítésének sürgetését. Kiemeli előttük, mily óhajtva várja ezt a közönség, sőt maga a király.¹⁾ Egy alkalommal, hogy meggyőződjék a munka minőségéről is, személyesen vett részt a szótár revisiójában. »Colbert úr — így olvasom a nagy szótár előszavában ki az Akadémia tagja volt, s a ki igen óhajtotta volna a szótárat bevégezve látni, neki is, mint a legbőlcsebb politikusoknak, meggyőződése lévén, hogy a mi az ékesszólás megalkotására vonatkozik, nagyban hozzájárul valamely nemzet dicsőségéhez; kevessel e társaságba való fölvétele után, váratlanul megjelent ottan, hogy tanúja lehessen, mi módon dolgoznak. Akkor érkezett oda, mikor az »amy« szót tárgyalták, s mivel mindenek előtt meg kellett állapítani e szó jelentését, láthatta minő nehézségekkel jár az. Kérdezték, vájjon az »amy« szó kölcsönös barátságot tételez-e föl, azaz vájjon nevezhető-e valaki oly ember »amy«-jának, ki iránta nem viseltetik hasonló érzelemmel? Jó sokáig foglalkoztatta az akadémiát ez a kérdés, mely inkább erkölcsi, semmint nyelvtani, melyet minden mellett meg kell oldani még a szó meghatározása előtt. Sorra mindenkinél meg kellett mondania véleményét, s úgy állapított meg végre e szó azon jelentése, mely a szótárban ki van nyomatva. Hozzátétek a jelzőket, melyek természetesen rüleg járulnak a szóhoz, s aztán megvizsgálták a példabeszédeket és közmondásokat, melyekben előfordul.

Colbert úr, aki jelen volt az egész ülésen, és aki láttá a figyelmet és pontosságot, melyivel az Akadémia a szótárszerkesztését intézte: távozásakor azon itt szerzett meggyőződését jelenté ki, hogy a munkát nem lehetne gondosabban végezni, ítéletére annyival többet adhatni, mert tudvalévő, hogy az ő helyén soha senki nem volt munkásabb és szorgalmásabb.²⁾

A szótár elkészültét Colbert nem érte ugyan meg, de elhihetjük, a mit az 1694-ben megjelent szótár előszavában

¹⁾ Lettres de Colbert. V. 542., 549.

²⁾ Le grand dictionnaire de l'Academie Françoise, dédié au Roy. Seconde édition, revue et corrigée de plusieurs fautes, et où l'on a mis dans l'ordre alphabétique les additions qui estoient à la fin de l'édition précédentp. Amsterdam, suivant, la copie de Taris. 1695. 2-r, T. J., préface.

írnak róla, hogy nélküle, ha tán nem is soha napján, de a XVII. században semmi esetre sem látott volna az napvilágot.

Igaz, hogy e vállalat nem felelt meg a várakozásnak. De hol látott a világ arra példát, hogy szótár, lia úttörő munka gyanánt készül, minden igényt kielégítsen. A Kichelieu kezdeményezte »Dictionnaire de la langue françoise« annyira nem tudott az áttörés aknamunkájával megbirkózni, hogy maga a szerkesztő, Vaugelas is belátta az óriás fogyatkozásokat, s abba hagyta az *akadémia* ezen első szótári munkálatát, melyből egyebek közt, mindjárt az elején, kifelejté ezt a szót: »academie«

Az idéztem Colbert-kezdeményezte nagy szótár szintén öreg hibákkal jelent meg, melyek a már forgalomba hozott peldányok lehető visszavételét és hirtelenében egy második kiadás közzétételét tettek szükségessé. Erre vonatkozik a szótár második kiadásának előszavában e pont: »bármily gondot fordított az Akadémia e munkára, lehetetlennek bizonyult, hogy figyelmét némi hibák el ne kerüljék.«

Nagyon alaptalan beszéd az »amy« szónál buzgólkodott tudósok szemfényvesztéssel vádolása. Nem szedték rá Colbert-t, s nem ebben keresendő a szótár gyengeségének magyarázata. Hanem szerintem abban, hogy:

1. úttörő munkát végeztek, még pedig a szótárárás terén, s egy meg nem állapodott nyelv szókincsét próbálták megállapítani;

2. társaságos irodalmi munka mindig többé-kevésbé csak mesterember-munka; mert minden írónak saját müve felelős miniszterének kell lennie, s ennél fogva cardinális szempont, hogy ez a felelössége meg ne osztassák.

Colbert-nek ilyesmi iránt nincs érzéke. A kétszer-kettőn iskolázott elméje biztosra fogta, hogy két ember különb szótárat készít, mint egy; tíz ember különbet mint kettő. Ám a tapasztalás igazat adott La Bruyére-nek, aki szerint egy ember jobb könyvet ír, mint negyven. »Tegyétek hozzá — mondja Kölcsény — egy ember könnyebben ír negyven könyvet, mint egyet negyven.«

Szinte hihetetlen, hogy még a szótár is ürügyet tudott szolgáltatni arra, hogy udvaroncz-akadémikusok hízelgéssel

halmozzák el a királyt. Ily feladat, Racine szerint, nem lehet unalmas. »A nyelv minden szava — úgymond — minden szótag, becsesnek tűnik föl előttünk, mert megannyi oly eszköz-ként tekintjük, melyeknek Felséges pártfogónk dicsőségére kell szolgálniok.«

Nem is késsett a Franczia Akadémia, tudva, hogy miért alapítatott, jutalmat tűzni ki az ékesszólásra és a költészetre. A pályázat tárgya változatlanul, mindig csak a király magasztalása lehetett. A hízelgésben versenyzők semmiféle túlzástól nem riadtak vissza. Egyikök így írt:

Sagesse, esprit, grandeur, courage, majesté,
Tout nous montre en Louis une divinité.

Egy másiknak könyörgés-szerű költeményében, ez az ámen:

Laissez-nous en jour quelques siecles encove.

Ily képtelenségekbe maga a pályázat kiírása sodorta a pályázókat. A kérdést például így tették fel: »az uralkodó összes erényei között melyik a legkülönbségesebb?« Úgy hogy maga a király, kivel a pályázati felhívást minden közölték, jó ízlése által indította érzé magát a fentebbi mintát ekkép módosítani: »a királyt nem kevésbé tüntetik ki a tiszteletes ember erényei, mint azok, melyekkel a nagy királyok bírnak.«

Bizony bizony nagy igazán mondta Colbertnek a tudósok tisztelgő küldöttségének szónoka: »kegyeskedjék elhinni, hogy nincs társaság az országban, melynek buzgó odaadásáról biztosabb lehetne, mint a Franczia Akadémia.¹⁾«

Sok időbe telik, míg a csúszás-mászás e rendszerét félre tudja vetni az Akadémia. Csak 1750-től fogva szűnik meg évi rendre tűzni a király örökösi istenítését. A kor szelleme a »citoyens illustres« iránt kezd már lelkessülni, a közigondolkodásba mind inkább átmegy, hogy királyi tettek és nem királyi származás teszik a nagy embert. Többé nem a királyok, hanem Sully, Descartes, Colbert stb. emlékezete foglalkoztatja majd az akadémikus dicsbeszéd-írókat.

1662-ben Londonban megalakult a Royal Society. Col-

¹⁾ Compliment par Charpentier à Colbert. — Lettres de Colbert, V. 541.

bért nem tűrheti, hogy a nemzetek Lampadephorion-ában túlszárnyalja bármely más nemzet a franciát: alig négy esztendő múlva megalakítja az Académie des Sciences-t. Chapelain-nel készítető a terveket, ki ebben is gyakorlati érzékű, értelmes embernek, Colbert bizalmára teljesen méltónak tűnik fel.

A miniszter levelezéséből látjuk, mennyire szívén viselte a természettudományi akadémia virágzását. Állandó összekötettsében állott annak csaknem minden tagjával. Érdeklődik dolgaik iránt, kivált ha eredetiséget s önállóságot vesz észre bennök. Huygens működését szakadatlanul figyelemmel kiséri; tudja hogy kivel van dolga. Örvend rajta, hogy Huygens meghatározta a lópor feszerejét, shogy fölfedezte a testek ütközése s mozgásának törvényeit. Dicséri de La Hire-t, hogy Bretngneban halakat bonczol. »Legyen meggyőződve — úgymond hogy ennél jobban nem használhatná fel idejét.« Más alkalommal buzdítja, hogy igyekezzék »a lehető legteljesebbé és legtökéletesebbé tenni munkáját.«

Velenczében állami intézmény volt a »találmányok műhelye.« Colbert hasonlóan nagy gondot fordít a hasznos fölfedezések elősegélésére. Tudósaitól első sorban hasznos fölfedezéseket vár, s arra serkenti őket mindenfölött. Így például nem egyet bízott meg közülök kísérletezéssel arra nézve, hogy miként kell elvenni a tenger vizének sós ízét, mi nagy haszonnal járna a tengerészre nézve. Ugyanily jellegű az eladdig figyelemre nem méltatott ásvány-vizek elemzése körül kifejtett fáradozása. Mintákat küldet be palaczkokban, meghatározás végett, Carcavyhoz, hogy ekkép »megismerjük különöző minőségüket s megtudjuk miről jók?«¹⁾ igen jól tudja, hogy a kutatásokhoz sok és drága eszközre van szükség. Hadd legyenek drágák! *Ezekre*, örömmel ád költséget a szűkmarkú finánczminiszter. Csillagvizsgáló kellene az akadémiának? Meglesz. S fölépül az observatorium állam költségen. Fölszereléséhez Rómából hozatja a távcsöveget, mert Francziaországban még nem tudnak legjobb minőségűeket készíteni. Mekkora önmegtagadás, vagy inkább a tudomány hasznossága iránti mily roppant bizalom nyilvánult Colbert e tettében.

Tanulmányutakra örömet küldött minden akadémikust.

¹⁾ Lettres de Colbert. IV. 343. V. 291, not.e.

Jetin Richer¹⁾). a nagy felfedező, államköltségen s Colbertnek a Nyugatindiai társaság igazgatóihoz szóló ajánlatával járt Cayenne-ben²⁾; úgyszintén De Glos csillagász Afrika szigetein Varin és Hayes-el.³⁾

E tanulmányutakat hasznos befektetéseknek tekinti, melyeknek majdan az egész ország szedi kamatait. Ha befektetések, legyen láttatjuk. Kiküldötteitől tehát megköveteli, hogy visszatérve, számot adjanak küldetésükről. Riclier beszámolt: fölfedezte, hogy az inga lassabban jár Cayenne-ben, mint Párizsban. De Glos is beszámolt: pontosan meghatározta, mely szélességi és hosszúsági fok alatt fekszik Gorea és Zöldfok.

Abbé Picard-t, ki a délkörre vonatkozó tanulmányaival szerezte hírnevét: Colbert Eszak-Európába küldte ki. De az abbé útközben Dániában megbetegedett. Colbert értesül az abbé betegségéről, majd föllábadsáról, és hogy már hazára készül. Hiszen azzal, hogy külföldön az ágyat nyomta, nem lett hóllesőb! A miniszter attól tart, hogy kárba vész a tudós útjára fordított nagy költség. »Tudtára kell adnom úgymond hogy maradjon Dániában mindaddig, míg oly számadást terjeszthet be az akadémiahoz, melyből kitűnik, hogy teljesen megfelelt az Önhöz kötött várakozásnak, s nem hiába választották ki ez utazásra; akkor aztán majd megírom, hogy visszatérhet.«⁴⁾

Képzelhetni a buzgalmat, melyet ily szigorú jóltevő védnöksége alatt kifejtettek az akadémikusok. S a jótéteményekért cserébe adták a fölfedezéseket, melyekkel magoknak s az akadémiának világhírű nevet szereztek.

Csak futólag említem Colbert szerepét a máig élő Journal des Savants megalapításánál, 1664-ben Mézeray-nek adott szabadalmat egy egyetemes irodalmi szemlére; de az soh'sem jelent meg. Helyette a következő évben, de Sallo Dénest bízza meg a Journal des Savants szerkesztésével, melynek főadata tájékozni a közönséget »mind arról, a mi új, a tudio-

¹⁾ *Cumptes des batiments du roi, sous le règne de Louis XIV,* publiée par M. J. Guiffrey. Paris, 1881. I. 712.

²⁾ *Correspondance administrative, dd. 7. oct. 1671. IV. 579.*

³⁾ *Lettres de Colbert, dd. 17 févr. 1682. Y. 421.*

⁴⁾ *Lettres de Colbert dd. 15. juau. 1672. V. 319.*

máuyok köztársaságában.« De-Sallo szemléjét rövid időre politikai okokból meg kellett szüntetni, s midőn újra föleleve-m'ttetik, 1666-ban, Colbert a szemle szerkesztését Gallois abbéra bízta, arra a sokoldalú tudósra, ki, Choisy szerint, kocsikázás közben adott leczkéket a miniszternek a latin nyelv elemeiből.

Prancziaország könyvtárai sokkal régibb keletűek, mint például az angolokéi. Mazari könyvtára már elsőrendű gyűjtemény a szó mai értelmében. Őre Naudé volt, a főfelügyeletet Colbert vitte, ki sokat bajlódott ügyeivel.¹⁾ Már akkor biblio-pbil lett belőle, s attól fogva élte végéig mindig nagy előszere-tettel fáradozott a királyi könyvtár és saját könyvei gyarapításán.

Saját könyvtárához foghatót sem az előtt sem az után nem alapított magán-ember. Részint a király, részint a maga könyvtára részére Aleppóban, Syriában, Kairóban, Etiópiában kerestet kéziratokat, Czypern szigetéről görög és arab, a Sinai-hegyi monostorból héber és arab könyveket hozat. Pusztán e célból utaztatta Keleten Wansleb német tudóst, ki lutheránusból dömés-baráttá lett. Wansleb értette az etliiop nyelvet, s négy év alatt 334 arab, török és perzsa kéziratot szedett össze, melyeknek árat a Keleten alkalmazott konzulok fizették ki, a kiknek egyébként állandó utasításuk volt, hogy a mi pergamentre írt görög kéziratot megkerítbetnek, szerez-zék meg a király vagy a miniszter könyvtára számára.²⁾

Nagy zsákmány esett osztályrészül Colbertnek Czypern szigetén, honnan az ottani konzul egyszerre harminchét görög pergament küldött neki. 1680-ban a konstantinápolyi követnél is sürgeti, hogy a czyprusi érsektől csikarjon ki efféléket. Olaszország, Anglia, Hollandia, Spanyol- és Németországban emissariusai szedik a könyveket. Angliából állandóan küldözik számára az eladó könyvtárak lajstromát. Lille-ben a tudós Godefroy a gyűjtője. Boudon, mint ágense, Dél-Francziaorszá-

¹⁾ Lettres de Colbert, I. 111.

²⁾ Lettres de Colbert. V. 375. — 307., 318., 377. — Correspondance administrative. IV. 594.

got járja be. vadászva, még pedig szerencsésen vadászva, régi kéziratokra.¹⁾

Gyűjtésében találékony. Midőn 1666-ban a nemesi czímek megvizsgálását rendeli el, fel kell hányni a hiteles helyek rég nem bolygatott s féltékenyen őrzött levélárait. Ezt az alkalmat megragadja (*l'occasion estant favorable*), hogy behatoljon a hiteles helyekbe, s az ország történetére vonatkozó becsesebb kéziratokat, továbbá a templomok és sírkövek feliratait lemásoltassa.²⁾ S mivel tudja, hogy okiratmásolat csak úgy ér valamit, ha pontos, a másolatok ellenőrzésével a tudós Carcavyt s könyvtárnokát Baluze-t bizza meg.

Helyzeténél fogva igen természetesen tömérdek becses könyv- és kézirathoz jutott ajándék-képen. Rouen városának tanácsa elhatározza, hogy »mivel a város folyton rászorul a miniszter pártfogására«: minden könyveket ajándékba adja Colbertnek, melyeket megbízottja, Commine atya, kijelöl. Kopasz Károly bibliáját, tizenhárom más kézirattal együtt szintén ajándékul küldik neki a metzi kanonokok. Hálalkodik érte — nem minden bokorban lelhető kincsek azok! — s kérdi mivel hálálhatná meg. Elküldi a király arczképét, s a kanonokok ki vannak előítve. A bonport-i apátság egész sor kéziratot küldött számára, cserébe könyvekért stb. stb.

Ha azonban nem ment ily simán a dolog, soha nem erőszakolta. Nem biblioman, csak bibliophil! A toursi káptalan-nal sikertelenül alkudozott az ő nevében az intendáns. Mire Colbert így válaszol: »a kéziratok dolgában kérem ne éljen se a tekintély, se a rábeszélés fegyverével; mert úgy vélem, Ön igen jól tudja, hogy én magam sem akarom se az egyiket, se a másikat érvényesíteni olyasmiben, mi engem érdekel. Ha azt hitték volna, hogy kézirataik az én könyvtáramban ép oly jó helyen lennének, mint az övékében, nagy örömemre szolgált volna, ha nekem adják azokat; de mivel nem úgy fogják fel a dolgot, kérem egyáltalában ne világosítsa fel őket.« A limoges-i káptalannal se ment dűlöre az alku. Miről, midőn a közvetítő

⁴⁸⁾ Lettres de Colbert. V. 409., 422.

⁴⁹⁾ Lettres de Colbert. V. 409. VI. 24., 369.

Baluze értesítné a minisztert, ez csak ennyit jegyez meg: »abba kell hagyni ez ügyet; ne beszéljünk többet róla.«

A királyi könyvtár metsz vény gyűjteményét (Cabinet des Estuipes), mely ma e nemben legkülönb az egész világon, szintén Colbert alapította. S alatta vett roppant lendületet a királyi éremtárt. A kor divatja különösen fölkapta a kuriozitások e nemét, s maga Colbert is buzgón gyűjtötte saját éremtára kincseit. Ügynökei egy-egy becsesebb példányért néha veszett árakat (un prix fou) fizettek.¹⁾

Természetesen találjuk, hogy Colbert, ismerve mily bajjal s mily áron szerezheti a királyi könyvtár és saját gyűjteménye kincseit, sárkányként őrizte azokat. A legcsekélyebb rendetlenséget is keményen torolta meg, melyért bibliophil körökben nem a legjobb híre maradt. Egyszer könyvtárában a kikölcsönzések körül rendetlenséget vett észre. Nyomban rendeletet adott könyvtárnokának, Baluze-nak, hogy fiától, sőt az ő saját szobáiból is szedje össze a könyveket, vigye a könyvtárba, s ezentúl téritvény nélkül egy darabot se adjon ki abból, »mert ha a könyvtár jobban és gondosabban nem őriztetik, el kell pusztulnia.«²⁾

Mind a mellett tévedés volna úgy vélekedni, hogy ū csak azért szedte össze porlepte vidéki zugolyokból a könyveket és kéziratokat, hogy régi temetőjükben egy újabba temesse. Könyvtárába bejárata volt a tudósoknak, s Boudonhoz írt egyik levelében egyenesen kifejezte találom aczélt, a miért gyűjtött. A carcassonne-i káptalantól t. i., azért szeretne megszerezni bizonyos kéziratokat, hogy »*a közönség használatára bocsássa (pour les rendre utiles au public)*«.³⁾

Részünkről, ha nem is leljük meg Colbert e nyilatkozatéit, eleve föltéttük volna róla, hogy közhasználatra bocsátás végett gyűjtötte ritkaságait. Képtelenség föltenni egy emberről, ki minden ízében gyakorlati, hogy épen a tudomány terén lett volna pusztán a divat szolgája. Annyival nagyobb képtelenség ez, mert — szembeszökő példákkal menten igazolom,

¹⁾ Mémoires de Daniel Huet, trad. par Ch. Nisard, p. 148.
Lettres de Colbert, . . . juillet, 1672. VII. 63.

²⁾ Lettres de Colbert, dd. 19. fevr. 1682. V. 423

hogy mint mindenben, ügy tudományos ügyekben is, mindig kikereste a hasznossági szempontot, s azt akarta érvényesíteni.

1675-ben a párizsi egyetem, felsőbb tanítási monopóliumának kijátszása miatt, panaszt emelt Colbertnél. Rossz helyen kereskedett. »Az egyetem ügye — így szolt a miniszter jobban érdekli a királyt, mint bármi más; mert az állam jövője a fiatalok jó nevelésétől függ.« Ha tehát az egyetemnek szabadalom kell, ha kizárolagos kiváltságait meg akarja őrizni reformálja magát, mert ez idő szerint ott a tanulók latinul és görögül, meg szónokolni tanúinak, de nem tanulják »a földrajzot, a történelmet, s azon tudományok legnagyobb részét, melyeknek *hasznát veszik az életben* (qui servent dans le commerce de la vie).«

A másik eset: A provence-i intendáns, egyébként Colbertnek kedvelt embere, bezártta a marseille-i örmény nyomdát, mert gyanús könyvet nyomatott ki. Colbert rendre utasítja érte az intendánst. »Meg kellett volna várnia úgymond a király parancsait, mert visszaélés ürűgye alatt egyáltalán nem jó eltörölni effajta (t. i. hasznos) intézeteket.«¹⁾

A harmadik eset: A levantei kereskedők régóta panaszoltak, a tolmácsok, vagy mint akkoriban neveztek, a »török deákok« hiánya miatt. Czifra állapotok voltak ott e tekintetben. Nointel portai követ még néhány év múlva is olyanformán írt Pomponne külügyminszterhez, hogy két drogmanja volna ugyan, de voltaképen egy sincs. Az egyik egy hangot sem tud olaszul vagy franciául s csak azért lett franczia tolmáccsá, hogy mentességet nyerjen a török birodalmi adó alól; hamis pénzveréssel vádolták a minap, s a drogman megsökött. Ez hát nem számít. A másik, Maurocordato Sándor, schismaticus görög, igen nagyravágýó ember, kit vele egyidejűleg fizetvén a velenczei bailo és a német residens, teljesen megbízhatlan. »Örüljünk, ha nem ellenségünk (c'est un honimé qu'il est bon de n'avoir pas pour ennemy.)«²⁾

Ezek tarthatatlan állapotok, melyek Colbert-t kereske-

¹⁾ Lettres de Colbert, dd. 22 févr. 1680. V. 409., 410.

²⁾ Hurmuzaki: Documente privitore la istoria Românilor. Bucuresti, 1886. Supl. I. vol. I. p. 267., 268.

delmi szempontból érdeklik különösen. S a mint belátja a bajt. mintaszerűen gyakorlati intézkedést tesz elhárítására. Rendeletet ad ki, mely szerint a keleti kereskedelemben leginkább érdekelt Marseille városa költségén, három évről három évre, hat fiatal ember küldessék ki a konstantinápolyi és smvrnai kápás-barátokhoz (capucins), a kik őket a keleti nyelvkre tanításá. Néhány hónap múlva a portai követ tudatta vele, hogy három évenkénti kiküldetéssel nem lesz fedezhető a drogmanok szükséglete, mire Colbert elrendelte, hogy ezen túl a Marseille-iék minden esztendőben küldjenek tanuló fiatal embereket keletre!)

Nem tárgyalom, mit tett Colbert a vidéki akadémiák ügyében. Térhiány miatt csupán arról szólok, mi czélja volt velök, s miként adta ez irányban utasításait? íme a körlevél, melyet halála évében intézett az intendánsokhoz: »Mivel a király — úgymond kegydíjakat ad az íróknak, s a Franczia Akadémia pártfogója, mivel továbbá különböző tudományos és művészeti akadémiákat alapított: igen kívánatos volna, hogy országa minden tartományában lenne néhány író ember, ki valamely tudomány-ággal vagy épen az illető tartomány történetével foglalkoznék. Efféle embereket O Felsége, érdemük szerint, tán valami kegydíjban részesíthetne. Kérem tehát, járjon utána, van-e az Ön kerületében ilyen fajta egyén s ha van, értesíten róla. Hogyha nem találna meglett korú s oly egyénekre, kik minden idejüköt valamely tudománynak vagy irodalmi ágnak szentelhetnék, abban az esetben, ha valamely 25—30 éves, tehetséges és arravaló fiatal emberre bukkanna, ki rá szánná magát a tartomány történetének kutatására vagy bizonyos tudomány művelésére: bízvást buzdíthatja e munka fölvételére, s arra, hogy kettőzött szorgalommal lasson az ízlésének és tehetségének megfelelő tudományos kutatáshoz. Ebben az esetben, munkája és tehetségéhez mért némi kegydíjat eszközölhetnék ki számára Ő Felségétől. Kérem nézzen utána e dolognak, s válaszzoljon minél előbb.«²⁾

Ez állami okirat újabb bizonysgája Colbert amaz állandó

¹⁾ Lettres de Colbert. V. 304. — Correspondance administrative. III. 614. — Lettres de Colbert. II. 518.

²⁾ Lettres de Colbert, dd, 18 juin, 1683. V. 436.

rendszerének, hogy nem az előszobájába tolakodók közül válogatja ki a tehetségeket, hanem ő jár utánok. A tudomány embereit országszerte keresteti, föl akarja használni a parlagon heverő vidéki erőket is, s ezek munkássága révén óhajtja megismerni az országot, melynek kormányzására van hivatva. Fáradozásainak van is láttatja. Francziaország helyi történetrajzainak egyik legkitűnőbbike, Berri leírása La Thaumassière által, az intendánsok közvetítésével, s Colbert tanácsai alapján íratott meg.¹⁾

Colbert kezdeményezésére, egészen a Franczia Akadémia mintája szerint alakult meg az Académie des Inscriptions, melynek rendeltetésül merőben a király személyének szolgálatát tűzte ki. E később kis akadémiának (*petite académie*) nevezett irodalmi társaság összes feladata a király történetének szerkesztése, az ünnepélyek előkészítése és leírása, a műemlékek és az alkalmi érmek feliratainak, meg az ünnepélyeknél szükséges devise-eknek elkészítése. Röviden mondva tehát micsoda? Sallanggyártó célna a szertartásos kormányzatnak. Egészen politikai gondolatnak köszönhette léteiét, s egészen Colbertnek. Annakelőtte ő maga is foglalkozott ezen akadémia szerepével. Ő csinálta, kétségkívül docteur à gages-ai segélyével, Mazarinnak a mily góögös, a maga nemében ép oly remek jelképes devise-ét, mely hullámcsapdosta szikla alá írt e szavakból áll: »quam frustra et murmure quanto.«²⁾

A kis akadémia csak Colbert holta után szabadult ki szűk köréből, csak azután lett oly központjává a történelmi, régészeti s nyelvészeti tudományoknak, mint a minő központja a Franczia Akadémia a nemzeti irodalomnak. Úgy a hogy Colbert alkotta, nem egyéb a műlő pillanat műlékony szükséglétéit porban csúszva szolgáló testületnél. Aki Colbertről alkotott képünk jellemző vonásait figyelemmel kísérte, már a mulékonyág említésénél kitalálhatja, hogy az Académie des

¹⁾ Histoire ilu Berry, 1689. 2-r. Lásd a Colbert vejéhez »à Monseigneur Paul de Beauvilliers, duode Saint-Aignan< intézett ajánlatot.

²⁾ Lettres de Colbert, dd. 26. juillet 1653. I. 207., 516. Képmása Bruzen de la Martinière-nél: Histoire de Louis XIV. Iia Haye, 1741. II. 561.

Inscriptions föllállítását részünkről silánynak, másodrendűnek tartjuk Colbert alkotásai között.

Egészen más a meggyőződésünk Colbertnek az akadémiai eszme s az írók társadalmi helyzete körül tett szolgálataira vonatkozólag. Mennyi megtámadás érte érte! Tudósok és írók, az udvar fényében sütkérezve — a közvélemény szerint oly léggörbe jutnak, mely nem nekik való, s függetlenségüket adva cserébe anyagi jutalomért vagy kegymosolyért, írói értéküköt játszák el. Ily férfiak pedig előbb-utóbb elvesztik azt az erélyt is, mely nélkül igazi bocses munka nem alkotható. Helyzetük szolgai modort parancsol reájok, mint szeretetük szűk körre, egyetlen ember személyére szorítkozik, úgy zsugorodnak össze tehetségeik. Ily kezekben az irodalom elveszti merészességét, s ami még fontosabb, a hagyomány vételek az igazság alapjának, s ezzel a kutatás szelleme lassan-lassan, de bizton elszorvad. Ezért mondhatta Nagy Frigyes, midőn szemére vetették, hogy a német írókat nem pártolja: »pártfogásommal nem tehettem volna nekik annyi szolgálatot, mint azzal, hogy nem törödöm velük.« »Mind azon országban írja Buckle — hol a király hosszabb ideig és általánosan támogatná az irodalmat, ez nem hogy haladt volna, hanem inkább hátra maradt. Szövetkezés történt az adakozók és az elfogadók közt. A kegyosztások e rendszere kapzsi és szűkölködő osztályt teremtett, mely évdíjakat, hivatalokat és czimeket hajhászva, nyeréskedésének alárendelte az igazság kutatását és irataiba áltultette azon udvar előítéleteit, melybe kapaszkodott. Innen van, hogy e kegyelem jelei egyszersmind a szolgaság bályegei.«

Hát ez igaz; de meg kell jegyeznem, hogy történelmi dolgokban nincs nagyobb igaztalanság, mint ha absolut mértekkel mérjük az igazságot. Abban is, a miről beszélünk, az a legfőbb kérdés, vájjon az írók udvari élete haladás volt-e az előbbi korok állapotaihoz képest?

Annak előtte nyomorult hízelgéssel, émelygős dedicatiókkal, irodalmi bukfenczekkel kerítgették az írók protectoraikat. Egy-egy seigneur vetett nekik alamizsnát, s jó részük nagy szerencsének vette, ha a nagyúri háztartásban, a csalédekkel egy sorban állandóan tartották kegyelem-kenyéren.

Ezentúl csak a király cselédi, mire büszkék, mit nagyon értünk, ha tudjuk múltjokat, s tudjuk a »király cselédi« igaz jelentését, mely a királyi udvarnokkal egyértelmű. Az akadémia egy küldöttségének szónoka e szavakkal fordult Colberthez: »Ő Felsége nem elégszik meg azzal, hogy érezte velünk mindenható pártfogását, hanem még az által is lekötelez bennünket, hogy cselédinek (*domestiques*) nevez.«¹⁾ Vagyis magához csatolja az írókat azzal, hogy fölveszi udvari környezetébe, miként a nagy urakat. Csakhogy a grand-seigneurök bizonyos fokú lealázás árán juthattak csak be a földi empræumba, míg az írók sok tekintetben fölimagesztalva. S nem szabad felednünk, hogy oly korban, midőn az egész társadalom testületekbe van tagozva, mennyire fölemelte az írók helyzetét az, hogy »királyi (royale)« akadémiák tagjai, oly szabadalmazott intézetekéi, melyek egy sorban állnak a legelső állami testületekkel. Nem is volt akadémikus, ki ez időben elhagyta volna neve mellől a »királyi« jelzőt.

Sokat és sokan emlegetik »a tudományok köztársasága« kitételét, a nélküл, hogy tudnák eredetét s jelentőségét. A tudományok köztársasága (*république des lettres*) az újkorban, mint fogalom és mint az életbe átvitt tény, Bichelieu találmánya. Midőn a bíbornok megalapította a Franczia Akadémiát, fölöttébb szükségesnek jelentette ki, hogy annak minden tagja teljesen egyenlő legyen egymás között, bárha egyébként grand seigneur lenne az egyik, míg a másik csak szegény ördög.

Colbert Richelieu azon alapgondolatát elfogadta, s egymásután három nagyfontosságú ténynyel adta tudtára a világnak, hogy érvényben akarja tartani.

Egy alkalommal, az akadémiának a Louvre-ba vitélét megköszönő küldöttséget fogadva, válaszában kifejezte, hogy jobb szeretné, ha kevesebb szertartással, kartársi minőségen (en qualité de confrere) közelednének hozzá az akadémikusok. Ne czímezgessék kegyelmes úrnak (Monseigneur). Ő az akadémiában csak úgy Colbert úr, mint bármely más aca-

¹⁾ Charpentier à Colbert, ds. 13 juin, 1672. Lettres fie Colbert Apri. V. 540.

démikus.¹⁾ Ez oly komolyan, oly öszintén volt mondva, s bizonyára többször is kifejezte, hogy attól fogva az akadémiában a minisztert többé nem kegyelmes úrnak, hanem egyszerűen csak Colbert úrnak (*sieur Colbert*) nevezték.

Más alkalommal meghívta s kivitte az egész akadémiát Sceaux-i kastélyába, mert — írja a tudósítás »annyira szereti az írókat, hogy minisztersége gondjaitól mentes idejét mindig velők tölti.« Sceaux-ban az egész napot az akadémikusoknak szentelte, kikkel szóba állott, kérdezősködött műveikről, s társalgóiit velők ezer mindenféléről (il se dit mille choses agréables pendant le diner). Majd meghallgatja Quinault, Furetiere, Tallement és Perrault felolvasásait; együtt sétálnak a parkban s megmutogatja nekik kastélya szépségeit. Egykorú hírlap így Ítélte meg e jelenetet: »nem tartotta méltóságán alólinak, hogy barátokként (de se familiariséi) az írókkal. Leneszkedett azokhoz, kik nagyon távol állnak az ő rangjától, s levetközte nagy méltóságát, hogy bizonyos tekintetben egyenlővé tegye magát velők (pour se rendre en quelque sorte leur égal).«²⁾

Ismét másszor az történt, hogy egy grand-seigneur akadémikus karos széket vitetett magának az akadémiába. Tudnunk kell, hogy azon időben minden ruha vagy bútor-darab, szabása vagy alakja szerint, rangfokozati megkülönböztető jelvény:

Chacun en son rang
S'assied sur une chaise, ou s assied sur un banc,
Suivant ou son raérite, ou sa charge, ou sa place.

A jelképiség, mint a Számmú szele a pórusokba, behatolt a társadalom minden ízületébe. A karos szék a méltóság jelvénye, s az akadémiába hurczolva, megkülönböztető jel akart lenni a többi akadémikustól.

Colbert nem kívánt ízetlenkedni a nagy úrral. Nem vitette vissza karos székét, hanem az akadémikusok valamennyiét egy rangba emelte a grand-seigneur-rel az által, hogy

¹⁾ Régistre des déliberations de l'Académie, dd. 13. juin 1672. — Közölve: *Lettres de Colbert*. V. 541, note.

²⁾ Mercure galant, oct. 1677. p. 125. Közölve: *Lettre de Colbert*. V. 559—561.

harminc kilenc más karos széket vitetett az akadémiába. Ez az eredete a »quarante fauteuils«-nek; melyek mintegy lát-ható jelei az akadémikusok egymásközti teljes egyenlőségének.

Si non e vero é ben' trovato. mondhatnák ez adomaszerű adatra; s magam is így vélekedtem, míg kezembe nem került a francia királyi építkezések számadása, melyben 1678-ban előfordul 378 livre, mint az akadémia számára készített diófa-székek ára.²⁾ E kárpositos-conto kétségtelen hitelességűvé teszi ama másutt följegyzett adatot.

E nevezetes tények indoka egészen politikai. Miután az államférifiak hatalmi eszközössé tették az irodalmat, melyet cél-jaik érdekében sokszorosan felhasználtak: a tekintélyek classi-cus korában élve, szükségesnek tünt fel, hogy minél nagyobb külső tekintélyvel ruházzák fel az irodalom munkásait, mert hatásuk a közönségre annál nagyobb.

A felhozott események csakugyan nagyban emelték az akadémikusok tekintélyét s önérzetét. Ismeretük nélkül nem tudnók megérteni s kellően méltányolni Racine amaz aka-démiai beszédét, melyben a tudomány és irodalom fölkentjeit egy rangba helyezte a legelőkelőbbekkel. »Mivel — úgymond a közönséges határokat messze meghaladó fennkolt szellemek megkülönöztetik s halhatatlanítják magokat remekműveik által, életpályájoknál fogva bár mekkora egyenlőtlenség lett volna köztük és a legnagyobb hősök közt: holtuk után meg-szűnik e különbség. Az utókor, mely gyönyörködik műveikben s okul rajtok, nem átalja mindenben, a mi legjelentékenyebb az emberek között, egy sorba állítni a kitűnő költőt a nagy hadvezérrel (grand capitaine).« Az előzményeket ismerve, csak azon tapintatot van okunk dicsérni Racine-ban, hogy, bár szemeivel láthatta, miszerint a kitűnő költő már életében sort ül a társadalom legelső alakjaival, mégis csupán holtuk utánra vonatkoztatta az egyenlőséget.

¹⁾ Henri Martin: Histoire de France. 4-e éd. Paris, 1870. XHI. 160. note.

²⁾ » A Boult, tapissier, pour 36 (bizonyosan sajtóhiba 39 helyett) chaises de bois de noyer, garnies et couvertes de moquade pour l'Acca-démie françoise, 378 liv.« Comptes des bâtiments du roi, sous le règne de Louis XIV. Paris, 1881. I. 1109.

Az írók társadalmi fölemelése, kétségevonhatlan hátrányai mellett, nem tagadhatni, hogy jó hatással is volt írói műveik benső értékére. A monarchia nivellirozó munkája teremtő meg a *nagy közönséget*, a mi majd lehetetlenné teszi ép a legkiválóbb elmék subventionálását. Százezer zseb biztosabb adófizető, mint egyetlenegy. Montesquieu, midőn értesítenék, hogy királyi kegydíjat kaphatna, így válaszol: »miután semmi aljasságot nem követtem el, nincs szükségem kegyelemre.« Még XIV. Lajos előtt a francia társadalom rangfokozatok, életmód, szokások, vagyoni állás, ízlés, előítéletek, foglalkozás és élvezetek szerint ezer meg ezer kategóriába csoportosult, elzártkozottan, megvetve egyik a másikát. Ezentúl a köztük lévő válaszfalak omló-félben, s minden arra szolgál, hogy a nagy közönség, a független írók legnagyobb istápjá, csakugyan meg-alakuljon. A kitűnő íróknak, mióta a király figyelme is rájok fordult, társadalmi kategóriákra való tekintet nélkül, közössége az egész ország. Ez a tudat magában véve elegendő arra, hogy átalakítsa az írók egyéniségett. Az író, kinek műve annak előtte csak a salonok szűk világába szorult, nem érheti be többé apró versikékkel, szépen esztergályozott prózai csillámtörédekkkel, szellemes kis maximákkal s kecsesen ecsetelt arczképecskékkel. A nagy közönségnek más kell. közörvényűbb, nagyobb szabású.

Sais-tu pourquoi mes vers sont lus dans les provinces,
 Sont recherchés du peuple et reçus chez les princes Y
 Ce n'est pas que leurs sons, agréables, nombreux,
 Soient toujours à l'oreille également heureux,
 Qu'en plus d'un lieu le sens n'y gène la mesure
 Et qu'un mot quelquefois n'y brave la césure:
 Mais c'est qu'en eux le vrai, du mensonge vainqueur,
 Partout se montre aux yeux et va saisir le coeur.

Boileau e verse azon szükségérzet kifejezője, hogy az író, most hogy az egész világnak ír, az átalános emberi vonásokat fejezze ki, egyszerűen, őszintén; terjessze ki megfigyeléseit az egész társadalomra, s élőképekben állítsa elő annak örökkévaló szenvédélyeit s nagy érdekeit. Ha az író azt akarja, hogy ne csak a salonokban, de mindenütt olvassák: oly nyelven beszéljen, melyet mindenki ért, oly érzelmeket fejezzen ki,

minőket mindenki érezhet. Az a nagy jelentőségű irány, mely az átalános emberi föltüntetésével a francia irodalmat világra szóló irodalomnak tette: abban a pillanatban kezdődik, melyben az írók egy sorba állíttattak a társadalom legelőkelőbb tagjaival, s melyben arra a tudatra ébredtek, hogy többé nem coteriáknak, hanem az egész világnak szólnak.

Hogy azonkörben a francia irodalom kitűnősei az udvar vontatókötelére kerültek: történelmi szempontból nem egyéb szükségszerű fejlődési foknál, melyen az irodalomnak keresztül kellett mennie. Függő volt eredetében, mert a modern francia classicismus függött az ó-kor formáitól, melyeket csak utánzott. Majd függővé vált az egyháztól, mely keményebben s feltétlenebből vitte a censurát, mint bármely despota. A szellelem ezen babylonai fogására részben még XIY. Lajos korába is belevágott. Moliere-nek a párizsi érsek az eretnekítője, s a király a pártfogója. Tartuffe-öt, bár álruhában (*l'Imposteur* név alatt) s megtűzdelve XIV. Lajos magasztalásával (acte V. scene 7):

»Nous vivons sous un prince ennemi de la fraude,
Un prince dont les yeux se font jour dans les coeurs,
Et que ne peut tromper tout l'art des imposteurs, «

végre mégis csak a király színészei adták elő, az érsek vétójá ellenére.¹⁾

Ezzel az egyház befolyása háttérbe szorult, s az udvartól vált függővé az irodalom, hogy ugyanazon monarchiái rendszer alatt, gyöngé királyok, megváltozott viszonyok között, majdan függetlenítve magát mind az ó-kortól, mind az egyháztól, mind az udvartól: élhessen saját gondolatköre törvényei szerint, pusztán a nagy közönségre támaszkodva.

E szükségszerű fejlődési folyamatban, XIV. Lajos alatt fennforgót az a veszedelem, hogy az író nagyon is tetszelegni kívánt egy embernek, de másfelöl roppant haladást jelzett az, hogy az írók kiemelkedtek az úri rend mulattató eszközei sorá-

¹⁾ Sainte-Beuve: Portraits littéraires. Paris, 1862. II. 10. — Oeuvres de Molière, éd. de Charles Bouandre. Paris, 1860. II. 381. note. — Bevilout: Études littéraires et morales sur le XVII. siècle. Louis XIV, Molière et le Tartuffe. Montpellier, 1889. p. 74.

bői. XIV. Lajos korában a várbeli hegedősök szellemi örökösei többé nem vidéki urak konczleső szolgái, hanem az ország szívében uralkodó király cselédi vagy inkább évdíjasai. Ez ugyan nem függetlenség; de van a mi a függő viszony élét megtompítja: az író is csupán attól függ, akitől mindenki.

III.

„Écrivains mercenaires.“

Gui Patin.

Saint-Simon megjegyzései közt alig ismerek szembebet, találóbbat, igazabbat, mind midőn metsző gúnynal constatálja, hogy »XIV. Lajost a keresztyénség közepette istenítték.«

Viszont Nisard francia irodalomtörténetében nem hiszem, hogy volna nagyobb valótlanúság, mint a mit az évdíjat húzó írókról mond, »a kikkel szerinte — a hálá nem mandattott semmi olyat, a mit az utókor meg ne erősített volna,«

Ugyan megerősítette-e az utókor, hogy XIV. Lajos »Isten«, »Jupiter«, »a Nap«, vagy legalább is »fél-isten« volt!?

Az utókor még azt sem erősítette meg, még azt is kérdezbe tette, hogy »Nagy« lett volna. Az utókor számbavehető gondolkodói olyanformán nyilatkoztak, hogy a »Louis le Grand« nem sokkal indokoltabb, mint koronás kortársának »Leopold d'ér Grosse« nevezete.

A ragyogó »Nap« párává oszlott. Fénye, dicsősége mintha szappanbuborék lett volna!? Nisard nem tartja annak. S mi nem mernékn fölemelni gyöngé szavunkat az ő Ítelete ellen, ha nem néztünk volna a függönyök mögé saját szemeinkkel, hol a mesterséges szerszámokat pillantottuk meg, melyekkel a buborékot fújják, szemkápráztajan.

A műveletnek számos receptje maradt fenn. Legkülönbszínek látszik Pellisson-é, ki a szemfényvesztő felfűvás titkait így adja elő:

»Magasztalni kell a királyt mindenütt, de úgyszólvan

magasztalás nélkül, a részrehajlatlanság látszatával, de élénken, fűszeresen és gondosan adva elő minden azt, a mit tett, mondott és gondolt, kerülve a kifejezésben minden azt, a mi a dicsbeszéd felé hajlik. Hogy elhihetőbb legyen, nem kell ráaggatni mellékneveket s megérdelemlett dicsőítést: ezeket maguk a dolgok előadása által mintegy ki kell csikarni az olvasó szájából. Plutarc és Quintus Curtius nem magasztalták más képen Nagy Sándort, s a világ úgy találta, hogy ugyan föl-magasztalták!«¹⁾

Hogy van ez írva! Pellisson írói tehetsége c sorokban érte el tetőpontját. Vannak lelkek, melyek csak akkor tudnak rohanni, röpülni, ha a sárban járnak. A gázlók fajtájából valók.

A történészkről szólt Pellisson. Jó helyen tapogatódzott. Senki sem ért jobban nagy hazugságok hirdetéséhez, mint az a ki a legfenségesebb igazságok kutatására van hivatva. S az a hazugság annál hatékonyabb, mert az ex-professo igazságot keresők szájából ered.

Chapelain is azt tartja, hogy »az összes írók közt, kiket Ő Felsége kegyeivel tisztel meg, a történet-írók azok, a kik a legméltóbbak az eltartásra, s a történészek között azok, a kik mai, vagy a mi dolgainkkal kapcsolatban álló ügyekről érte-keznek. Kegyelmes uram! bizonyára szintén így van meggö-zödve, s ez volt a véleménye a két utóbbi híres tábornoknak is (t. i. Richelieu és Mazarin-nek), kik Francziaországot boldogították!«²⁾

A poéta, ki így beszél, próbált ember, tömérdek élet-tapasztalattal, ki belát a *dolgok* lényegébe és az *emberek* szívébe egyszerűtlen, mely belátás nem jár minden együtt, sőt gyakrabban jár külön utakon. Nem hiába lett a poéta a szemfényvesztők atyamesterévé. Mert annak tünt föl a valótlanok amaz országában. De ez is csak üres látszat, a szemfényvesz-tegetés szemfényvesztése, a magasabb optikai és akusztikai csalódások játéka!

Chapelain csak alárendelt közege, legénye a főbűvész-

¹⁾ Lettres historiques de M. Pellisson. Paris, 1729. III. 421.

²⁾ Chapelain Colberthez, dd. 2. juill. 1666. Lettres de Colbert. Appendice. V. 614.

iick. ki akkor, mikor működött, nem volt látható; csak kétszáz év múlva lesz láthatóvá (irataiból), mikor testileg már nincsen.

Ez az ember: Colbert. Chapelain minden tettét az ő rovására írhatjuk: Chapelain minden tettének ő az értelmi szerzője. Tőle vette az parancsait, eszméit, utasításait mind arra, hogy mikép dicsősétek a királyt.¹⁾

Colbert a tudományos és költői irodalom terén is kiszemelt egy bizalmat embert munkatársául, más szóval kiválasztotta azt az eszközt, melynek segítségével szándékait keresztül viheti. Chapelain-ben alkalmas emberre esett választása.

Ezt az embert, ki egyfelől a subventionált, másfelől az akadémikus íróknak mintegy personificációja: épen úgy ítéli meg az utókor, mint a hivatalos sajtót s az akadémiákat átalában. Chapelain-t Francziaországzerte most is halálba gyűlőli az írói társadalom nagyobb része, t. i. mindenek, kik a hivatalos, félhivatalos és akadémikus jellegű irodalomnak már csak pusztá fennállását is elszenevezhetetlen. türhetetlen, tartthatatlan és egyéb tatlan-tetlen állapotnak tartják. Ez a párt Chapelainban tudatlan, semmirevaló, középszerűnél is alanta-sabb tollforgató mesterembernél s irodalmi üzletvezetőnél egyebet nem tud látni.

Viszont azok, kik Chapelain múltja s a maguk jelene közt szellemi rokonságot éreznek, hasonló pártszellemről indítatva, a másik túlságba esnek. Legújabban akadt egy bámulója, ki valósággal agyonvédelmezi minden elleniségeivel szemben. Eubre abbé előbb Chapelain elleniségeiről írt egy könyvet, az idén meg arra méltatta, hogy elkészítette Chapelain nyelvénék szótárát.²⁾ Ha van Shakspeare-szótár, ha van Moliere-szótár, mért ne lenne Chapelain-szótár is.

Ezek pártemberek, s mint olyanok is túlzók; szeretetük vagy gyűlöletük tárgyáról hozott Ítéletüket tehát csak cum grano salis fogadhatjuk el. Chapelainnel szemben, úgy látom,

¹⁾ »Le dessein que vous m'avez fait l'honneur de me communiquer etc., ez a kezdete Chapelain Colberthez intézett első levelének. Lettres de Colbert. App. V. 587.

²⁾ Les ennemis de Chapelain; továbbá: Lexique de la langue de Chapelain. par l'abbé A. Pabre. Paris, 1889. 81 lap.

még legfogulatlanabb bíró Cousin Victor, aki szerint Chapelain »kitűnő grammaticus, alapos jártassággal a görög, latin, olasz és spanyol irodalomban; komoly és csaknem egyetemes a tanultsága.« Feltűnő ebben, hogy Cousin megvédelmezi ugyan hősét a tudatlanság vágja ellen, de mélyen hallgat a szépiróról.

Chapelain-t Colbert gyakorlati szempontból vette szemügyre, s ez lehetett róla véleménye: „E nagy műveltesgű ember, de közepes író, kinek »A Szűzről (LaPucelle)« való főmunkája csak tehetetlenségről tanúskodott¹⁾«, kit mind a mellett, mikor a többi író szükölködik, egymás után úrülök tartott ki Longueville herczeg, Richelieu, majd Mazarin kegyelme: igen józan költő lehet, nem tarthatni ragaszkodásaitól, s meg lehet bízni ítéletében. Ha nem is a Parnassusra, de minden esetre a világba termett ember.«

Így lett Chapelain 1663-ban a francia akadémia tagja, s 1674-ben bekövetkezett haláláig, az udvar és a bel-esprit-k körében a szép ízlés csalhatatlan bírája. 1662. nov. 18-tól 1673. júl. 6-ig kilencven terjedelmes levelet írt Colberthez, melyek mindenike kizárolag egyetlen tárgygal, Colbert azon tervének kivitelével foglalkozik, hogy Európa minden tehetséges írója első sorban XIV. Lajos istenítésére szentelje erejét.

A királyi fönseg irodalmi cultusának megindításáról Chapelain emlékiratot nyújtott be a miniszternek. Említettük, mekkora súlyt helyezett a történelemre, főkép a jelenkorára. Éles tekintetét azonban nem kerülte el a jelenkor történelem tárgyalásának azon nagy hibája (!), hogy magasabb állami szempontkból gyakran el kell hallgatnia a király tetteinek indokát, a tettek összefüggését, s nem szabad érintenie, annál kevésbé közhírré tennie a cabinet titkokat. A történelem

¹⁾ Smyrnában, a kapuczinuskónál ez egykorú epigrammot találtam róla (Les historiettes de Tallement des Réaux):

La France attend de Chapelain,
Ce rare et fameux écrivain,
Une merveilleuse Pucelle.
La cabale en dit force bien:
Depuis vingt ans on parle d'elle:
Dans six mois on n'en dira rien.

olyan mint a téli gyümölcs, melyet csak eltéve, s a következő időszakban élvezhetünk (il est de l'histoire comme de ces fruits qui ne sont bons que gardés et pour l'arrière-saison).

Hogy tehát a király magasztalása el ne maradjon a jelenben, Chapelain ama kétélű fegyver forgatása helyett jobbnak tartja mindenekelőtt a költők felhasználását. »Már a mi a verseket illeti, Uram! nem képzelhetne semmit, mi egyenesebben vezetné czéljához. minden maradandó dolog között kétésgkívül ez áll ellent legjobban az idő romboló hatalmának, ha mesteri kéz írta . . . Még a legkitűnőbb prózai művek is csak megcsontkítva vagy eltorzítva maradtak ránk, egyedül a költőiek, legalább a kiválóbbak, Homértól fogva, őriztettek meg azon mód mostanig.«

A szép-prózáról sem feledkezik meg. A prózaisták feladata a király csodás tetteit szónokilag, panegyrisekben ünnepelni, mint ifjabb Plinius Trajánéit.¹⁾

Készen a terv, ideje a kivitelhez látni. Úgy állapodtak meg, hogy a miniszterrel egyetértőleg válogatják ki Francziaország és a külföld java íróit, hogy azok a nekik szánt métier-t mint életük célját gyakorolják.

Chapelain egy évig kutatja, fürkészzi a kiváló erőket Európa-szerte. Ha egyet-egyet fog, »fölfedezésekrol« szól. Csak-hamar együtt van egy csoport író, mely a szegődtetővel együtt es-i-várja az alkalmat, hogy fölléphessen. 1663 nyarán föllábad a király nehéz betegségéből. Iml itt az alkalom, meg kell ragadni! Kiléphet a színpadra a hozsánna-zengők chorusa, mint jól szervezett testület. Chapelain adja az alaphangot, sonnet-jével. Egyúttal jelenti a miniszternek, hogy nemsokára kezdődik az előadás. »Egy bizonyos fiatal ember, Racine a neve,« francia ódát vitt hozzá, mely a király felgyógyulásáról szól. Ő már meg is kritizálta, s Racine az ő utasításaihoz képest gyalulta le (repolit sur ses avis) ódája érdes részeit. Boyer sonnet-t, Du Perrier s a Valois testvérek ódákat írtak. Az a toulouse-i tanácsos, ki tavaly a dauphin születésekor köztetszésben részesült tizenkétezer vers-szakra terjedő latin köl-

¹⁾ Chapelain Colberthez, dd. 18. nov. 1662. Lettres de Colbert App. 587—589.

teményt írt, már hegyezi a tollát, hogy francia órában pen-
gesse repeső örökmét a király szerencsés fölgyógyulása fölött.¹⁾

Mind ezek franciaiak. Colhert azonban a külföldi írók fölléptetésére is parancsot adott.²⁾ Chapelain ügyes ember és kész szolga. Meg tudja tenni, a mit tőle kíván a miniszter. Heinsius, előbb leydeni egyetemi tanár, most stockholmi miniszter-residens, jó barátja neki, s közel a ismerőse észak tudósainak. Chapelain tehát Heinsiushoz fordul, hogy tudósítsa a basznavebető német és holland pennákról.³⁾

Heinsius, a miniszter veszéreszméibe avatottan, első sorban a zsoldba veendő történészeket jelöli ki. Az ő ajánlottjain kívül Chapelain is »fedez föl« egynéhányat, elkészíti a fölbér-lendő történetírók sorozatát, bemutatja Colbertnek, az elfogadja valamennyit, s ezzel minden rendben a többi már csak pénzkérdés.

Vessünk egy pillantást az évdíjas idegen történészekre. Ezek a kiválóbbak: Boeklerus, előbb Krisztina királynő historiographlnisa Upsalában, most strassburgi történet-tan ár; Gronovius, a történelem tanára a leydeni egyetemen; Allatius (Allacci), a Vatikán könyvtárnoka; Gevaertius, antwerpeni történész; Vossius Izsák, Németalföld bistoriographbusa Windsorban; Graevius, a politika, történelem és ékesszólástan tanára az utrecbti egyetemen; Béring, a dán király bistoriographbusa; Conringius, »allemand, fameux professeur en histoire dans l'academie italienne, á Helmstedt.« Az olasz származású Primi abbé francia földön lakott. Ezt nagy nehezen rábeszélték, hogy írja meg XIV. Lajos történetét. Az abbé végre ráállt, de műve annyira visszatetszett a királynak, hogy menten lefoglaltatta, szerzőjét pedig a Bastille-ba záratta. Ez a história bírhatta az angol Burnet-et arra, hogy mikor 1683-ban évdíjat

¹⁾ Chapelain Collierthez, dd. 14. juin 1663. Lettres de Colbert. App. V. 593.

²⁾ »Suivant vos ordres pour découvrir dans les pays estrangers des gens de lettres d'éminent mérite, afin d'en faire des objets de la libéralité du Roy.« Chapelain Colberthez, dd. 23. juin 1663. L. c. App. V. 593.

³⁾ »M. Heinsius, 411e j'avois consulté sur les habiles Allemands et Hollandais de sa connoissance.« Chapelain Colberthez, 9 juin 1663. Lettres de Colbert. App. V. 592.

ajánlanak föl neki, ha megírja á nagy király »assez partie« történetét: sietve meneküljön át a csatornán a kétes értékű tisztelesség elől.¹⁾

Colbertnek, a történelmen kívül, egyéb szakmák sem kerülik él figyelmét. Eleintén különösen pártolja a csillagászatot, mely XIV. Lajos udvarában olyanforma helyet foglalt, mint a renaissance-kor fejedelmeinél az astrologia. E téren a holland Huygers, az olasz Cassini, a dán Roemer és a flamand eredetű Hevelius (Hevelke) danczkai csillagász a legkiválóbb királyi kegydijasok. Ezekkel egyidejűleg Carcavy mathematicus, Villiotto savoyard orvos és bölcsész, Reinesius orvos, szász választófejedelmi tanácsos, Graziam gróf, széptudományi író Modenában, Carlo Dati akadémikus, a humaniorák tanára Firenzében, Ferrari, az ékesszólás tanára a pádovai egyetemen s számos más, tényleg első rendű vagy legalább hírnévre nézve olyan író vonatik be a király érdek-körébe.

Az írók felszólítása finoman, kíméettel és nagy körültekintéssel ment. 1666-ban tudatja Chapelain Colberttel, hogy Gronovius, Reinesius, Ferrari és Dati számára elküldte évjáradékukat. A pénz-utalványokhoz csatoltam úgymond »hivatalos-forma levelemet, útbaigazítóul azon módra nézve, melyben nyilvánítni kell hálájokat; levelembe nem kevertem se a király, se az Ön nevét, attól tartva, hogy Ő Felségét vagy Ont gyanúba vehetnék, hogy egyebet is követelnek tőlök, mint a közönség hasznára szolgáló munkájok (leurs travaux à l'utilité du public) folytatását. Ez eljárást szükségesnek tartottam a jutalmazások méltóságának megőrzése végett, melyek annál nemesebbeknek tűnnek föl, ha önzetlenség színében tündökölnek és hogy ez urak ne feledkezzenek meg arról, a mire a királyi kegyelem kötelezi őket s végre tájékozásul, hogy mily állást kell foglalniok, ha méltóan akarják érezni a király kegyelmét.«²⁾

¹⁾ Rambaud: *Histoire de la civilisation française*. II. 287., 288.

²⁾ Lettres de Colbert. App. V. 611. Y. Ö. dd. 20. nov. 1665: »Ne croyez pourtant pas qu'en la luy faisant j'y aye engagé vostre nom, ni celuy du Roy, comme si les gratifications de Sa Majesté avoient pour but de luy attirer des éloges et n'estoient pas faites purement pour l'amener à continuer dans l'amour des Muses et la culture des sciences.* L. c. V. 606., 607.

A zsoldba vett írók száma 1664-ben, a legelső lajstrom összeállításakor, ötvennyolc. Legnagyobb díjat két történész húzott: Mézeray 4000, Grodefroy 3600 livre-t; utáuok következik, 3000 livre-el, két azóta egészen homályba borult név: Bourzeis theologus és széptudományi író, meg Dourvier, ki Colbert megbízásából a királyt istenítő feliratokat készítette; végre harmadiknak maga Chapelain.

Minő címén húzta Chapelain évjáradékát? Mikép társai, úgy ő is pusztán irodalmi munkássága jogezmén. Eleintén, mint »illustre dans la poésie et dans les belles-lettres«; 1668-tól fogva »en considération de son mérite et de son application aux belles-lettres«; 1670-ben »en considération des beaux ouvrages de poésie qu'il a donnés au public et de sa grande condition«; 1671-ben a legutóbbi condition helyébe »érudition« tétetett; végre 1673-ban már »aux héritiers du sieur Chapelain, pour ses beaux ouvrages« utalváuyoztatik a kezdettől fogva változatlan összeg, t. i. 3000 livre.

Mind a mellett Chapelain a francia irodalomban széltrére úgy szerepel, mintha azon címén húzta volna fizetését, hogy ő volt »le plus grand poète français qui ait jamais été.¹⁾ Érdekes példája ez a hatásvadászó történelmi ferdítésnek! A múlt évtizedek szabadelvű rhetor-történészei, a »bérencz« írókat ismertetve, nem érik be azzal, hogy egy ugyanazon lisztán egymás mellé állítják Chapelain-t 3000 livre-jével, és Racine-t 600 livre-jével, ahol elburkolják az igazságot azzal, hogy elhallgatják, miszerint Racine akkor még egészen kezdő író, fiatal ember, ki legelső szárnypróbálgatását teszi az irodalom mezején; hanem a hatásvadászó színezés okáért, a tudvalevőleg Chapelain hozzájárultával szerkesztett lajstromokba csúsztatják azt, hogy ő lett volna a legeslegnagyobb francia poéta, világ kezdetétől fogva. Valami lelkismeretlen író képzelnie találta ki e jelzőt, melyet azóta a másod-harmad-kézből dolgozó irodalmi napszámosok hada jóhiszeműleg állandósított.

Mindjárt az első jutalmazási lajstromon számos első. rendű író szerepel kisebb összeggel, mint Chapelain. Így Corneille 2000, Boileau (1665-től) 1200, Molière 1000, Racine

¹⁾ U. o. Nouvelle revue encyclopédique. Paris, 184fi. I. 552.

csak 600 livre-*ei* van fölvéve. Ez összegek az illető írók szolgálatai arányában, koronként változnak. Így fékezhetni legbiztosabban a természettől féktelenségre hajlandó írók hadát! Boilean pl., 1667-től fogva töröltek, s csak tizenegy év múlva juthat be ismét a jutalmazottak közé. Viszont Racine, mert éveinek számával öregbedő buzgalommal dicsőíti a királyt. 600 livre-ről, fokonkint emelkedve, évi 1500 livre-ig tak-sáltatik.

Au théâtre il acquit plus d'honneur que de biens;
Il acquit à la cour plus de biens que de gloire.

A Gui Patin-tól »écrivains mercenaires«-nek békelyezgett írók rendszeresített évdíja 1664-ben 79.500 livre. Legtöbbé, 118.100 livre-be kerültek 1667-ben, nem számítva a titkos és rendkívüli fizetéseket. 1672-től fogva rohamosan apadt azsoldfizetés. Még akkor 105.000, már 1673-ban csak 74.900 livre utalványoztatik e célra s fokonként lejebi) szállva, 1683-ban, Colbert halála évében már csak 32.540 livre.¹⁾ A költségapadásnak főbb okai: hogy Chapelain a főmotor időközben meghalt, hogy ugyanakkor Colbert elveszti a király kegyét, hogy a holland-háború miatt pénzhiány áll be, melynek következtében a külföldi íróktól 1673 után egyszerre megvonják a kegydíjakat.

Az írók évjáradéka az első tíz esztendőben, 1664-től 1673-ig bezárólag, összesen 951.687 livre; tehát egy évre átlag 95.168 livre esik. A második tíz esztendőben, 1674-től 1683-ig bezárólag, összesen 571.063 livre; tehát egy évre átlag csak 57.106 livre jut. A húsz esztendei átlag-szám évenkint 76.187 livre lett volna; mert azon húsz év alatt az összes rendszeresített írói évjáradék, nem számítva a titkos és rendkívüli jutalmakat, összesen nem kevesebb, mint 1.523.750 livre-re rúgott.

Roppant összeg, ha meggondoljuk, hogy a pénz akkori értékét, a maihoz mérve, hatszorosan kell számítanunk; és roppant összeg azért is, mert az állam költségvetésében egészen új kiadási tételekre vonatkozik.

¹⁾ Gratifications faites par Louis XXV aux savants et hommes de lettres français et étrangers, de l'année 1664 à l'année 1683. lettres de Colbert. App. V. 466—498.

Nem ismernők Colbert-t, e mindenek fölött gyakorlati államférfit, ha főlennének róla, hogy ily vaskos summákat pusztán a király magasztalásának frivol célpontjaira költött volna. Eleve föltehetjük, hogy ily célok nem meríthették ki szándékainak összeségét. Nem is merítették ki, csak részét képezték, hogy XIV. Lajos nevéhez fűződő világ-irodalom teremtessék, melynek tudományos és költői termékei elegáns ékességei legyenek a francia királyság trónusának.¹⁾

Az a summa voltakép hasznos befektetés akart lenni, állami érdekek előbbvitelére az irodalom segítségével. Az évjáradékos írók együttvéve ős-tvpusát adják a modern államok-, han nagy szerephez jutott Press-bureauknak. Chapelain a főnök, az írók munkásai.

Mindjárt az iroda szervezésekor, annak egyik tagja nagy szolgálat-tételre készülődik. Arról volt szó, hogy kimutassák a francia királynak spanyol Németalföldre vonatkozó jogait még pedig idegen kéz által (par une main étrangère), mert akkor meggyőzőbb hatású. Conringius német tanár vállalkozott a feladatra, ki nagy titokban kéri megküldetni a szükséges okmányokat, nehogy compromittálják. Munkája spanyolra és flamandra fog fordítatni; ha lehet, Németországban adják sajtó alá, s mint német ember művét terjesztik el. Időközben azonban elkészül a francia királyi udvarban fogalmazott *Traité des droits de la Reyné sur le Brabant*, melyet egy élelmes holsteini tudós, Grutmeier Fábián hamarosan németre fordított s Frankfurtban közzé is tett, sőt az igen elterjedt *Diarium Europaeumban* is lenyomatta. Kapott érte ezer livre-t.²⁾ Conringius tehát a maga értekezését bízvást elzárhatta a láda fiába (*tenir sous la clef*). Fáradtsága még sem veszett egészen kárba, mert önkéntes ajánlkozásával a király ügyei iránti buzgóságát tanúsította; tehetségeit már amúgy is ismerték. Chapelain szerint ő a legkiválóbb német jogász, s egyetemes tudás dolgában is legelső. »Oly penna ez (c'est une plume) írja Chapelain kit legerősebbnek tartanak Német-

¹⁾ »Travaillant tous à des ouvrages d'importance, pour en faire en leur temps des offrandes aux autels à qui elles sont dues.« Chapelain Colberthez, dd. 20. nov. 1665. Lettres de Colbert. App. V. 607.

²⁾ Lettres de Colbert. V. 473.. 626., 627.

országban és akitől legjobban félnek a császáriak.« »Oly penna ez — írja más alkalommal — kit fenn kell tartanunk beálló szükség esetére, s kinek iratai alkalmilag igen nagy hasznat hajthatnak.«¹⁾

Alig végezte be Conringius említett művét, már ismét, minden felszólítás nélkül, újabb ajánlattal lép föl. A német fejedelmi udvarokban megalapított személyes hitelével kínálkozik XIV. Lajos segítségére, azon esetre, ha Ő Felsége római királylyá óhajttná magát választatni. Válaszul azt nyeri, hogy Párizsból jövő határozott parancs nélkül ne bolygassa ezt az ügyet.

Ez újabb visszautasítás nemhogy kedvét szegte volna az agg német tudósnak, hanem úgy látszik még nagyobb buzgalomra serkentette. 1669-ben bejelenti Chapelain-nek, hogy egyszerre két munkán dolgozik: az egyiket (*la Médecine hermétique*) Colbertnek, a másikat, mely politikai tartalmú, XIV. Lajosnak ajánlja. Kevés vártatva tudatja, hogy kineveztetett a dán király tanácsosává, kinek hűségére esküt tett; azonban bár most már a dán királynak, valamint a lüneburgi herczegeknek is belső tanácsosa, minden befolyását mindenkit udvarban, s egész Németországban XIV. Lajos érdekei előmozdításának szenteli.

Kész munkáinak, röpiratainak, értekezéseinek bemutatása Chapelain előtt, s újabb és újabb ajánlatai egymást érik. Reszket az évdíjért! Útszéli koldus, kinek nincs betevő falatja, nem könyöröghet alázatosabban s egyszersmind szemtelenebb kitartással alamizsnáért, mint eme Trismegistosa az akkori európai tudósoknak. Attól tartva, hogy a holland háború ropaant költségeinek ő adja meg az árát, Chapelain-en kívül a szintén Párizsban élő nagytudományú Baluze-el, Colbert könyvtárnokával is összeköttetésbe lépett s folyton arra sarkalja, tartaná meg őt a nagy Maecenas, Colbert kegyeiben. Hosszú levelei mindig ezen csattannak; s ezért az hiszem, nem henye föltekés részemről, hogy Baluze-höz intézett hosszú leveleinek voltaképen nem a tudományos eszmecsere, hanem az évdíj meg-

¹⁾ Dd. 2. sept. 1666. Lettres de Colbert. App. V. 616. Továbbá, dd. 19. janv. 1669. L. c. V. 637.

tartása a czélja.¹⁾ Erőlködése mégis kárba veszett! 1674-ben törölték a bérenczek lajstromából. Mindaddig azonban ajánlkozott mindenre a mi hasznára válhat a francia államnak, csak az évdíj ne maradjon el! Belehorgasztja kezeit a legcsekélyebb alkalomba, hogy tanúsítsa feltétlen odaadását. Részletesen kifejti, hogy mely minőségen védelmezhetné ő meg a francia érdekeket a föld minden potentátjaival szemben; indokolt javaslatot tesz, Francziaország királya mikép keríthetné kezébe a Földközi tenger összes kereskedelmét,²⁾ stb. stb.

Quid non mortalia pectora cogis
Auri sacra fames!

Egy másik német tudós, Wagenseil János Kristóf, bár talmudmagyarázó és héber nyelvész, szintén politikai természetű szolgálatokkal róta le háláját 1500 livre-nvi évjáradékáért. Lefordította a Keletindiai társaság alapításáról szóló, Colbert által szerkesztett nyílt parancsot. Fordításának kettős czélja volt; egyfelől XIV. Lajos és Colbert roppant terveinek megismertetése s a csodálat felköltese azok iránt, másfelől, hogy buzdítsa a németeket a társaság részvényeinek vásárlására. A füzettel elárasztják egész Németországot. Chapelain jelentése szerint, csupán a frankfurti tavaszi nagy vásáron (1665) kétezer példány kelt el belőle. Wagenseil magán kívül van örömeiben a rendkívüli sikер fölött. Még azon évben Párizsba siet (valószínűleg hogy fölvegye a salláriumot), hol Chapelain előtt a francia király iránti feltétlen hódolatát és odaadását fejezi ki. Reá minden tekintetben számíthatnak. Akár szellemi munkára, akár egyéb szolgálatra, mindenkor

¹⁾ Dd. 20 oct. 1671: »Illustrissimi Colberti favorem patrociniumque mibi conservare ne desinas.« 13. junii, 1673: »Vale, et me favori magni Maecenatis Illustrissimi inquam Colberti, perge commendare, nisi forte Martis cura, omnem Palladis existimationem extinxit. 10. aug., 1673: »Quin tu potius memoriam mei conserves atque custodias in animo Illustrissimi Maecenatis Colberti, quanquam Regiae munificentiae in me aliasque fontes videantur jam exarescere. Si intellexero baud aegre acceptum iri, scribam illi nonnulla quae forte usibus Regiiis baud sint incommoda.« Hermanni Conringii, . . . multorum Regum ac l'riucipum Gonsiliarii Operum Tomus VI. Brnsvigae, MDCCXXX. p. 472., 478.. 479.

²⁾ De se rendre maître du commerce de toute la mer Méditerranée.« Dd. 2. avr. 1670. Lettres de Colbert. App. V. 643,

készen áll. Elutazása előtt Colbert-t hajhászsa. Élőszóval szeretné tudtára adni Colbertnek, legalázatosabb szolgálat-kézségét. Megható erőkodés! Keresi a minisztert Párizsban. — Mr. Colbert kint van Saint-Germain-ben; keresi St.-Germainben — épen most ment Párizsba! Egy hónapig tart a lótás-futás, de Wagenseil, faja szívósságával, addig járja az előszobákat, míg végre czélhoz jut. *Neki minden áron parancs leéli*, hogy tudja mit tegyen — Ó Felsége szolgálatára.¹⁾

Ideje lesz immár elfordulunk Wagenseiltől. Tekintsünk meg egy történészt, pl. Boeklerust, mit tett az a pensio fejében? — Mindenekelőtt Wagenseil fordításához előszót írt, mely XIY. Lajos s még inkább Colbert dagályos dicsőítése a Kelet-indiai társaság alapításáért. Veri a nagy dobot a franczia érdekek mellett Németországban.

Midón a király a hollandokon diadalmaskodik, Boeklerus nyomban, még 1(372. nyarán, közzéteszi a németség örönrivalgását (*Acclamations*) a győzelmek fölött. Példája menten követőre talál. Frischinann tir ugyan olyan szellemben írt művét adja ki néhány hónap múlva Frankfurtban, *Batavia triumphata* címmel alatt. Chapelain öt ezért azonnal fölterjeszti Colbertliez az évjáradékkal jutalmazandó írók sorában.²⁾

A tudós Baluze mondhatni egyetemes megbízottja, valóságos elő szótára Colbertnek nagy fontosságéi s nehezen végére járható államjogi, egyhájogi, nemzetközi s egyéb kérdésekben. A regalitás harcza alatt Baluze-höz fordul megtudandó, minőnö csak tilos a püspököknek a kiváltságolt egyházakban, a nép megáldása végett, keresztyükkel s méltóságuk egyéb jelvényeivel megjelenni? stb.³⁾ Más alkalommal a westfáliai békében, a metz-, toul- és verduni püspökségre vonatkozó határozatoknak történetét tudakolja, mint a melyek ismét *actualis* jelentőségüékké váltak. Ugyanekkor küszöbön lévén a dauphin eljegyzése egy bajor herczegnővel, Baluze révén sürgetetti meg

¹⁾ »M. Wagenseil, . . . n'a pas voulu partir de France sans vous aller demander vos commandemens pour les choses oïi vous Pesti merez propre a servir Sa Majesté en són pays.« Cliapelain Colbertliez, dd. 16. févr. 1666. Lettres de Colbert. App. V. 610.

²⁾ Dd. 22. oct. 1672. Dettres de Colbert. App. V. 648.

³⁾ Lettres de Colbert, billet autographe, dd. 1. aoust 1675. VI. 114.

d'Hérouval-nál, ki kétezer livre évdíjat húzott »en considération de son application à la recherche des titres et histoires« czimén, hogy adja már be történelmi emlékiratát a francia trónörökösök nejeinek udvartartásáról.¹⁾ Két év múlva Marokkóból követség indul XIV. Lajoshoz. Ekkor a miniszter, szokása szerint sajátkezű iratban ismét Baluze-t bízza meg, hogy keresse ki mindenkit, a mi a Marokkóba küldött vagy onnan jött követségekre vonatkozik. Egyszersmind tudtára adja, hogy e részben jó lesz Mézeray-től is felvilágosítást kérnie.²⁾

1662-ben a gex-i tartományban huszonöt hugenotta templom lerombolását rendelte el a király, s csak három helyen engedte meg a szabad vallásgyakorlatot. Erre a berni szabad köztársaság fölemelte tiltakozó szavát az erőszakoskodások ellen, azon okból, mert a gex-i tartományhoz Francziaország nem fegyverjogon, hanem nemzetközi szerződés alapján jutott olyanformán mint pl. Mármaros megye, Erdély kiegészítő része az ausztriai ház uralma alá. Az 1602-ki szerződés ugyanis oly föltételek alatt bocsátotta át a francia király birtokába a gex-i tartományt, mint a minők alatt bírta annakelölte a szavójai herczeg. A francia királynak tehát semmi jog a meglévő állapotok felforgatására. Viszont a gex-i katholikusok azt vitatták, hogy a berniek által izgatott gex-iek folytonos lázongásukkal eljátszották jogait a szavójai házzal szemben is, s ennél fogva azok nem köthetik Gfex új urát, Francziaország királyát.

A bonyolódott kérdés tisztába hozatala végett, Colbert saját könyvtárnokához, Carcavyhoz, mint királyi kegydíjashoz fordul, ki mathematicus ugyan, de arról a tájról származván, valószínűleg ismerte a kérdést. »Arra kérem — úgymond — Carcavy urat, vegye magának azt a fáradságot, hogy vizsgálja meg ezt a kérdést, s egyszersmind, hogy küldje meg a szavójai herczeg és a berniek között 1535-től 1602-ig kötött egyezményeket, azon egyezséggel együtt, mely IV. Henrik és a szavójai herczeg között 1602-ben jött létre. Valamint állítsa össze: mit

¹⁾ Lettres de Colbert, dd. 6. nov. 1679. VI. 349.

²⁾ Lettres de Colbert, dd. 28. dec. 1681. VI. 357.

mond Szavója történelme arra nézve, a mi a szavójai herczeg s a gex-i tartomány közt végbement az utolsó 1589-ki egyezménytől fogva 1602-ig.¹⁾

Godefroy lille-i történetíró »en considération de son application aux recherches de l'histoie« 1679-ben a legnagyobb kegydíjban, 3600 livre-ban részesül. Nem ok nélkül, s meg kellett érdemelnie. Az a táj, bol Godefroy lakott, új szerzeményű birtoka a Felségnek s kilátás van rá, hogy arrafelé még tovább terjesztetik majd a francziák birodalma. Szükség volt hát meg-bízható, ügyes történészre, ki bármikor, haladéktalanul tudjon felvilágosítást adni azon vidék jelenéről és múltjáról egyaránt. A miniszter csakugyan több ízben vette hasznát a lille-i történésznek. »Vizsgálja meg pontosan, a lille-i kamara (Chambres des comptes) levéltárában, — írja egy alkalommal melyek Thionville-nek s mind annak a tartozéka, melyek a pyrenaei béke értelmében a király számára engedtettek át Luxembourgban, s különösen, hogy Rodemacher (helyesen: Rode-mark) helyisége a pyrenaei egyezmény által átbocsáttatott-e a király birtokába, vagy sem?« S gondosan veti utána a sub rosát: »ne mondja meg senkinek, hogy Önnek írtam, s kiválo figyelemmel vizsgálja meg, melyek a király jogai Rodemarkra nézve.«²⁾

Swarow a kegydíjas írókat egyetemleg Federvieh-nek, Buckle hitvány bérenczeknek (obseure hirelings) s aljas férczelőknek (ignoble compilers) bályegezte. Holott közülök, kivált a francia írók, bizonyára más titulusra méltók, részint a kétésségevonhatlan nagy tehetség, részint a miatt, mert működésük a francia hazafisággal (— sit venia verbo, bár anachronismus) nemcsak megfért, de egyenesen annak sodrába esett. Már az idegen íróknál ez utóbbit tény feltétlenül elesik, s csak a másik, az igazi kitűnőség, mentesítheti egy részüket.

Mert az idegen írók valamennyien voltakép nem pusztán király-istenítő léha szolgalmányokra, hanem egyúttal magasabb állami célok elősegítésére kiszemelt orgánumok. Kiegészítő részei a Párizsból központilag igazgatott roppant kiterje-

¹⁾ Correspondance administrative, dd. 12. juillet. 1664. IV. 307.

²⁾ Lettres de Colbert, dd. 7. déc. 1679. VI. 350.

désű sajtó-irodának. Anglia kivételével (ha ugyan Kemps nem volt angol), nincs oly cultur-állam, melyben a francia királnak ne lennének irodalmi ügynökei. Svédországban ezen évjáradékos írók lakhelye Stockholm és Upsala; Dániában Kopenliága; Spanyol-Németalföldön Antwerpen; Hollandiában Hágá, Leyden és Utrecht; Németországban Helmstadt, Danczka, Nürnberg és Strasburg; Olaszországban Pádova, Modena, Firenze és Róma.

Az idegen írókat nem volt szükség csábítgatni a király szolgálatába. A mint neszét vették az új Maecenas bőkezűségek, önként ajánlkoztak tömegesen. »Ki sem mondhatom, — írja Chapelain Colberthez 1668-ban — a király dicsőségére idegen országokban mekkora fényt árasztott e nagylelkű és eszélyes bőkezűség, a mint egyébként Ön azt előre láttá, midőn megtevését javasolta O Felségének; úgyszintén nem fejezhetem ki, hány helyről kapok a czélból írt tapogatódzó leveleket, hogy íróik az én közvetítésemmel megismertessék magukat Cinnel, abban a reményben, hogy részesei lehetnek e jutalomdíjaknak. Mire én nekik semmi egyebet nem válaszolok, mint hogy erre nézve szükséges e vagy ama tárgyban kitünniük, s arról igen nagy számú nyilvános bizonysságot tenniük; mert a király és Ön, csakis ilyfajta egyéneket vesznek tekintetbe.«¹⁾

A királyi bőkezűség, mely idegen államok legelső íróit sorakoztatja érdekei körébe, végre is szemet szűr. főkép oly államokban, hol a kormányzási tanok fejlettebbek, és a hol a tehetség tolláról ép úgy tudják, hogy hatalmi eszköz, mint magában Francziaországban. VII. Sándor pápa Allatius (Allacci) Leót, a Vatikán könyvtárnokát rá kényszeríti, hogy visszautasítsa a királyi zsoldot. Gevaertius császári historiographus Antwerpenben, mint Chapelain írja Colbertnek, »tiszteletteljes kifejezésekkel és szellemes mentegetődzéssel adta tudtomra, hogy nem fogadhatja el a királyi jutalomdíjat, melyet Castel-Rodrigo őrgrób (spanyol Németalföld főkormányzója) veszedelmesnek tart uralkodója szolgálatára nézve s ennél fogva őt ennek elfogadásától eltiltotta.«²⁾

¹⁾ Lettres de Colbert. V. 632.

²⁾ Lettres de Colbert. App. V. 595. és 605,

Külföldi íróknál általában legföljebb csak kormányaiak támásztottak nehézséget; maguk az írók egymást felülmúlni törekvő versengéssel jártak kedvébe a miniszterek. Nem úgy a franciaiák. Colbertnek főkép a történészkekkel gyűlt meg a baja. Valois Adorján a királyi historiographus nem sok vizet zavart, tudvalévőleg közepes író, nem vehették hasznát. Ablancourt, ki a nantes-i rendelvény visszavonása után Hollandiába vándorolt s ott az oranai herczeg historiographusává lett, kiváló író, kész is lenne XIV. Lajos története megírására. De a király, a mint megtudja róla, hogy protestáns, kijelenti, hogy vele nem egy valláson lévő történészről tudni sem akar.¹⁾

Pellisson is csak 1671-ben, miután katholizált, nyerte a megbízatást XIV. Lajos története megírására. Chifflet vagy Chiffrait jezsuitáról csak annyit tudunk, hogy szintén történészeti foglalkozásért kapta évdíját;²⁾ de hogy mivel viszonyozta a kapott jutalmat, arról mélyen hallgat a krónika. Hátra volt még Mézeray, valamennyi közt a legtehetségesebb, de nehezen kormányozható, mint minden igazi tudós. Bár ő húzta a legnagyobb évjáradékot, függetlenkedő szelleme mégis élesen tört ki a gabella és a taille aránytalan elosztása ellen. Colbert meginti. Figyelmezeti évjáradékára, melyet ha meg akar tartani, mérsékeltetben kell írnia. Ő Felsége többre becsüli az igazságot, semhogy azt kívánná a történészektől, hogy félelem- vagy reménységből elleplezzék. Azonban azt sem helyeselheti, hogy politikájára és intézkedéseire, melyeket elődeinek hosszú idei gyakorlata s a nemzet jóváhagyása egyaránt megerősített, félteLENÜL, hiábavaló megjegyzésekkel tegyenek.³⁾

Vájjon lehetséges volt-e a történelmi igazság örökkévaló jogait egyeztetni a napi politika affajta szabványaival!?

Mézeray megpróbálta a mi lehetetlen. Lejtőre lépett s egyenesen akart járni. Ez nem megy! Hiába enyhítette kriti-

¹⁾ Lettres de Colbert. App. V. 589. note; 531. note.

²⁾ »Au Père Chifflet, jésuite, en considération des ouvrages historiques qu'il fait . . . 600 liv.« Comptes des bâtiments du roi, sous le règne de Louis XIV. Paris, 1881.I. 1086. v. ö. I. 992.

³⁾ La Eoque: Vie de François Eude de M eray, historiographe de France. Amsterdam, 1726. p. 37.

káját; csak azt érte el vele, hogy Colbert-t még sem elégítette ki, a közönség bizalmát azonban elvesztette.

L'étude et la visite ont leurs talents à part,
Qui se donne à la cour se dérobe à son art;
Un esprit partagé rai'ement s'y consomme,
Et les emplois de feu demandent tout un homme.

Colbert elégületlenségét azzal fejezte ki, hogy 4000 livre-ről 2000-re szállította le a történetíró járadékát. Mézeray megriadvá, igazolni próbálja magát. »E tárgyban, úgymond, legszélsőbb szigorral vizsgálom s lelkem fenekéig bezárom bensőmet, s úgy találom, hogy lelkismeretem nem vágolhat semmivel. *Én, kegyelmes uram szándékal s elembe szabott rendéletei szerint dolgozom.* Irataimat megvizsgálásul előzetesen Perrault urnak terjesztem be, s megteszek minden, a mi tőlem telik.«¹⁾ Szánandó vergődés! Mézeray hiába rejté sorok közé szabad szárnyalásra született gondolatait. Colbert onnét azokat rendre kiolvasta, s egy év múlva, 1673-ban, Mézeray nevét végkép kitörölte az állami pensionáriusok sorozatából, állítólag azért, mert Mézeray egy újabb művében bizonyítgatni merészelté, hogy az első francia királyok korában a nép jog-körébe tartozott az adómegajánlás.²⁾

Némelyek Mézeray-re vonatkoztatják Molière e szép mondattát:

Les grands hommes, Colbert, sont mauvais courtisans . . .

Lehet, hogy Mézeray-ről szól az ének. De kétségtelen, hogy nánál mind tehetség, mind jellem dolgában különök történeszkortársairól szólhatott volna a költő akképen.

Du Gangé, Francziaországnak műveiben máig élő dicsősége, megbízást nyert Colbert-től, hogy Recueil des historiens de la France című munkában gyűjtse össze s tolmacsolja a francia történelem kútföit. Du Gange elkészíté a munka tervét s bevezetését. Colbertnek egyik sem tetszett, s módosításokra hívta föl a történészt. Du Gange visszautasított minden

¹⁾ Dd. 16 mars, 1672. Peignot-nál: Documents authentiques et détails curieux sur les dépenses de Louis XIV. Taris, 1827. p. 126.

²⁾ Les Anténors modernes, ou voyages de Christine et de Casimir en France, pendant le règne de Louis XIV. Taris, 1806. I. 379.

változtatást. Vagy megírja művét úgy a mint tervezte, vagy sehogy! S inkább sehogysem csinálta, mintsem tudományos meggyőződésével ellenkező módon. Úgy tett, mint a művész — nem rég látuk — ki inkább szétütötte a márványt, melybe lelkét lehelte, semmint változtatott volna rajta egy vésőítésnyit.

Másik hasonló jelenség, egy egyszerű szerzetes, Dom Jean Mabillon, ki De re diplomática című nagy művét, melyivel lehet mondani egy új tudomány alapjait rakta le, Colbertnek ajánlotta. A miniszter a tudós benczsének, régi domanialis jogokra vonatkozólag, már annak előtte többször kikérte tanácsát. Most örvend, hogy régi tartozásai fejében is megjutalmazhatja.

Mabillon visszautasítja a díjat.

Colbert — láthattuk! — nem szokott ily válaszokhoz s arra magyarázta, hogy egyszersmindenkorra szóló jutalom helyett jobb szeretné a tudós, ha fölvenné az állandó évjáradékosok közé.

Mabillon az újabb ajánlatra is rendületlen maradt; azt felelte, nincs szüksége semmiré.

Egyetlen liliom egy nagy mocsárban.

IV.

M ū v é s z e t .

Franciaországban a renaissance korától fogva úgy tekintették a pompázást, mint az állami főhatalom egyik leglényegesebb attribútumát. I. Ferenc 1543. deczember 18-án kiadott rendelvénye óta a pazar fény mondhatni királyi szabadalomma lett. Ezer arany tallér bírság alatt, határozottan megtiltjuk rendeli ama nyalka király »minden herczegenek, hűbérünak, nemes embernek és valamennyi bármily rendű és rangú alattvalónknak, a két francia királyfi t. i. a dauphin és Orléans herczege kivételével«, hogy aranyos ruhákat, arany paszomántot, arany vagy ezüsttel áttört bársony

vagy selyem-szöveteket viseljenek. Négy év múlva II. Henrik ugyanezt a tilalmat kiterjesztő a nőkre is, kikről I. Ferencz megfeledkezett. Egy másik rendelet 1549-ben törvényesítő az előbbi rendszabályokat, azzal az indoklással, hogy igen észszerű, lia az uralkodók s családjuk nőtagjai minden más ember-től megkülönböztetik magukat ruhájuk és megjelenésük kiváló fénje által. S ettől fogva egész XIV. Lajosig a megszorító rendszabályokban időről időre ugyanoly szellem nyilvánult.¹⁾

XIV. Lajosnak épen az a felfogása a királyi prestige-ről, mint I. Ferencznak. Fouquet bukásának kétségkívül egyik legföbb oka abban keresendő, hogy fényüzésével magát a királyi házat is elhomályosítá. E versenytársától szabadulva. XIV. Lajos külön törvényhozással szabályoztatta alattvalói pompázását. Megszabta, mennyi ötvösművet szabad szerezniük, minő és mennyi ruhájok lehet, mennyi általában a kiadásuk. S mialatt korlátozta az alattvalók fényüzését, minden művésziragyogványt korlátlanul igyekezett a maga birtokába keríteni.

Ekkép a királyság Francziaországban a renaissance korától fogva a művészet minden ágának szabadalmazott, ápoló Apollósa gyanánt tünt fel. Mind a mellett a nagyobb művészet ügye a királysághoz egész Mazarinig, illetőleg Colbertig, csak annyiban kapcsolódott, hogy a királyi építkezések tiszttartósága a művészeket értékesebb műtárgyak és emlékszerű művek készítésével bízva meg: alkalmat adott a művészigeniusnak ereje teljes kifejtésére.

Colbert teremtő szelleme azonban a megrendelő szerepének tovább játszásával nem érte be. Monumentális feladatok megoldása mindenkor hatalmas elősegítője a művészet virágzásának. De magában véve gyümölcsstelen. Mátyás király művészei úsztak a munkában, mégsem alkottak iskolát. Egy tündérsuhintásra termettek itt, szél hírével, s műgyakorlatuk velők együtt tünt el, mint a forgószél. Szintúgy a Valois-k alatti művész-czéhek nagy mesterei nem szállították utódaikra műgyakorlatukat, mely velők együtt szállott sírba.

Szóval, a renaissance korában, a művészet összes ügye

¹⁾ H. Havard et M. Vachon: *Les manufactures nationales. Les Gobelins, la Savonnerie, Sèvres, Beauvais*. Paris, 1889. p. 24.

világszerte merő esetlégnek van kiszolgáltatva, snem óvja meg a tradíciókat az enyészettől.

Richelieu és Mazarin már kezdik azzal a tudattal foglalkoztatni a művészeket, hogy ez által a közügynek tesznek szolgálatot. De csak Colberttól fogva van beosztva a művészet emelése egyenesen az állam feladatai sorába. Munkája itt is, mint minden téren, nem annyira a kezdeményezésben, mint inkább a meglevő kezdemények fölhasználása, irányzása s szervezésében határozódik.

Alapeszméje e részben is egyszerű, mint minden nagy gondolat. Tetteiből olvassuk ki, hogy a művészetet nem akarta többé kitenni a fejlődési folyamatot megszagató merő véletlennek, s ezért állított föl a művészi erőket egybegyűjtő nyilvános intézeteket. Ezentúl az a föladat, hogy a királyság ne csak megrendeléseivel, hanem a művészeti nevelés ügyének vezetésével is hasson a művészetre. S újjá szervezve a festő- és szobrász-akadémiát, megalkotta a szépművészletek iskoláját, majd az építészeti akadémiát.

Hogy a művészi nevelésügyet állami teendőnek vette, már, kétszáz évi továbbfejlés után, egyáltalán nem felötlő jelen ség, bár Colbert végrehajtási módjából ma is sokat tanulhatni, főleg oly országban, mint a mienk, mely e részben ép úgy első léptéit teszi, mint Colbert korában Francziaország. Akkor azonban hatalmas, teremtő eszme volt ez. Richelieu culturpolitikai iskolájának koronázó eszméje.

Colbert szervező munkálata egészen a jövendőre számít. És a jövő szempontjából a hazai akadémiák nem elégítették ki. Az egyoldalúság s az abból származó modorosság veszedelmétől tart, s azért eleve gondoskodni akar állandó külföldi, tehát idegen befolyásról, mely koronként frissítőül hasson a honi műgyakorlat meg-megcsontosodó formáira. Az ipari oktatásnál beérte s beérhette azzal, hogy külföldről betelepített java mesterekkel mintegy megtanította a különöző mesterségeket; azokat meg lehet tanulni. De a művészi foglalkozás természete egyenesen kizárja a betanítás lehetőségét. S annak is kevés láttatja van, ha a művész csak úgy sebtében utazgat a művészet magas fejlettségén álló országokban, a mint ezt maga

Colbert is tapasztalta az általa külföldön államköltségen utaztatott művészeken.¹⁾

Még Mazarin Rómában tartott ügynökkel fogdostatta udvara számára az olasz művészeket.²⁾ így jött be Tubi és több más szobrász és festő, pl.

Pour la sculpture en bois sont venus de Eome
D'entre les bons sculpteurs Philippe CafKeri . . .

Colbert, ki iskolamesterekül hozatta hazájába a műiparosokat, nem törí magát idegen művészek után. Ugyanazon rendszabály az iparosokra alkalmazva, a mint kimutattuk, örökkévaló értékű; mert ismereteik, ha már egyszer közülttek, ivadékról ivadékra szállíthatók: ellenben a művészeknél csak ideiglenes érvényű; mert a tapasztalás megmutatta, hogy minden elhaló művészszel együtt megy tönkre többé-kevésbé művészete is. Itt más úton kellett keresni az örökkévalóságot. Colbert a római Académie de Francé megalkotása révén kereste.

A művészeti hagyományok biztosítására és megőrzésére első sorban a párizsi iskola szolgált, mely a nagy tömeget képezte ki; másod sorban az iskolából kikerült legtehetségesebb festők, szobrászok, építészek számára frissiben alapított római főiskola.

Kutattuk a vezérezszmét, mely ezt az új intézetet létrehozta. Miért helyezte Colbert az akadémiát Rómába és nem Párizsba? A felelet igen egyszerű.

A művészet új elemeit a művész önmagába csak úgy veheti föl, idegen stylus benső természetét csak úgy érheti meg s csak úgy sajátíthatja el, ha huzamosan él szülőföldjük levegőjében, s impulsusait ugyanazon műremekkel szemléletéből, másolásából s megértéséből meríti, melyek történelmi fejlődésének productumai gyanánt állottak elő az illető idegen nemzet tényleg működő művészei.

Föltevésünket, melyet egyébként a dolog természete

¹⁾ »L'expérience fait connoistre que la plupart de ceux qui vont à Rome n'en reviennent pas plus sa vans qu'ils y sont allés.« Statuts et règlements de l'Acad. de France à Rome. Lettres de Colbert. V. 511.

²⁾ A. Genevay: Le style Louis XIV. Paris, 1886. p. 204., 206., 212.

amúgy is kétségtelenné tesz, egy újabban közzétett okirat, Poerson római akadémiai igazgató levele, tényleg igazolja, »úgy hallottam Colbert úrtól — írja Poerson — hogy Ö Felisége megszerezni óhajtván a maga számára a tudomány és művészet terén az egész világon legkiválóbb embereket: elhatározta, hogy a festészet, szobrászat és építészet számára akadémiát alapít Róma városában, hol Michel Angelo, Rafael, Caracci, Donieuciino és mások művei nagyban elősegíthetik a fiatalok előmenetelét.«

Mai napig vita tárgya, vájon Poussin vagy Le Brun eszméje volt-e az akadémia alapítása? Részünkről, az eredeti emlékek tanulmányozása alapján, egy újabb szakértővel egyetérte, azt tartjuk, hogy az az eszme már a levegőben volt, mióta a párizsi kiállításon sikert aratott fiatal művészeket időről időre államköltségen Rómába küldözgették. A festészeti akadémia nemely jutalmazott művészről kijelenté, hogy »előhal adottságánál fogva már képes lenne használni a művészettanulmányozásából Olaszországban, ha Ö Felségének tetszenék őt oda küldeni.«

Colbert ezeknek rendszerint évjáradékot rendelt »addig is, míg egy francia akadémia alapíttatnák Rómában.« A dolgok illetén állapotában még csak egy lépésre volt szükség az akadémia megvalósításáig. Ekkor történik, hogy »Errard mint egy egykorú írja javaslatba hozza a római új akadémia megalapítását a végett, hogy francia tanulók elsajátítassák minden vármányokat, melyeket a festészet és szobrászat terén Olaszország felmutathat. Colbert elfogadta Errard javaslatát, rá bízta az intézet vezetését s oda küldte.«²⁾

Így áll a római francia akadémia eredete, melynek vita alatt álló vonatkozásaiba nem szándékozunk beleszólni. Beérjük azzal a kétségbe nem vont tény ismeretével, hogy Colbert az eszmét fölkarolta. Ily természetű vállalatnál, államférfiról

¹⁾ Dd. 21. juin, 1708. — Lecoy de la Marche: *L'Académie de France à Rome. Correspondance inédite de ses directeurs.* Paris, 1878. p. 138.

²⁾ Guillet de Saint-Georges: *Mém. inédits sur les membres de l'Académie de peinture.* I. 81. V. b. Lecoy de la Marche: *L'Académie de France à Rome. 2-e édition.* Paris, 1878. p. 1 — 3.

lévén szó, nem annyira az eredeti ötlet tulajdonjoga, mint inkább annak megragadása és kivitele a határozó mozzanat.

Colbert ezt az új intézetet már 1666-ban életbe léptette, s adott neki oly szervezetet, melyet ma, több mint kétszáz esztendő lepergése után is tanulságos apróra megismerni. Az alább következőkben közlöm az eredeti szabályzat kivonatát:

1. Az akadémia, a király egyik festőjének igazgatása alatt, tizenkét francia katholikus fiatal emberből áll, kik közül hat festő, négy szobrász, kettő építész.

2. Két nagy műterem állítatik fel: az egyik a festészet, a másik a szobrászat számára.

3. A király kegyelmét veszti, ki ez iskolában, mely az erény tiszteletére szenteltetett (dédice á la vertu), a vallás vagy erkölcsiség ellen kihágást követ el.

4. Hasonló büntetés éri azt, ki irigység, rágalom vagy visszavonás által megzavarja a növendékek kötelességszerű barátságát s egyességét. (Az »esprit de corps!«)

5. A növendékeknek tizenkettőre szabott száma semmi szín alatt sem emelhető, hanem, ha valamely hely megürül, az építkezések, művészletek és kézművek főtisztartója (ez idő szerint Colbert), kinek főfelügyelete alatt áll az akadémia, a párizsi akadémia pályanyertesei közül küld oda egy fiatal embert.

6. A növendékek együtt esznek igazgatójukkal, ki hetenként egyet kirendel közülök, »hogy ebéd alatt történelmi művet olvasson fel, mert igen szükséges, hogy a történelemben jártasok legyenek.«

7. Nyáron pontban ötkor (á 5 heures *pre'cises*: Colbert stylusa), télen hatkor kelnek, tízkor fekszenek, s felkeltükkor, valamint lefekvésük idején imádkozásra gyűlnek össze a rektortól kijelölt helyen.

8. minden nap, szabott időben, két óra bosszant tanulnak számtant, mértant, távlattant és építészetet, e célra alkalmaszt mesterektől; foglalkozásuk menetrendjét a nap többi részében az igazgató állapítja meg.

9. A boncztan ismerete nagy haszonnal járván a festők és szobrászokra nézve, »az akadémia igazgatója minden télen egy hullát bonczaoltat az intézetben, s gondoskodik lemásolta-

tásáról, a végett, hogy a tanulók megismerjék az izmok helyzetét s mozgásuk hatását.« E szerint a boncztan tanulmányozása, melyhez eladdig úgy olasz földön, mint Hollandiában csak nagy kínál juthattak egyes művészek¹⁾: Colbert akadémiájában egyenesen be van illesztve a tanterv keretébe.

10. Az igazgató előleget) beleegyezése és tanácsa kikérése híjával bármely művész munkába kezdeni: kizárást terhe alatt tilos.

11. S mivel a tapasztalat megmutatta, hogy részint a dőzsölés, részint a magánosok esetleges megrendeléseinek rendszertelen munkája miatt a kiküldött művészek külföldön mit sem tanultak vagy erejüköt hiábavalóságokra pocsékolták: feltétlenül tilos minden azoknak, kik ez akadémiába kiküldetéssel megtiszteltettek, hogy Ő Felségén kívül bárki másnak számára dolgozzanak. Mert azt akarja a király, hogy »a festők az igazgató utasításai szerint lemásolják Róma valamennyi szép festményét, a szobrászok az antik szobrok, s az építések a Rómában és környékén lévő valamennyi szép palota s épület alap- és homlokrajzát.«

12. Az igazgató minden áldott nap minden tanítványával érintkezzék, hogy útbaigazítást adjon nekik, s hogy szemmel kísérje, dologban vannak-e vagy henyélnek?

13. A növendékek minden csütörtökön, akár ünnep, akár nem, szabadon foglalkozhatnak oly munkával, melyet önszántokból vagy kedvteléstük kielégítése végett óhajtanak végezni. Több szabad napot azonban nem kaphatnak.

14. Valahányszor kiállítják a mintákat, igazgatói engedéllyel ingyen mehet az akadémiába bárki, akár francia, akár idegen, ki ott rajzolni akar.

15. A növendékek legkitűnőbbje számára évről évre dijat tűznek ki, melyet szent Lajos napján osztanak ki.

16. Az igazgató minden hónapban számot ad az építkezések főtisztartójának a tanulók viseletéről, előmenetelükről, s arról, hogy mit lehet tőlük remélni. Továbbá kijelöli azokat, kik már annyira előre haladtak, hogy szolgálatot tehetvén a

¹⁾ P. Triaire: Les leçons d'anatomie et les peintres Hollandais aux XVI-e et XVII-e siècles. Paris, 1887. de VI—7y pages.

királynak, bízvást visszatérhetnek s ennél fogva gondoskodni kell helvök betöltéséről.¹⁾

A szabályzatot kiegészíti s Colbert szándokait igen érdekesen megvilágosítja Poerson akadémiai igazgatónak az alapításról 1708-ban írt hivatalos jelentése. »Ó Felsége — úgymond — kegyeskedett föllállítani ezt az akadémiát, élén egy igazgatóval, ki minden festő s a párizsi akadémia volt tiszte, s kinek feladata az ifjúság vezetése, melynek ez országban bizonyára gondosabbnak kell lenni, mint másutt. Ez igazgatónak nemcsak elismert jóságú gyakorló festőnek kell lennie, hanem értenie kell az elmélethez is. A király tehát megszabta, hogy az igazgató minden festő legyen, mert a rajz az alapja a szobrászatnak és építészetnek, s a jó festők rendesen könnyű szerrel, Izlésesen mintáznak, s nagyobb részük kitűnő építész. O Felsége úgy óhajtván, hogy ez igazgató némi méltósággal szerepelhessen az idegenek között, havi fizetését száz talléra szabta, a növendékek évi fizetése ötszáz livre,... s ha abban a tisztességen részesülnek, hogy a király számára dolgoznak, ingyen kapnak vásznat, festéket, a szobrászok számára szükséges szereket, márványt, szerszámokat s minden, a mi munkájokhoz szükséges.«²⁾

Ily szervezettel indult meg a római művészeti akadémia Errard Károly királyi festő igazgatása alatt, kivel Colbert szakadatlan levelezésben állott. Errard nem volt ugyan első rendű művész, de mind addig, míg el nem betegesedett, teljesen megfelelt a beléje helyezett bizalomnak, s buzgó fáradozássának köszönhető, hogy ezt az új intézetet teljesen szervezve és berendezve adhatta át utódjának.

Néhány év múlva Colbert palotát szerzett a francia művészeknek Rómában, ahol anyagi gondtól mentesen, egyedül hivatásuknak élhettek. Azzal a palotával Olaszországban ügyszíván földjébe gyökerezett, örökké időkre oda plántálta a francia művészet nevelő iskoláját. Itt is, mint mindenben, az örökkévalóságra szögezi tekintetét. Azért alapított »állandó

¹⁾ Statuts et règlements de l'Académie de France à Rome, dd. 11 février, 1666. — Lettres de Colbert. V. 510., 511.

²⁾ Lecoy de la Marche-nál: L'Académie de France à Rome. Correspondance inédite de ses directeurs, p. 139.

intézetet«, azért szerzett neki állandó csarnokot, hogy »örök« fennmaradását biztosítsa.¹⁾

A párizsi építészeti akadémia alapítója szintén Colbert. Ennek eredete 1665-ig vihető vissza, midőn a miniszter a királyi építkezések tanácsát alakította meg, melynek tagjaiul Le Vau-t, Perrault Kolozst és Le Brun-t, titkárául pedig Perrault Károlyt nevezte ki. Hat év múlva, Colbert előterjesztésére nyolc királyi építész neveztetett ki az újonnan alkotott építészeti akadémia tagjává, mely még azon 1671-iki év utolsó napján, Colbert elnöklete alatt, a Palais-Royalban megtartotta első összejövetelét.

Colbert az új akadémiának mindenjárt kezdetben a lehető legmagasabb céltűzi ki: ezer tallért ajánl fel egy *franczia építészeti rendszer* (*ordre français*) feltalálására. Valamennyi, úgy a belföldön, mint külső országokban tartózkodó francia művészt fölsoleteztak a pályázatban részvételre. Feladatuk az lett volna, hogy a régi építészeti rendszerek egybevetéséből, módosítása és átalakításából egy vadonat újat teremtsenek, mely speciális francia czég alatt törjön utat a világba.

Már 1672. jan. 29-én így ír a miniszter Errardhoz, a római francia akadémia igazgatójához: »a laoni herczegpüspök beküldte hozzám a király által óhajtott új építészeti rendszernek tervrajzát, melyet egy Chapuis nevű római szerzetes és Barrière készítettek; s mivel ez a rajz elég szépnek látszik, tudakozójék az említett Barrière képességeiről, hogy mennyi ideje lakik Rómában, jó építész-e, komolyan foglalkozik-e ezzel a tudománynal, szóval, ha van-e kellő ízlése és ítélete abban a szakmában; tudósítson engem mind erről haladéktalanul.«²⁾ S ugyanaz a futár vitte a laoni püspökhöz Rómába Colbert egy másik levelét, melyben egyebek közt ez áll: »megkaptam az új építészeti rendszer rajzát, melyet Chapuis atya és Barrière terveztek. Gondolatjukat igen jónak találtam, s rajzukat minden esetre összehasonlítjuk azokkal, melyeket eddig készítettek.«³⁾ A pályázat kihirdetésének tehát annyiban volt ered-

¹⁾ » rétablissement fixe;« »pour bien establir cette académie, qui sera éternelle dans Rome.« Lettres de Colbert. V. 416. és LXX.

²⁾ Correspondance administrative. IV. 573., 574.

³⁾ Lettres de Colbert. V. 321. note.

ménje, hogy sokan pályáztak. Perrault Kolozs is előadja, hogy mindenfelől érkeztek be rajzok, köztük nem egy igen czifra. A mi igen természetes. Eredeti tervet kívánt a pályázat, s a középszerűség tudvalevőleg vajmi gyakran téveszti össze az értelmetlen, üres czikornyt az eredetiséggel.

A pályázat végre is meddő maradt, a díjat nem adták ki, bár Perrault Kolozs, ki szintén pályázott, nagyon erősködik, hogy az ő terve volt. a legjobb. Meghisszük, hogy az volt. Ám a feladatot mégsem oldhatta meg, mert egy új építészeti rendszer csak nemzedékek állandó művének *eredménye* lehet, s nem állapítható meg *a priori*, egyetlen művész ötlete alapján. Colbert eszméje itt is a lehetetlen határai körül csapónig, s megsemmisítően hullott a feledékenység birodalmába; mert az erőszakolás lehetőségét ez esetben a dolog természete föltétlenül kizárt,

A megkezdett úton tehát semmirre sem mehetett a miniszter új akadémiajával. Pedig ezt is csak azért állította fel, hogy hasznát vegye. Új irányba tereli hát munkásságát, mert minden áron hasznát akarja venni. 1678-ban felszólítja az akadémiát »keresné föl tüstént Párizs és környékének összes régi templomait és régi épületeit, hogy megmondhassa, jó vagy rossz kövekből épültek-e; teljes épsegben maradtak-e fenn, vagy a levegő és a nedvesség, a hold és a nap befolyása következtében meg vannak-e rongálva; mely kőbányákból épültek, s ezek fenn vannak-e még vagy sem?«¹⁾

Már ez jelentékeny munkakör az akadémia számára, mely ekkép első ősévé lett az újabb korban, 1852 óta Európa-szerte alkotott országos műemlék-bizottságoknak.

Az építészeti akadémia buzgón látott megbízatása teljesítéséhez. Kilencz hónap alatt Párizsban és környékén kilencvenöt műemléket 8 harminc kőbányát vizsgált meg. Kutatásai eredményéről terjedelmes, mondhatni kimerítő jelentést tett a miniszternek.

Másik főfeladata volt az akadémiának, az akkoriban még bölcséjében szendergő széptudományok ápolása, nagy építészek műveinek bírálata s elmeleti vitatkozások révén. S midőn pl.

¹⁾) Dd. 12. juillet, 1678. Lettres de Colbert. V, 384., 385,

több rendbeli értekezlet után arra az eredményre jönnek, hogy az építészeti »positív szépség« van: elhatározzák, hogy e megállapodásuk indokait ki fogják fejteni »Colbert kegyelmes úr előtt, akkor, ha majd személyes megjelenésével tisztei meg az akadémiát.« Erre méltán számíthattak, mert a miniszter, kivált kezdetben, ebbe az akadémiába is el-ellátogatott, részt vett ülésein, vita-tárgyakat adott fel s nem egyszer adott bant-gót saját véleményének is.

Az akadémiai eszme Nyugaton a XVII. században érte virágkorát. Colbert e részben korának kifejezője: az építészeti akadémia, egyik kedvencz intézete, már a negyedik akadémia volt, mely neki köszönhette létrejövetelét.

De ne haimozunk minden érdemet egy emberre. Kétségekívül munkatársai is voltak, kikről nem szabad megfeledkeznünk.

A művészet terén, ép úgy mint az irodalmi ügyekben, Colbert és XIV. Lajos osztályosok a dicsőségen. A miniszter, urától nyerte impulsusait, s biztosan tudta, hogy annak a kedvébe jár, ha a művészet emelésén fáradozik; mert a király annyira kimutatta érdeklődését, hogy még a tábori élet zajában s elfoglaltságai között is szakadatlanul levelezett művészii ügyekben.

Németországban, a XIV. Lajos udvarát utánozgató apró német udvarokról, azok politikailag eszélytelen s céltalan pazarlásairól Ítélni meg a nagy mintaképet: az a vélemény vert gyökeret, hogy XIV. Lajos Maecenássága sem volt egyéb hiú személyi fényűző hajlamok kielégítésénél. E föltevés alap- talan, világosan kimutatható lévén, hogy egyéni ízlése: pompa-szeretete, fényelgő kedvtelései mellett ép oly mértékben vezéreltek államférfiül szempontok s a fejedelmi méltóságából folyó kötelességek tiszta öntudata. Kétségekívül öt kell tartanunk kora legkiválóbb műkritikusának, mit bizonyít a Le Brun és Mausart, Girardon, Quinault, Lully és Le Nôire irányában tanúsított pártfogása.

A király ízlése oly korban, midőn szemöldöke rándulását lesi minden halandó: igen természetesen irányadó hatással van a művészetre. A mint a Teniers-ekre s más holland vagy flamand genre-képekre kimondja, hogy vigyék előlem e »magot-

kai: senki sem mer többé effélékbe fogni; a genre-képek festése abba marad. S bizonýára nagy része volt a királynak is abban, hogy divatba jöttek a nagyszabású classicus képek. Történelmi s főkép mythologial tárgyú festmények ezek. mint a melyek legtöbb alkalmat adnak hízelgő czélzásokra. A Le Brun-féle »Sándor csatái«, melyen Nagy Sándort XIV. Lajos személyesít: a minták mintája mindenek számára, kik az ecsettel bánnak.

Az emlékszerű műalkotások sikérének egyik alapföltétele: a nagyszabású, nagyszerű arányok megvalósítása. XIV. Lajos gloire után sóvárgó lelkének egyik legfőbb kívánsága. S ebhez képest osztja parancsait, nem kiméivé semmit, hogy a mű. melyet neki és érette készítnek, méltó legyen az ő magas személyéhez.

A kisebb művészleteket ama pompaszeretetével istápolta. melyről méltán mondta kortársai, hogy meghaladja Salomonét.¹⁾

Ezen egyéni sajátosságokhoz járult a politikai szempont, mely a művészet s irodalom pártolását szükségesül tüntette föl két okból. Az egyik a közvagyonosodás emelése, a művészet fejlesztése révén, melyről Colbert világosítá fel. A másik: a »circenses« politikája, mely szerint »szükséges, hogy a fejedelem az év bizonyos idejében nyilvános ünnepélyeket s játékokat adjon a nép mulatságára.« Il Principe, §. XXI.) Amit Napóleon a kormányművészettel alapelvén vallott, hogy mindenkor az emberek képzelmére kell hatni: azt már XIV. Lajos is nap mellett gyakorolta. Pompa, ünnepségek, mulatságok, irdatlan nagy építkezés: nélkülözhetlen uralkodó eszközei. Úgy hogy alatta is, a politikai mindenhatóságtól elválaszthatlan erőszakosság és részleges nyomor helyébe mintegy kárpótlásul adatott az államot képviselő udvar vakítóan ragyogó fénje, mely bámulatra ragadja s a fejedelem korlátlan hatalma iránti félelemmel tölti el a tömeget.

¹⁾ »Tout ce que vous avez lu de la magnificence de Salomon ou de la grandeur du Roi de la Chine, n'est pas comparable à la pompe qui accompagne le Roi dans son voyage.« Lettre du Comte de Coligni au Comte de Bussy, dd. 25. Mai, 1667. Lettres de Messire Roger de Rahutin, Comte de Bussy. Avec les réponses. Amsterdam, 1738. T. 65,

Hatvan-hetven évvel később még Voltaire is egyedül onczélnak tekinti a XIV. Lajos-féle pompázásokat, az írók és művészek pártolását. De ugyanakkor s valamivel később, egymásután két bölcselő tagadja kereken az udvari fényelgés olyatén frivol jellegét. »A szükség emelte a trónokat, úgymond az egyik — a tudomány és művészet erősítették meg. Földi hatalmasságok! szeressétek a tehetségeket s pártoljátok a tudomány s művészet művelőit.«¹⁾ Míg a másik úgy ejti nézetét, hogy a fényüzés köztársaságban a bukás körjele, monarchiában szükségszerű, mert annak egyik fenntartó eleme.²⁾

»A tudomány és művészet — írja XIV. Lajos a zeneakadémia szabadalmi levelében — legjelentékenyebb ékessége lévén az államnak: a mióta megszereztük a békét népünknek, nem ismertünk kellemesebb foglalkozást a tudomány és művésznek emelésénél, s ezért magunk mellé hívtuk mindeneket, kik abban úgy a mi királyságunk területén, mint külső országokban, hírnévre tettek szert; és hogy ezeket tökéletesbülésre serkentsük, becsülésünk és jóakaratunk jeleivel halmoztuk el őket.«³⁾

A zene-akadémia, úgy a mint megvalósult, Lullyvel az élén, egyenesen XIV. Lajos műve. Colbert ellenezte; mert még 1669-ben Perrin nevű úri ember szabadalmat kapott zeneakadémiára, illetőleg arra, hogy Párizsban és az egész országban francia darabokat, az olasz operák módjára, adhasson elő. Perrin vállalata rosszul tüött ki, s Lully szorgalmazta a királynál, hogy a Perrin szabadalmát megsemmisítve, azt reá ruházza. Colbert ezt Justizmordnak nézi s Perrin pártjára áll. De a király Lully mellé hajlik, s 1672 márciusában kiadja részére a szabadalmi nyílt levelet, melyben egyúttal visszavonja a Perrin részére adott szabadalmat.

A miniszter ekkor egy fait accomplival áll szemben, melyet sokkal alárendeltebb jelentőségűnek tart, hogysem a miatt szembeszállna a fejedelemmel. Mint ily esetekben mindig, úgy ez alkalommal is feltétlenül meghajlik a király akarata

¹⁾ Rousseau: Discours sur les Sciences et les Árts. Préface.

²⁾ Montesquieu: Esprit des lois. VII. 4.

³⁾ Lettres patentes permettant a Lully de tenir Académie royale de Musique, dd. mais, 1672. — Lettres de Colbert. V. 535., 536. App.

előtt. S még abban a hónapban erősen sürgeti a parlament főnökeit, hogy a szabadalmi nyílt parancsot igtassák be. »Ő Felsége írja a parlament főtigyészének meg lévén róla győződve, hogy, ha Lully úr vezeti ezt az akadémiát, úgy Ő Felsége, mint a közönség meg lesz vele elégedve: megparancsolta nekem, adnám Önnek tudtára, hogy ez az ügy a lehető legrövidebb idő alatt intézessék el, és pedig, a mennyiben az igazságszolgáltatás megengedi, kedvező határozattal.«¹⁾ A beiktatás, két hónapnyi késedelemmel, Colbert újabb sürgetésére, végre csakugyan megtörtént. S Lully, Quinault segélyével, elvetve az olasz zenét, akadémiájában egy egészen új, francia zamatú zenének vetette meg alapjait.

Colbertnek XIV. Lajoson kívül nagy munkatársa volt még a művészeti ügyekben Le Brun Károly; Le Brun, kinek szinte melléknevévé lett, hogy »a legsarnokibb mester (*le plus despotique des maîtres*).« Megengedjük, hogy az volt. Heves vérmérseklete, mely nem tűrt ellenmondást, azzá tehette annyival inkább, mert a neki juttatott nagy hatalmi körben akaratát senki sem korlátozta. Tudjuk, hogy chamaeleon-természet volt: udvaroncz gazdájával, büszke a vele egyenlőkkel, gőgös alarendeltjeivel szemben. Nem is vizsgáljuk tombolásait. Csak azt kutatjuk, vájjon megfelelt-e annak a feladatnak, melyet Colbert bízott rá, s viharzó cselekvésmódja többet pusztított-e mint alkott?

Colbert ugyanakkor, midőn rengeteg művészeti munka volt folyamatban, egyszersmind a művészet egész birodalmának szilárd, állandó szervezetet akart adni. Ő maga Mazarin környezetében müértővé lett ugyan, mit — ámbár a francia irodalom az ellenkezőt állítja nézetünk szerint eléggé bizonyít az, hogy Van dér Meulen tehetségét az ő szeme fedezte föl s az ő akarata hozta e kitűnő festőművészt Brüsszelből Párizsba.²⁾ Mindamellett, állásából folyólag, tervei kivitelére oly egyént kellett kiszemelnie, ki sokoldalú művészeti képzetséggel, munkabíró, szervező tehetséget s akaraterőt párosított. Szerencséje volt neki, a művészet ügyének és Francziaország-

¹⁾ Dd. 24. mars, 1672. Lettres de Colbert. V. 328.

²⁾ A. Genevay: Le style Louis XIV. Paris, 1886. p. 199.

nak egyaránt, hogy Le Brun Károlyban e ritka tulajdonok egyesültek. S nem kevesebb dicsőségére válik Colbert administratív képességének, hogy meglátta Le Brunt s teljhatalommal ruházta föl, mint Le Brunnek az, hogy végrehajtotta, a mire elhivatott.

Előrelátható volt, hogy a művészeti akadémiák fölállítása a régi nagy czéh (corporation des maîtres es arts de peinture et sculpture) helyébe, egyre erősebben fogja elkölnözni egymástól az akadémiai és az iparos köröket. A fenyegető hézag áthidalására Colbert, mint administrator, nem tehetett eszélyesbőt, mint hogy ép akkor, midön a királyi nagy építkezések megeredtek, az akadémiák és az iparművészet ügyét egyetlen ember kezébe adta. *Egy embert állított az egész organisations élére, hogy annak személyében nyerjen kifejezést minden művészeti egysége.*

1662-ben állítá föl Colbert a királyi bútorgyárat (Manufacture royale des meubles de la couronne), mely Le Brun gondjaira bízva, öt évi kísérletezés után végleg szerveztetett. Az alapító királyi oklevél kifejezi, hogy ezt is örök időkre akarják megalkotni. »E vállalat megszilárdítása végett, szükségesnek láttuk, hogy állandó és maradandó alakot adjunk neki s e célból gondoskodtunk alkalmas szabályzatról.« S ezért gondoskodtak alkalmas épületekről, melyekbe az addig város-szerte szétszórtan, a Trinitében, a Louvreban, a rue de la Planche-ons több más helyen dolgozó műiparosok letelepítettek. A gobelin-gyár, melynek forrásvíze kiválóan élénk színt kölcsönöz a skárlát-szín posztónak, különben is nagy műhely volt, alkalmas arra, hogy magvát képezze Francziaország legnagyobb művészeti telepének. Colbert tehát megvette a szomszéd épületeket s odahelyezte a nagy művész-telepet. Nem csupán szőnyegek készültek itt, hanem egyszersmind a Louvre oszlopfejei, a királyi paloták homlokzatának ékítményei, pompás bútorai, diadaljelvényei s itt öntötték és vésték a király asztalának ragyogó ezüst-neműit, melyek a monarchák lakának, szép napjaikban, művészeti ékkességei, majd a szorongattatás idején erszényük legfőbb segédforrásai: pengő tallerrá fognak egykor átalakulni a pénzverő-ház sajtójában.

Festők, mint Le Brun, Van dér Meulen s később Mi-

gnard, szobrászok, mint Coysevox, vésnökök, mint Edelinck és Nanteuil, ötvösök és általán díszítő művészek, mint a Caffieriek, Cucci és Boulle, tanítványuktól környezve dolgoznak a műtermekben. Egymás mellett működik a festők és szobrászok, a szönyegtakácsok, hímvarrók, köcsiszolók, ötvösök, érczőntők. vésnökök, órások, műlakatosok és asztalosok egész hada.¹⁾ Közvetlen együttlük kimondhatlan haszonnal járt a művészre, műiparosokra s magára a művészet ügyére nézve egyaránt. A műiparos minden nap érintkezésben a művészkekkel, azok tervezői szerint dolgozva, aestheticai érzékét erősen kiképzette, s kiváló mesterek vezetése alatt, a kivitel virtuozitását magáévá tehette. S a művész, minden nap érintkezésben az iparosokkal, az egyes iparágak technikai szabályait s segéd-eszközöket ismerve meg, képzőimének biztosb irányt adhatott.

Nagy iskolája ez a díszítő iparos művészeti. Iskola a szó szoros értelmében, mert a műipari nevelés és oktatás kezdettől fogva egyik legfőbb célja az intézetnek. Körülbelül hetven-nyolcvan serdülő ifjú növendéke volt, kik bizonyos órákban összegyűlve, élő minták vagy antik műtárgyak után tanultak rajzolni a legjobb mesterek vezetése alatt. Arra van tehát itt fektetve a fősúly, melyről majdan nagy igazán mondja Diderot: »az a nemzet, mely megtanul rajzolni, a mint megtanulnak írni: csakhamar felül fog kerekedni az ízlés művészeteinek minden ágában (une nation où l'on apprendrait à dessiner, comme on apprend à écrire, l'emporterait bientôt sur les autres dans tous les arts du goût).«

A művészletek seminariumának vehetjük e rajzoló iskolát, hol a növendékek hat évig mint apródok, négy évig mint legények szolgáltak, melynek leteltével szakmájuk gyakorlatára mesterjogot kapnak az egész országban. Az anyaintézet évről évre egész raját bocsátá ki magából a kiképzett mestereknek, kik az ország minden részébe szétmenve, művészeti képzettségüköt, izlésöket s tökéletesített technikájukat elterjesztek azon ezekben, melyekbe fölvétettek. minden szépségtől elárasztott légkörben tíz esztendeig élve, annyi ideig kizárálag technikai-

¹⁾ Lettres de Colbert. V. 518. — V. ö. Urkunden u. Actenstücke zur Gesch. des Kurfürsten Friede Wilhelm v. Brandenburg. IX. 655.

lag bevégzett remekművök előállításánál segédkezve, a legjobb műgyakorlatot adhatták örökül családjaiknak s társaiknak. S így Francziaország közel kétszáz évvel azelőtt, hogy másutt a műipariskolákat szervezni kezdik, már oly központi képző intézettel bírt, mely szervezete nagyszerűségében, a tanítás alaposágában s instructiv hatásában minden modern tanintézetet feltülmúlt. Hatása maig érezhető. Jól volt megalkotva!

Le Brun, mint az akadémiák és a királyi butor- és szövetgyárak főigazgatója, azon húsz esztendő alatt állott a francia művészet élén, mely Párizs, Versailles, Saint-Germain, Fontainebleau legnagyobb műalkotásait állította elő. S azon nagy idő alatt, minden, a mi csak a művészetre vonatkozik, az ő kezén ment keresztül. Nemcsak az épület-tervek, a szobor-minták, a festmények készítették vagy bíráltattak meg általa, de maga készítő vagy készítette az utolsó bútor-darab mintáját, a szövet-minták s apró érczművek rajzát is. A Louvre gyűjteménye nem kevesebb mint 2400 Le-Brun-féle rajzot őriz, melyek mintául szolgáltak a különböző művészek és műiparosoknak.

Ennél fogva az intézetben készített műveket egyetlen ízlés irányozta, egyetlen ízlés, mely az egyes művészeti tárgyakat nem elszigetelten, hanem úgy tekintő, minő összhangban van a többivel.

Az ajtókilincs és gyertyatartó, a gobelinek és szoborművek harmóniába hozattak az épületek homlokzatával, megörizve mindenik a tárgy természeteből folyó jellegét, az egyik a kecsességet, a másik az impozánsságot.

E célra irányuló szakadatlan utasításait igazi művészek igen természetesen nehezen szenvedhették. Kisebb-nagyobb összeütközések napi renden voltak. Míg Le Brun élt, addig versenytársa, Mignard, nem lépett be az akadémiába. »Uram — írta egy ízben a vérig keserített Mignard Colbertnek uram, a király az úr, s ha azt parancsolja, hogy hagyjam el az országot, kész vagyok elutazni. De tudja meg, hogy ezzel az öt körmömmel, nincsen ország Európában, ahol többre ne becsülnének, s nagyobb vagyonat ne kaparhatnék össze, mint Franczia-országban.«

Kétségtelen, hogy Le Brunnek nyolcvannégy éves koráig szakadatlanul vitt művezetősége ugyanoly hátrányokat mutatott

föl, mint a túlon-túl hosszú uralmak átalában. A mint, XIV. Lajos és XV. Lajos kormánya több nemzedékre nehezedett, úgy a Le Bruné is, s hosszú uralkodásuk végeredményben is egyformán tüntette föl az előregedés symptomait: merőben csak saját múltjokban élve, lassanként minden megújhodás gátjaivá lettek.

Eredetiségük teljességeiben, minden censura nélkül érvényesülni óhajtó oly művészek, mint Mignard, Mansart vagy Girardon, bizonyára nem ok nélkül zúgolódtak Le Brunnek egyre megújuló utasítások és figyelmeztetések által gyakorolt zsarnoksága ellen.

De bizonyosnak tartjuk, hogy ez útbaigazító, egymáshoz alkalmaztató ténykedés hijával, nem lenne módunk épen azért dicsérni a franczia középületeket s fölszerelésüket, miben páratlanok máig. Xem bámulhatnék épen azt a fenséges összhangot s egységet kivitelükben, mely legkiválóbb ismérvük. minden ízükön meglátszik, hogy egyetlen ember magas fokú műízlésének ellenőrzése mellett, egy egységes nagy organismusnak kifolyásai.

A királyi bútorgyárban készült műtárgyak közt nem csak leghíresebbek, de művészeti érték dolgában kétségkívül legkiválóbbak is a Gobelius és a Savonnerie szőnyegei.

Párizs szőnyegszövészetiének nagy múltja volt. IV. Henrik még 1607-ben hívta be Flandriából, nagy szabadalmak ígérete mellett, Comans Márkust és De la Planche Ferenczct, kik maguk s utódaik, több nemzedéken át, a flandriaival főlérő szőnyegeket készítettek. Colbert ezek intézetét mindenestől a bútorgyárba olvasztotta. Ugyanazzal egyesítő a Gobelinek műtelepét.

Az első Gobelin még 1450-ben telepedett Párizsba, s rövid időn meglepő sikерrel úzte művészettelét. Annyira, hogy a köznép csodát látott abban, s a csodászerű iránti érzéke, párosulva azzal a véletlennel, hogy Francziaország némely vidékén »gobelin« annyi mint ördögadta vagy ördögszülte: Gobelin mesterre és családjára ráfogta, hogy szerződésre lépett az

¹⁾ L. Dussieux: Étude biographique sur Colbert. Paris, 1886.
p. 194.

ördöggel.¹⁾ S mikép XV. században Arras városának remek szőnyegei a »Draps d'Arras« — melyeket Olaszországban »Arrazzi«-nak neveztek, egyetértelmű lett magával a festett szőnyeggel: úgy a XVII. századtól fogva a Gobelin családról nemzetközileg átalában csak »gobelín«-nek nevezték a remek kivitelű festett szőnyegeket. A »gobelín« név fogalma kizárt minden kifogásolható műtárgyat: azóta, hogy Le Brun rajzolta a gobelinek mintáit, mind e mái napig csupán hibátlan s első rangú művészek által készített szőnyeget jelent. A minták is Rafael, Mantegna, Poussin, Le Brun, Mignard művei, s szőnyeggé szöve Francziaország állandó dicsekvéssének tárgyai. Maga XIV. Lajos öt ízben szemlélte meg a Gobelin-gyárat, talán Machiavelli tanácsát követve, ki azt mondja, hogy »mivel minden város a művészek s mesteremberek bizonyos céleire van fölöstvá, azért jó lészen, ha gyülekezeteikben néha részt vesz a fejedelem, s e mellett fényüzését és kegyelmét kitünteti, azonban úgy, hogy fejedelmi méltóságát fentartsa, mint a minek nála soha semmiben sem szabad hiányzani. (Il Principe, §. XXI.)

A XVII. században Rospigliosi abbé, IX. Kelemen pápa unokaöcsese volt az első idegen látogatója a Gobelin-gyárnak. S attól az időtől fogva a Párizs városában koronként megforduló souverainek, követek, művészek és tudósok soha nem mulasztják el e gyár megtekintését.

A Savonnerie-ben is bámulatra méltó szőnyegek készültek. Így 1666-ban kezdik szöni a Louvre nagy galleriájára szánt Lourdet-féle török lábszőnyeget, mely 442 méternyi hosszú.²⁾ Nem kevesebb, mint tizennyolc évig dolgoztak rajta.

Mikép a Gobelinenben, úgy itt is Le Brun a gyár lelke és vezetője.

Ép oly maradandó hatása volt Le-Brun szervező munkásságának a francia művészet világ helyzetére nézve. A francia, eredeti művészeti adományban, messze marad az olasz mögött, s alig-alig ér föl a flamanddal, a némettel és spanyollal. S mégis, mert ezek művészetiben az állam mint szervező

¹⁾ Havaid et Vádion: Les manufactures nationales. Paris, 1889.

p. 15.

²⁾ Dussieux: Etude biographique sur Colbert. p. 195.

csak nagy későn lépett föl: Francziaország, hatalmas és bölcs állami szervezete révén, két századon át mind ama népek vezérvé lett. Ha mármost ismerjük ez uralom eredetét: nem szabad sokat adnunk arra, hogy Le Brun zsarnokságát korabeli művészei nem bocsáthatták meg soha: ideje volna, hogy Francziaország is megfeledekezzék arról az árról, melybe vagyonossága egyik legnagyobb tényezőjének s egyik legkiválóbb dicsőségének megalkotása került.

Colbert agyból pattant ki a műkiállítások eszméje. Fel tünnéssel akarta tudtára adni a világnak, hogy a művészettel új tűzhelyet alapított Francziaországban. Az ő elnöklete alatt nyílt meg 1673-ban az első kiállítás élő mesterek műveiből. S ettől fogva, a rémuralom s a restauratió rövid időszakát kivéve, mai napig szakadatlanul tartatnak.

A kiállítások helye kezdetben a Palais-Royal, 1699-től fogva a Louvre. A művészet ezek révén foglalt jelentékeny helyet a társadalmi életben. A részvéte] hovatovább átalánossá lett: művészek és közönség közvetlen érintkezésbe lépnek egymással. Az egész XVII. és XVIII. században a francia société körében egy-egy nagy esemény az évenkénti, néha minden második vagy harmadik évben tartott műkiállítás. Élénken foglalkoztatja a művét közzellemet, s fénye, hatása, erősen és előnyösen tükrözödik vissza az irodalomban. Immár a laicusok is hozzájárulnak a művészettel emeléséhez vagy hanyatlásához. Ítéletük, ízlésük gyakran ád irányt a művészekenek. Nevezetes lélektani mozzanat, hogy a művészettel szükségeérzete a közönség körében egyre átalánosabbá válik; s az ízlés és műértem, átalában a »szépség« cultusa, megkülönböztető jelévé lesz a tömegből való kiemelkedésnek és nagyságnak. A művészettel és az élet mintegy összefonódik a Colberttől kezdeményezett kiállítások által, mely intézmény ilyenformán kiszámíthatlan hatást gyakorolt arra, hogy a francia művészettel első helyre lépjen Európában.

V.

„Una grandissima servitu.“

Franciaországban, hol a clerus gazdagsággal, szívós testületi szellemmel s nagy befolyással tündöklött, a királyság csak úgy juthatott korlátlan hatalomhoz, ha az egyházat is magától függővé teszi. Épp ezért senki sem tett egyszerre akkora szolgálatot a *korlátlan* monarchiának, mint I. Eerencz, midőn 1516-ban gyózedelmét arra használta, hogy az 1438-ki Bourges-i pragmatica sanctiót elejve, concordatumot kössön a pápasággal. Az egyezmény méltányosnak tűnt fel. A pápaság legyőzöttük is győztesnek tarthatta magát, mert a concordatum tagadja a zsinatok felsőbbségét a pápával szemben, a legfelsőbb egyházi törvénykezés jogát ismét a pápa kezébe adja, s visszaadja neki a pragmatica sanctiód által tőle elvont annaták dús jövedelmét, vagyis azt a jogot, hogy minden újonnan betöltött javadalomtól azzal arányban álló adót szedjen.

Az idő azonban, mint az emberi cselekmények próbaköve s legfőbb bírája, csakhamar kírítette, hogy amaz engedmények nem értek föl a királyság részére tett engedményekkel. X. Leó a nagyobb egyházi javadalmakra való kinevezés jogát — az apáságokat is beleértve — concordátumában a királyságra vitte át, s ennél fogva az egész clerust reményeivel s szükségleteivel egyetemben a király kegyelmére utalta.¹⁾ Nem alkudoznak többé három- vagy ötszáz javadalomra kinevezés jogán, mint az annak előtte tervezett concordatumok tárgyalásain. A pápaság egy tollvonással átengedte a roppant egyházi javak fölötti rendelkezés jogát Franciaország királyának. Igaz, hogy a pápa megtagadhatja a király kinevezettjének megérősítését. De az idő megmutatta, hogy veto-jogának gyakorlati értéke nincsen.

Mióta az egyházi hatalom a lelkiekből a világi régiókba is átcsapott: erős nyomást gyakorolt mindenre a mi vele érint-

¹⁾) Questa denominationgli da una grandissima servitú ed obbedienza da prelati e laici per lo desiderio che hanno de lienefici. Giustiniani, dd. 1535.

kezesbe jött. E türhetetlen iga lerázása utáni törekvés tölti be az egész XV. századot. Német- és Angolország a schismáig menő dogmaticus forradalom útján kereste a szabadulás útját; Eranciaország a nemzeti egyház (église nationale) megalapítása lévén. Így történt, hogy a királyság úgy a lelkiekben, mint a világi dolgokban, oly központtá lett, melynek megerősítését czelozta minden franczia, kinek leikéhez nőtt a nemzeti függetlenség nagy gondolata. A hatalmi vitában egyszerre fölmerül az *isteni jog* elmélete, mely születésétől fogva mindenkor anti-ultramontán jellegű s leghatalmasabb fegyver a pápai tekintély ellen való küzdelemben.

A pragmatica sanctio óta az egész clerus »reményeivel és szükségleteivel egyetemben« a királyságra lévén utalva: igen természetesen mindenek fölött a király kegyelmét keresi, s istenítve a királyi hatalmat, voltakép értelmi szerzőjévé lesz a »divino jure« királyság elméletének, mely szerint a király-lyal szemben, ki csupán isten irányában tartozik felelősséggel, minden emberi korlát jogossága kereken tagadtatik. E tanokat csak át kell vinni az életbe, hogy mint bevégzett rendszer jelenjék meg a minden korláttól mentes modern királyság.

Már I. Ferencz követeinek előszere van (doivent précéder) minden más király követeivel szemben. Ő a legkeresztyénebb király (roi très chrétien, rex Christianissimus), az »egyház elsőszülött fia«, Isten kegyelméből való király, ki a koronát »Dei gratiâ« s örökös jogon bírja. Nem tartozik figyelembe venni más jogot, mint a sali törvényt, mely a trónhoz juttatta. Ő az egyházi patrimonium gazdája, egyenrangú a pápával és a császárral, s velük együtt tartja egyensúlyban a világrendet. Ennél fogva nem a hízelgés túlcspangását, hanem a tényleges politikai jog megdönthetlen sarkelvének kifejezését kell látnunk Féraud, valamint Grassailles műveiben, midőn a concordatum megkötése alkalmával I. Ferenczet mint a »királyok királyát«, mint »Istenséget a földön« és mint »Jézus Krisztus helytartóját (le vicaire de Jésus-Christ)« szerepeltek. ¹⁾ E tételekből folyik logikai következetességgel, Franczia-

¹⁾ G. Hanotaux: Études historiques sur le XVI-e et le XVII-e siècle en france. Paris, 1886. p. 9.

ország királyainak »nagysága és fő-fő kitűnősége (grandeur et superexcellence du roi de France)«.

Az igazhitünknek dogmáját a királyi hatalomról már 1626-ban a chartresi püspök, a párizsi parlament által is jóvá-hagyott s az egész papság nevében szerkesztett államiratban így adta elő: A királyok Istenek, nem természetnél, hanem kegyelemnél fogva. minden alattvalóik élete s halála kezeikbe van letéve. Irányukban a vak engedelmesség (une obéissance aveugle) még akkor is szent kötelesség, ha elköbozzák javainkat s szabadságunkat, s minden képzelhető csapást halmoznak a népre. »Igen, Istenek ők — teszi hozzá egy más alkalommal a meauxi püspök — mert autoritásunknál fogva homlokukon hordják az Istenség ismertető jelét.«

Ha ma, több mint kétszáz esztendő leforgása után, a legkorlátlanabb isteni monarchia fejlődésére visszatekintünk, termézesnek látjuk, hogy e kormányrendszer ép a derűs, a, concordatum-nál fogva különben is a királyságtól függő clerus, segítette diadalra. Az isteni királyság dogmája voltakép már megvolt, a pápaság hatalomgyakorlatában. S onnét ültették át francia földre, azon mód, semmi egyéb változtatással, mint hogy a pápa nevét a királyéval helyettesítették. Mikép a pápa s a kanonisták a főről és tagokról való képet legszigorúbb jelentésében úgy vették, hogy egyedül a Curia és a pápa személye a székhelye s mozgató-rugója minden gondolkodás, akarat és cselekvésnek: úgy XIV. Lajossal szemben ép a clerus vonatkozta mindez az ő személyére. Francziaországban »minden a király által történik, s minden ő érette van.« Istenség e földön, ki — Bossuet szerint — állandó isteni sugalmazás erejével uralkodik.

A francia királyok istenné nyilvánítása, mint már érintettük, kapcsolatban van azzal a törekvessel, hogy a pápaság beavatkozását a világi ügyekbe egyszer s mindenkorra lehetetlenítsek. Colbert kormányzatának első tényei ama befolyás távoltartására irányultak.

Két ízben tűzött össze a pápaság a francia királysággal a regalitás miatt. Először 1602-ben VII. Sándor (Chigi), másodszer, az 1670-es években X. Kelemen (Altieri) és XI. Incze (Odescalchi) alatt. A vita a körül forog, vájjon a regali-

tás, vagyis nálunk ismeretes szóval jelölve e fogalmat: az intercalaris jövedelmek, megilletik-e a királyt az üresedésben levő apátságokban, az egykor Francziaországhoz tartozott, de időközben elszakadt s megint visszacsatolt artois-i grófságban, valamint az attól mentes Guyenne, Languedoc, Provence és Dauphinéban, végre az 1516-ki concordatum óta a franczia koronához csatolt egyéb tartományokban.

Colbert az apátságokról sajátkezűleg írt terjedelmes emlékiratot szerkesztett a király számára, az ország alaptörvényeiből mutatva ki, hogy azokra nézve a regalitás legrégebb, legnemesebb és legkitűnőbb előjoga a koronának. Ez a király világi hatalmának, valamint annak a folyománya, hogy a király személye a felkenés (*unction sacrée*) által mintegy egyházi személyiséget avattatik; hogy a mint az érsekségek és püspökségek úgy az apátságok időközi (intercalaris) jövedelmei is, ósidőktől fogva, minden a királyokra szállottak, minek jogosságát sohasem vonták kétségebe.¹⁾

Az 1659-iki pyrenaei béke értelmében újonnan vissza-csatolt Artoisra nézve Colbert, szintén sajátkezű fogalmazatában, így adja elő véleményét: Azt állítja a pápa, hogy mivel »Francziaország királyai felségi jogukat 1526-ban a madridi, aztán a cambrai-i és crespy-i egyezményben átengedték az ausztriai háznak: a concordatum-szerezte minden jogukról lemondta, mely lemondás egyértelmű azon tartománynak a koronától való teljes elszakadásával.« Erre — úgymond Colbert »így felelhet a király: Artois sohasem szakadt el a koronától, azon állami alaptörvénynél fogva, mely szerint a korona domaniuma elidegeníthetetlen; a madridi egyezmény csak kicsikarta tott I. Ferencz fogssága alatt; a királyság rendei tiltakoztak ellene; a párizsi parlament megtagadta tőle a helybenhagyást és beiktatást; az egyezmény nem hajtattott végre, mert Burgundia és a charleroi-i grófság megmaradtak a korona birtokában; e fegyvererővel csinált egyezmény nem változthat semmit a szent-szék irányában szerzett jogokon, ki harmadik személye vitában« stb. stb.²⁾

¹⁾ Mémoire sur la régale, dd. 1675. Lettres de Colbert, VI. 103—113.

²⁾ Mémoire sur les bénéfices vacants dans l'Artois, dd. 1662. Lettres de Colbert, VI. 87—89.

Sok ága-boga van még e kérdésnek, melynek sűrűjében, magam részéről, ilyenformán tudtam eligazodni: A pápa az egyházi javakat, mint »szent és kegyes« tárgyakat, az anyaszentegyház olyatén örökök tulajdonának minősíti, melyeket feltétlenül s tehermentesen birtokol; a minthogy az egyházi javak rendeltetése is örökök időkre szóló, t. i. hogy *állandóan*, minden megszakítás nélkül, az egyház fenntartására és a szegények gyámolítására szolgáljanak. Ezzel szemben Colbert és vele a király, a *tényleges* Francziaország területén fekvő összes egyházi javakat megannyi hűbéri birtoknak tekinti, melynek jadalmasai csupán haszonélvezői a birtoknak s nem is lehetnek egyebek, miután nincsenek örököseik. Ennél fogva, ha a jadalmas meghal, mindaddig, míg helyét be nem töltik, a birtok mivel azoknak jelentékeny része különben is királyi alapítvány, — az 1516-ki concordatum értelmében a királyra száll vissza, mint a ki kizárolagos bú-tokosa minden hűbernek.

Maga XIV. Lajos, fiához szólva, így nyilatkozik az egyházi javakról: »a királyoknak természetesen teljes és szabad rendelkezési joguk van minden egyházi és világi javak fölött, hogy okos gazdák módjára éljenek azzal, vagyis a szerint, a mint államaik szükséglete megkívánja.«¹⁾ Más szóval, minden a mi az államban van, a királyé, ki személyében maga az állam.

Chéruel kétségevon katlanul bebizonyította, hogy a parlament szétverésekor, mikor még Mazarin kezében volt minden hatalom: XIV. Lajos nem mondta s nem is mondhatta: »l'état c'est moi.« De minél jobban ismerjük későbbi országlását, annál bizonyosabb, hogy azt három szóval nem lehetne remekbeírni s igazabban jellemezni.

Mennyi igazság van abban a hazugságban! Hogy is élıhetett volna annyi ideig, ha nem merő igazság. Nagy vonásokban máig azon három szó értelmében alkotja meg magának a nagy közönség XIV. Lajos arczképét és szereplését, a mint már a maga korában is így ítélték meg.

Colbert e közfelfogásnak nagy hasznát vette célfaj elérésére. 1(i62. szept. 7-én. midőn a regalitás liareza javában

¹⁾ Oeuvre* de Louis XIV. T. II. p. 121.

folyik, levelet ír Benedetti abbéhoz Rómába, melyben részvétét fejezi ki a fölött, hogy az aumale-i apátság a pápa magatartása folytán nem juthatott az abbé kezébe. Segész könnyedén, befejezett levele után utóiratul veti oda e sorokat:

»Kérem, emlékezzék nekem tett azon igéretére, hogy megküldi számomra ama bullák másolatát, melyekben a pápa fölhatalmazta a velenczi köztársaságot az egyházi javak eladására.«

Én e sorokban Colbertnek egy vakmerő fogását látom. Tudja, hogy uráról nincs az a fennhéjzó, erőszakos rendszabály, melyet föl ne tennének Rómában. Tehát elhibetik azt is, mely már egyenesen forradalmi természetű tény volna.

Megfenyegeti mintegy Rómát azzal, hogy a király ráteszi a kezét az egyházi vagyonra. Mert abban bizonyos, hogy a sértett abbé nem fog titkolozni levelével, s értésére adja magának a Curiának, minő vihart támasztott a jus regale kérdésének fölbizsgásával.

Meg vagyok róla győződve, hogy e levélnek legföbb céjéja ez vala. S e véleményemet nem akartam elhallgatni, mert szerföllött jellemző XIV. Lajos kormányára, Colbertre s magára a pápaságra nézve. Előadásomhoz tudom, hogy nem fűzhetem a történelmi bizonyosság szentesítését; nem is veendő egyébként pusztta föltevésnél. De az bizonyos, hogy, ha a regalitás harczában a dátumokat egybevetjük, azt látjuk, hogy a pápaság óvatos visszavonulása épen 1662 utolsó hónapjaira, vagyis a Benedettihez írt levél odáérkezése utáni időszakra esik.

Tíz év múlva a küzdelem újult erővel tör ki. XIV. Lajos a parlamentekkel egyetértőleg kiterjeszti a regalitást Guyenne, Languedoc, Provence és Dauphiné-ra is, valamint az egész tényleges Francziaországra.²⁾ Felszólítá a négy tartomány püspökeit, hogy a regalitás azonnali megnyíltának terhe alatt jelentsék ki, hogy alávetik magukat a chambre des comptes regáléjának.

¹⁾ Lettres de Colbert. VI. 86.

²⁾ »Nous déclarons le droit de régale nous appartenir universellement dans tous les archeveschés et éveschés de nostre royaume, terres et pays de nostre obéissance.« Déclaration pour la régale, dd. 10 févr. 1673. Lettres de Colbert, App. VI. 440.

A clerus nem érdekkelt része hallgatott; az érdekeltek pedig az alet-i és a pamiers-i püspök kivételével elismerték a legalitást. E püspökök mindenketen jansenisták, kik a hajdani lyoni zsinat ellenkező végzésére hivatkozva, a francia államtanács végzését végrehajthatatlannak nyilváníták. XIV. I aijos kormánya azonban nem szokott az üres fenyegetésnél maradni. Az illető püspökségeket nyomban a regalitás alá vetetteknek nyilatkoztatta, vagyis olybá vette, mintha megürültek volna, s ennél fogva jövedelmeit lefoglalta. Az alet-i püspök ekkor az épen összegyűlt clerushoz fordul. De a király szolt, s a clerus néma maradt.

Így állott a regalitás ügye 1674-ben, midőn egy sa játságos mozzanat még jobban összebonyolítja.

XIV. Lajos Montespan asszonytól, tehát kettős házas-ságtörésből született egyik fattyúgyermekének az egyházi rendbe fölvételét óhajtotta. 1675-ben fölmentvényért a pápához fordult. Akkor a pápai székben XI. Incze ült, ki a kérelmet megtagadta.

Úgy látszik, ebből az inczidensből ered a regalitás kérdésének elmérgesedése, sazzal kapcsolatban a legnagyobb kérdéseknek oly tüzes vitatása, melynek hevében a küzdőfelek egyike az *ég bosszúját*, másika a *schismát* emlegeti.

Bármily fontosságot nyert Vexin grófnak pappá avatása qu'il fut d'Eglise — amiatt, mert XIV. Lajos gyermekéről volt szó: ám azért egy pilis-beretválás, ha meg is indíthatta, de nem hisszük, hogy tíz esztendőn át kellő táplálékkal tudta volna ellátni a XIV. Lajos és XI. Incze között dühöngő ádáz küzdelmet. Mélyebben fekvő okok vihették ily szélső ellenállásra mind a pápát, mind a királyt. Mi ez okokat *nem a lcét személyisége*, hanem az általuk képviselt két *hatalom* közti állandó és éles nagy politikai ellentében találtuk meg.

Az európai nagypolitika, ezen egész koron át, uralkodó jellegét három nagy állam, vagy helyesebben két nagy ural-kodó család kötti versengéstől nyerte. A Bourbonok francia dynastiája, meg a Habsburgok spanyol és német ága tusakodik egymással a főhatalomért. Mindkét uralkodóházra nézve, különösen az 1670-es évek végén, vagyis azon időpontban, midőn mind inkább előtérbe nyomul s valószínűséget nyer a spanyol

örökség közeli megnyitása: élet-érdekű fontossággal bírt, melyiknek a részére áll a pápa? S ezért Francziaország és Spanyolország a csatáren nem kevésbé küzd egymással, mint a conclavéban. Spanyolországnak a XVII. század közepétől fogva egymásután több pápát sikerült megválasztatnia, kik már ennél fogva személyileg is lekötelezettségi a spanyol királynak, a mint közülök az elsők valóban személyileg is ellenségei Mazarinnek. Odascalchi bíbornok. még mielőtt XI. Inczévé lett volna, egészen spanyol, irányzatánál és érdekeinél fogva.

Itt született. 40 50.000 tallérnyi évjáradékot húz ottani földjeiről, ott vannak rokonai s a mi mind ennél fontosabb: a spanyol párt karján emelkedik a pápaságig. S pár nappal választása után. nem is meglepő Versaillesban az odaérkező hir, hogy a pápa »egészen spanyol (tout espagnol)«¹⁾ vagy, a mint Saint-Simon mondta (VIII. 145), »egészen ausztriai (entièremen autrichien)«.

XIV. Lajos udvarában, hol akkor a külpolitikát csupán a spanyol örökösdés szemüvegen nézik: a mint a hollandi háborúnak, úgy a Curia elleni harcnak is a pápa spanyol-pártisága a döntő, egyetemes indoka. Részleges, csupán látszólag főindoka a pápának a pamiersi káptalanhoz 1681 új év napján intézett brévéje. Ebben a pápa, semmibe sem véve a concordatumot, a toulousei érseket s az általa kinevezett fővicárius kiátkozta. Egyszersmind kijelenté, hogy a fővicárius-tól ordinált papok gyöntatása semmis, esketésük hasonlóképen, úgy hogy a kiket ezek adnak össze, nem szent házasságban, hanem csak ágyasságban (*in concubinatu*) élőknek tekinthetők.²⁾

Colbertnél a kérdésben nem annyira a külpolitikai, mint inkább a fiscális belügyi szempont az irányadó. Ő az összes egyházi ügyeket, melyeknek fővezetését kezében tartotta, a

¹⁾ Michaud: Louis XIV. et Innocent XI., d'après les correspondances diplomatiques inédites. Paris, 1883. II. 2., 3., 6. Az itt felhozott eredeti okirat-törédekek, nézetein szerint, teljesen kivetik a sarkából Ralikénak (Französische Geschichte. FII. 365.) a Legalitásra vonatkozó ezen állítását: »der überaus kirchliche Papst, der hiebei von jeder weltlichen Rückaicht fret war,« etc.

²⁾ De Beausset: Histoire de Bossuet. T. II. liv. VI. p. 11S.

belügyi kormányzat egy ágának tekinti. Hadd bajlódjék Pomponne a kérdés külügyi oldalával! E villongástól nem látják a végét — nekünk nem fáj a fejünk: *intra dominium* vagyunk! A mennybolton villámok szikáznak, mi c földön nyugodtan szedjük be az intercalaris jövedelmeket.¹⁾

A pamiersi káptalanhoz intézett breve első rendű fontosságú belügyi érdekek elevenébe vágott. Ezért lépett ismét a sorompók közé Colbert. Kinek nevével az egész küzdelem leg-emlékezetesebb ténye elvállhatlanul össze van fűzve. Az 168^{1/2}-ki egyetemes papi gyűlés alkalmából, mint Bossuet beszéli, az államtanácsban szóba jött, vájjon a gallicán egyháznak a pápasággal szemben régóta hirdetett tanait nem lehetne-e a gyűlés elé terjeszteni eldöntés végett. A kik a kérdést szóba hozták, t. i. Le Tellier és fia a rheimsi érsek, meggondolva a dolgot, következményeitől visszariadtak s elejtették az eszmét; Colbert azonban megragadta. Ha Rómával jó lábon áll a király, ilyfajta döntés lehetetlen; de hat évi szakadatlan villongás után már csak ilyen fegyver az indokolt. Colbert illetén nézetei bírták rá a királyt, hogy a gallicánoknak szabad kezet adjon. Különben is állandó taktikája volt, hogy ellenfele minden támadását még erősebbel, annak legérzékenyebb oldalára intézett támadással, viszonyozta. Sohasem védekezett, mindig csak támad; legjobb védelemnék a támadást tartotta.

Ekkép, Colbert ösztönzése mellett, születik meg a nevezetes Cleri gallicani de ecclesiastica potestate declaratio (Déclaration du clergé de France sur la puissance ecclésiastique), melyet mindenjárt az elfogadását követő napon, mint »igen fontosat« meleg ajánlatával küldött a parlamenti főügyészhez, hogy gyorsan iktattassa be törvényül; mi három nap alatt meg is történt.¹⁾

A Bossuet-szerkesztette nyilatkozat ismeretes négy pontja kimondja, hogy a világi hatalom független minden idegen beavatkozástól, hogy az egyetemes zsinatok a pápa fölött állnak; hogy egyházi kérdésekben szüksékgép figyelembe kell venni az egyház szavazatát, valamint a világiakban a nemzeti törvényeket. A Bossuet-fogalmazta négy téTEL voltaképen a király-

¹⁾) Lettres de Colbert, dd. 20. mars, 1682. VI. 161.

ság és a püspöki kar szoros egyesülésének manifestuma a pápasággal szemben.¹⁾

A négy pont között az utolsónak az a része a legnagyobb horderejű, melyben ki van mondva, hogy az egyház hozzájárulása nélkül még a hit kérdéseiben sem dönthet a pápa. Az egyházi tekintély e merész korlátozásit miatt mondogatták az egykorunk, hogy Francziaország, ha ugyan még benn van a katholicus egyházban, annak már legalább is a küszöbéig jutott. Még csak egy lépés, és már kilépett belőle.

Az 1682-ki, tisztán politikai jellegű nyilatkozatnak értelmi szerzője, Foscarini velencei követ, sőt maga Bossuet tanúsága szerint, egyenesen Colbert (M. Colbert en étoit véritablement l'auteur). Maga Bossuet is csak az udvar nyomásának engedett. A concordatum óta állandó taktikája volt a francia királyságnak, hogy saját papságával a pápai hatalom befolyását, a pápai hatalommal a saját papságát korlátozza.

A papságnak a már kiadott nyilatkozat irányában elfoglalt pártállását, 1682 elején, csinosan jelölte ki egy kis chansonette:

La Sorbonne défend la foi,
Et le clergé, l'édit du roi.
Ou ne sait qui l'emportera,
Alléluia.

A király ugyanis a nyilatkozat tételeit úgyszólvan hitczikkelyekké óhajtotta avatni. Megkívánta, hogy minden iskolában tanítassanak s a jogi és hittudományi karban senki fokozatot ne nyerhessen, aki eskütt nem tesz reájok. Ez ellen a Sorbonne protestált, de mind végig elszigetlen maradt. Kitartó ellenszegülésének más eredménye nem lett, mint hogy törésre került a dolog, nyolc tagját küldték száműzetésbe.

Ellenben a főpapság, Colbert egész kormánya alatt, úgy ebben, mint minden hasonló természetű hatalmi kérdésben, mindenkor a korona pártján állott. Mert soha egy fejedelem sem uralkodott tökéletesebben papságán mint XIV. Lajos, kiről Condé herezeg — Banké szerint — azt tartotta, hogyha

¹⁾ Oeuvres complètes de Bossuet, publiées, d'après les imprimés et les manuscrits originaux par F. Lâchât. Paris, 1872, 1875. XXL 1—4. XXII. 162. XXVIII. passim.

eszébe jutna a protestáns egyházba térti, papsága lenne az első, mely követné.

Ismerve a király és a főpapság között fennállott viszonyt, némi nyomatékot nyer Favoritinak, a regale miatti harcz idején, Cambolas atya előtt tett ama nyilatkozata, mely szerint »a pápával egy követ fúvó francia püspökök nincsenek oly kevesen, mint a hogy képzelik: ámde ezek jelenleg vété utána — néma kutyák: *nincs merszök ugatni* (canes muti. non valentes latrare.)«¹⁾ A némaság azonban, ha valamikor, úgy mindenekfölött pártküzdelmekben, hallgatólagos beleegyezés. Minél erősebben ostromolta a pápaság a francia jansenisták főpapokkal együtt a concordatumot: annál szorosabban sorakozott a főpapság zöme a király és a concordatum védelmére; mert hiszen a király által a concordatum alapján nevezettek ki s húzták javadalmait.

Az állam és az egyház közti viszony egyensúlyban tartása az egész ancien régime egyik legfőbb hatalmi kérdése, s ez magyarázza meg, hogy Richelieu bíbornok óta a fő-ő miniszteri polczokon egymást éri a papi fejedelem: XIV. Lajos kiskorúsága alatt Mazarin bíbornok, XV. Lajos kiskorúsága idején Dubois és Fleury bíbornokok, majd Bernis bíbornok, XYI. Lajos országlása vége felé Lomérie de Brienne toulousei érsek és bíbornok viszi Francziaország kormányát.

E bíbornokok minisztersége nyilvánvalóvá teszi a főpapság és a korona között létrejött szövetséget, melyet intézményileg legszembeötlöbben a *don gratuit-k* időnkénti megszavazása tanúsított.

Miota a protestánsok rendi szervezete megbontatott s miota az országrendi gyűléseket nem hívták többé egybe: a papság volt az egyedüli testület, mely rendi gyűléseket tartott. Már az maga, hogy tarthatott ily gyűléseket, nyilván tanúsítja, mennyire nem tartott tőle a királyság.

A régi szokást, mely nem járt veszedelemmel, Colbert is azon mód életben hagyta. minden ötödik évben összehívta a papi gyűlést, mely rendesen a nantes-i edictum visszavonását

¹⁾ Dd. 4. juillet, 1680. Midland: Louis XIV. et Innocent XI. T. II.

s a protestánsok elleni szigorúbb rendszabályok alkalmazását követelte, de a mellett megszavazta a rá kivetett adót, mint önkéntes adományt, melyet azért nem neveztek igaz nevén adónak, hogy fenntartsák a nem-adózás elvét és kiváltságát; »a nép vagyonával, a nemesség vérével, a papság imádságaival járult az ország jólétéhez.« A papság önkéntes adománya átlag úgy tizenhat millió, vagyis évenként valamivel több mint három millió, bár ebből jelentékeny rész visszatérült a papságnak. Ellenben az állam semmi egyenes kiadást nem tesz a cultus-ügyekre. »A cultus önmagát tartotta fenn.« Az egyházi épületek építése és fenntartása kizárolag a clerus gondja; összes jövedelmének egy hatodrészét köteles a szegények között kiosztani; viseli a katona-beszállásnak reá nézve fölöttebb súlyos terheit, mert a katonák »örö mest vették útjukat papi birtokokon keresztül«; nemely monostornak rokkant katonákat tolnak nyakára, hogy élethossziglan eltartsák, mint »laicus frátereket«; másutt kötelességük a város falainak javítgatása és fenntartása.¹⁾

Colbert, a don gratuit pontos és idejében való megszavásának biztosítása végett, gondoskodott arról, hogy az első rend követei a kormány emberei legyenek. Ha valamely püspök vagy abbé, mint követ, nem volt kedve szerinti: tudtára adta az illető egyházmegyének, mely mindenkor ellenszegülés nélkül látott új választáshoz. S igen jellemző, hogy a miniszter a főpapi körökben sohasem volt híjával szolgálatkész besúgóknak, kik pontosan tudatták vele a királyi javaslatok ellen szavazók névsorát.²⁾

Mivel azonban ezen öt-ötévenkénti összejövetelek mégis csak rendi gyűlések valának, s néhanapján akadályokat is gördítettek a kormány szándokai elé, Colbert nem jó szemmel nézte: időtartamukat s cselekvési szabadságukat még jobban korlátozni óhajtotta. 1675-ben a gyűlés ülésszakát négy hónapra, az egyes egyházmegyék követeinek számát négyre: 1680-ban pedig az ülésszakot két hónapra, a követek számát megyénkint kettőre szállította le.

¹⁾ Le vicomte G. IV Avenel: Richelieu et la monarchie absolue. Paris, 1887. m. 298., 299.

²⁾ Correspondence administrative. T. 99., 960.

A papság rendi szabadsága és önkormányzata teliát, ép úgy mint a tartományi rendekéi: une fantaisie plutôt qu'une réalité. Colbert mégsem szüntette meg, mert semmi egyéb törvényes eszköze nem volt, melynek segítségével a papságot, mint az ország első kiváltságolt rendjét; megadóztathatta volna. Ern.' pedig égető szükség volt. XIV. Lajos nagy háborúinak költségeit a papság hozzájárulása nélkül nem lehetett volna előteremteni. A francia állam területének egyenegyedét bírta tulajdonául a boltkész. E földbirtok évi jövedelme a legcsekélyebb számítással 130 millió livre; azonkívül a papi dézma minden fekvő birtok után körülbelül 123 millió, s vagy száz millióra rúgó jövedelem hübérúri czímen.¹⁾ Összesen 353 millióyi évi jövedelem ez, vagyis mai értékben több mint egy milliárd frank.

Hogy nélkülözhette volna a központosító nagy monarchia e rengeteg vagyon adóképességét?

Azért oly fontos az egész ancien régime alatt a don gratuit millióra menő összegének megszavazása. Colbert idejében egyetlenegyszer késedelmeskedett a papság az önkéntes adomány megajánlásával. S ekkor írta XIV. Lajos, valószínűleg Colbert tollával, kinek részvételle a király mémoirc-jai szerkesztésében ki van mutatva, a következő nagyérdekű fejezetét: »Meg kell értetni a papokkal, miszerint nagy jószágaikat nem azért kapták tulajdonul, hogy jövedelmeiket garmadába gyűjtsék, hanem azért, hogy, mint azok kezelői, jótékonyságot gyakoroljanak a szükséget szenvédőkkel szemben. Nem tehetnek ellenvetést az ellen, hogy jövedelmeik egy parányi részével az állam szükségletei fedezéséhez járulnak, mert ez által ugyanannyival könnyítnek honfitársaik terhein. Föl kell tární előttük, hogy annyi szegény család, mely ravatalokkal van terhelve, méltó tárgya lehet kegyességüknek! és hogy nem lenne méltányos, ha csupán az egyháziak nem adnának semmit a közszükségletekre, és ha igen kényelmes bőségükben örvendeni akarnának oly nyugalom s élvezetnek, melyet összes többi embertársaik rovására szereztek meg.«²⁾

¹⁾ Rambaud: Histoire de la civilisation française. Paris, 1887. II. 47., 48.

²⁾ Mémoires de Louis XIV. édit. Dreyss. II. 80., 81.

Ez a beszéd annyival indokoltabb, mert a főpapság, mely annakelőtte nagy hűbéri fejében bandériumokat állított ki: mióta a király vette kezébe a sereget mindenestől, nem jelenik meg többé a zászlók alatt, Colbert, úgy vélem, a küzdelmek hevében, ezt az érvet sem hagyta felhasználhatlanul. Legalább arra magyarázom, hogy Gallois abbét sajátkezű levelében bízza meg azzal: »vizsgálná meg, mikor és mely királyok alatt mentettek föl az egyháziak, püspökök és apátok, a nagy hűber-birtokaikkal járó hadbameneteli kötelezettségük alól?«¹⁾

A legalitás harcsával egyidejűleg, »a kereskedelem virág-zásra segítése végett, melyet agyaban forgatott (pour le succès du commerce qu'il rouloit dans sa tête)«,²⁾ hozta szóba Colbert az egyházi pályán lévők számának apasztását.

Colbert bajnak tartja, hogy a szükséges 100.000 világi papon kívül 87.000 szerzetes és 80.000 apácsa van Franczia-országban. Nem is mulasztja el, már 1664-től fogva, javasolni a királynak, hogy »kíméletesen és észrevétlénül apaszsa minden-két nembeli szerzetesek számát.«³⁾ A következő évben meg-sürgeti a királyt. »A barátok és apáczák — úgymond nemcsak hogy kivonják magukat a könjöt előmozdító munka alól, de még azonfölül károsak is, mert nincsenek gyermekeik, kik majdan szükséges és hasznos foglalkozást üznének.« Egyelőre le kell tehát szállítani az apáczák szokásos hozományát, s elrendelni, hogy az apácsa csak húsz, a barát csak huszonöt éves korában tehet fogadalmat, a pap pedig huszonhét éves kora előtt nem ordinálható.

Igy a terv, melyet egész az utolsó pillanatig a király is helyeselt, bár végeldöntését halogatta. XIV. Lajos még 1666. június havában is naplójegyzeteket tett »a barátok haszonta-

¹⁾ Lettres de Colbert. VI. 102.

²⁾ Mémoires du P. René Rapin de la compagnie de Jésus, sur l'église et la société, la cour, la ville et le jansénisme. Publiés pour la première fois d'après le manuscrit autographe par Léon Aubineau. Paris, 1865. III. 387.

³⁾ »Vostre Majesté peut parvenir à diminuer doucement et insensiblement les moines de l'un et de l'autre sexe, qui ne produisent que des gens intutiles dans ce monde, et bien souvent des diables dans l'autre.« Lettres de Colbert, dd. 22. oct. 1664. VI. 3.

lanságáról.¹⁾ Mind a mellett Lamoignon-nak sikerült őt a tizenkettődik órában a terv ellen hangolni. Szokta ő efféle meglepésekben részesíteni minisztereit. Néha-néha érvényesítő azt a kormányelvét: időnkint meg kell mutatnia a királynak, hogy nem írógép. A fogadalmakat illető javaslatot is ép akkor vetette vissza, midőn Colbert azt hitte, hogy végre-valahára már életbe léptetheti.

A »felsülés« nem üthette ki Colbert-t abból az irányból, melyben megindult. Azért, mert nem ment a barátok számának csökkentése, bízvást sikерülhet az ünnepek! Ő az ünnepek túlságos sokaságát az ipar és kereskedelemlélek érdekeire veszedelmesnek tartotta. Ilyenkor szokja meg a munkás a heverést, a kártyát, a dözsölést. »On nous ruine en fêtes« mondta La Fontaine. (Le savetier et le financier, 1. VIII.)

Az ünnepek számának apaszását Colbert, a párizsi érsek támogatásával, a parlament ellenzése daczára vitte keresztül. Mindenekek előtt pontos tájékozást kívánt szerezni az ünnepek kérdésében. »Arra kérem Baluze urat — írja sajátkezűleg készítse el számomra minden azt, a mi a szentek canonisatiójára vonatkozik, a következő kérdésekre adván feleletet: mi volt e részben az ősegház szokása, s mi volt az egyházi atyák és a négy első egyetemes zsinat véleménye? mikor vették kezdetüket a szentek ünnepei? mi módon ismerték el a főbb szenteket: köz-megegyezés útján-e, a zsinatok vagy a pápák által-e? mely időben kezdték meg a pápák a szentté avatást? erre nézve mire van szükség, s mik az erre vonatkozó emlékiratok?²⁾

A mint a lényeges kérdések tisztába hozattak: egyszerre tizenhét ünnepnapot törültek ki a naptárból. Még úgy is maradt huszonhét ünnep, nem számítva a sátoros ünnepeket és vasárnapokat.

¹⁾ »Réflexion de l'inutilité des moines. Ceux qui servent pour les âmes, les distinguer. Double mal arrive de la dissolution des moines: la diffîrmité et le scandale public. L'attrait pour faire entrer plusieurs personnes dans cette profession, inutile par soi, stérile pour le bien d'un État. L'on devrait réduire le nombre de cette profession à ceux qui servent à l'instruction des peuples et à l'administration des sacrements ou qui par un austère (?) exemplaire sont un grand exemple.« Mémoires de Louis XIV. éd. Dreyss. I. 47.

²⁾ Lettres de Colbert, dd. 25. nov. 1672. VI. 98.

Ha már tizenhét nappal szaporítá Colbert a hétköznapok számát, vagyis tizenhét munkanapot ajándékozott azoknak, kik kezük munkája után éltek: viszont saját érdekkben is megkövettelte tölök az ünnepek, főkép vasárnapok valóságos megszentelését, Nyilvánvaló, hogy ép oly szemmel nézte a vasárnapot, mint Luther. Még az arsenálokban sem türte meg a vasárnapi munkát. A gályák intendánsához így írt: »vasárnapi napon sohase dolgoztasson; Ő Felsége nem engedi, hogy a munkások e napon is el legyenek foglalva.« Hasonló szigorral követelte az egyháztól rendelt böjtök megtartását. Húsneműek árúba bocsátását böjti napokon elkobzás terhe alatt tiltá el. A lefoglalt húst a közkórhai szegény betegek közt osztatta ki.¹⁾

Ugyanakkor s ugyanazon szellemtől indíttatva adta ki Colbert az úgynévezett zarándokok (soi-disant pélerins) elleni szigorúan indokolt rendeletét. A zarándokok, úgymond, ájatosság örve alatt, elhagyják családi tűzhelyeiket, búcsúról búcsúra mennek, ődöngésükben tivornyára adva magukat. Nem türheti tovább e rendetlenséget. Ezentúl a búcsúsoknak fejenként engedélyt kell szerezniük a megyés püspöktől, a polgármesterektől s a fügyészről; azonkívül fel kell mutatniok az atya, férj vagy legközelebbi rokon írásbeli beleegyezését. Az ez ellen vétőknek megvesszőzés a bérük, ismétlődés esetén gálya. Mintegy kiegészít az 1671-ki rendeletet egy másik, mely testi büntetés terhe alatt tilalmazza a confraternitások s búcsúk javára való kéregetést.

A szerzetesek és az ünnepek számának leszállítása, valamint a zarándokok ellen kiadott rendeletek egytől-egyig közös gondolatra vihetők vissza. Az általános munkakötelezettség eszméje ez, melyet már Morus Tamás fejtette. Colbert egész működése egyik legfőbb feladatai tekintette, hogy azt az eszmét az Útopia ködvilágából lehozza a földre, s minél szélesebb körben tegye valósággá.

¹⁾ Arrêt (le la conr concernant l'observalion des fetes, dd. 1. duc. 1666. Lettres de Colbert. VT. 433. Ordonnance défendant de vendre de la viande en caresme, dd. 28. janv. 1671. VI. 436.

VI.

Az államművészeti alphája.

Meg akarnám mérti Colbert kormányzói értékét, erejét és erényét, tehetségét és szorgalmát. De hogyan mérlegeljem a mi megmérhetetlennek tűnik föl? hiszen szellemi tényezőkről van szó.

Önmagokban, elszigetelten tekintve, azok a potenciák valóban kiszámíthatlanok. Ha azonban a mérleg egyik serpenyőjébe az egykorú, hasonló nagy államok kormányzóit állítjuk, rend- és módszerükkel együtt, míg a másikba Colbert-t rend- és módszerével egyetemben: az összehasonlítás révén bizonyos számtoni művelet áll elő, melyben a kettő közti különbség fogja megjelölni mindenik félnek értékét vagy értékeltelenségét. Történelmi matematika ez, mely mindenekfölött nehéz ugyan, mert a kombinatória vett aetheri természetű részek teljes ismerete az alapföltétele, — de a nehéz munka, kárpótlásul, úgy véljük, mindenekfölött tanulságos.

Colbert korában, egy Francziaországgal versenyezni akáró nagy államban, a »parva sapientia regitur mundus« hovatovább yjolitikai maximává nötte ki magát. Kényelmes elv! Minek is hordanak Tápot császár miniszterei parókát? Államférfim gondjaiktól ugyan nem hullott ki a hajuk, mint szegény Sullynek vagy Colbertnek; s attól ugyan nem mutathattak fel egyetlen ősz hajszálat sem, melyet el kellene talcarniok.

Megmutatták, hogy lehet *vaktában* kormányozni egy egész birodalmat. Mert nem vak-e az államférfi, ki vezetni akar egy népet és egy országot, a nélkül hogy érdemesnek tartaná megismerni a népet és azt az országot? Vak vezetett világatalant.

Az udvaroncz vakvezetők hallották már híret a ratio statusnak. De mikor ez a ratio status azonos fogalomma vált a parva sapientiával! Egy kis hagyományos routine, fogások, bagatellek nagyra növesztése az üresség élesztője által, nagy dologok s határozatok szabadon ereszése, tétevázás és esetleg

elvtelenség, szertartásos semmit-tevés, nagyképűség, mely akkor volt legnagyobb, mert az allonge-paróka karimája is növelte a fontoskodó arcz körvonalait: ezek a kormányzás arcanumai. Semmi ügyszeretet, megvásárolható vélemény, illatias eszem-iszom, élvezetvágy mint a hivatalviselés czélja, semmi eredetisége, tömjénfüst — de az ördög szolgálatában: ezek a még nagyobb, rejtegetett arcanumok.

Ki fedezné föl e semmit-tévő apparátus ürességét? Hivatalos titkok ezek, a világ nem vehet róluk tudomást. De hátba mégis!? Két árulójuk akadt.

Az egyik egy *nyavalya*, mely csak a mértékteren dobzdás nyomán jelentkezik. A chiragra és podagra, a köszvény e két fajtája, Lipót császár miniszterei közt ragályoszerű. Csak egy bizonyos kort kell érniük s okvetlen kitör rajtok, régi önkéntes tétlenségükből kényszerült tétlenségre kárhoztatva valamennyit. Kivétel a ki nem ebben pusztul el. Abban nyavalyog még Hocher is, ki egyébként a semmittevők környezetében »vir laboriosissimus« hírében állott,

A másik áruló az idő. Nem lehet azzal büntetlenül visszaélni, nem lehet azt büntetlenül eltékozolni. A föld, ezen mi zordon égaljunk alatt, nem terem önként nemes gyümölcsöket. Az emberi szorgalomnak kell hozzájárulni, hogy kicsikarja a gaeodaemontól a mit méhében rejti. A ki e munkát nem fekteti be, annak a földjén gyepűbodza, kökény, csipkerózsa az áldatlan gyümölcs. Verejtékes munkásság nagy erőkifejtése nélkül, soha nem megy nagyra emberi társadalom.

A munka a megtermékenyítő. S ha ez nincs, a semmiből semmi sem lesz. Az erőfennmaradás változhatatlan törvénye világrendünknek, melyben egy erő-atom sem vész el nyomtalanul. Már most a hol nincsen erő, csak gyöngeség, ott az fog megöröködni. Az erő egy mínusszal megtoldva. Ottan tár-gyunkra téve — még századok múltán is szükségkép kisért majd a parva sapientia, rég letűnt századok átkozott fajzatja, mindenössze is más jelszó alá rejteve. »Gyakorlati ember«, »józan ész« lesz majd a palástja a tudatlanság és tétlenség e rendszerének.

Ha a kormányzók mind csak azt várják, hogy az események oldják meg a kérdéseket, melyeket ők maguk képtelenek

megoldani: már az által a hanyatlás lejtőjére helyezik az államot mindenestől. S csakugyan, a császár birodalmában, melynek tanácsában az a módszer került felül: az állami élet minden terén vereség vereséget ér, melyet csak hályogos szem előtt enyhít az, hogy ugyanaz az állam más irányban koronként tért foglal, terjeszkedik. Mert a terjeszkedés csak keleten fordul elő, a császár csak a keleti barbársággal szemben tud győzni; ellenben törvényszerű a meghátrálása egykor elfoglalt nyugati pozíióiból, vagyis onnét, hol egyenrangú ellenfelekkel állott szemben. Nyugaton volt felállítva ama lejtő foka. melyről lassan-lassan, nemzedékről nemzedékre következetesen csúszott le a császárság kelet felé. Belgiumtól egész Ober-Ennsig.

Homlokegyenest ellenkező a francia királyság fejlődése. Az ile-de-france-i kicsiny magból az idők folyamában terebélyes fa serdült, mely dús lombozatával a természetes határokig minden elborított. S a francia állam azon arányban emelkedett, a mint nagy vételytársa hanyatlott.

Tekintsük meg közelebbről, mi idézte elő ezt az ellenkező fejlődési menetet. Nézzük csak a francia királyság mily úton s módon izmosodott meg akkor, a midőn ereje zenitbjét érte pl.

Colbert mindenekelőtt meg akarta ismerni a népet s az országot, melynek kormányzására elhivatott. Ennélfogva minden járt kormányra léptekor elkészítette Francziaország egyetemes statisztikáját.

Statisztikáról szólunk, holott e név használata anachronismusnak tűnhetnék föl. Hiszen még majd egy egész század telt bele, míg e szó legelőször felbukkant a tudományos irodalomban. Tudvalevő, hogy a statisztika szót legelőször csak a múlt század közepén használta Achenwa.il götingai tanár az úgynevet általi sajátságosságok (Staatsmerkwürdigkeiten) megjelölésére.

De a tudomány és az élet nem jár mindig karoltve. A mercantilismus rendszere régen életben volt már Velencében. mielőtt megkeresztelték volna; a modern államkormányzási tanokat számos itáliai államférfi régóta gyakorolta, még mielőtt Machiavelli codificálta volna; több mint száz esztendővel azelőtt, hogy Mariotte abbé megállapítá a gázok összenyomhatóságáról szóló tételét, már nagyban gyártották a szélpuskákat,

melyek Mariotte törvényén alapulnak; ép úgy mint a choiera morbus sok áldozatot szedett addig, míg végtére nevet nyert, így századokkal az előtt, hogy a statisztika e név alatt fellépett volna, Velencze már lélekszám szerint (anime) vette számba lakosságát, s utána Firenze is. Colbert pedig erre alapította összes politikai arithmetikáját.

Nem is tehetett másképen. Központosító rendszere abból az előfeltevésből indult ki, hogy a király minden tud, s e címen intézkedhet mindenről. Hatalomkore oly tág, érdekei annyira bonyolódottak, hogy műlhatlan szüksége van az egésznek áttekintésére, szükséges, hogy állandóan mérlegelje erejét s terheit, emelkedését vagy hanyatlását.

Monsieur Touche-à-Tout, a mint a Prince-Caniche szellemes szerzője személyesítő a francia állami közigazgatást: mert bele kíván avatkozni mindenbe, mindenről tudomást akar szerezni. F feladat megoldásán soha senki sem dolgozott oly bravourral, mint Colbert. Államművészeti alphája és alapja: az általa kormányzott ország és nép minden viszonyainak beható ismeret, mit kiegészít a szomszéd államok felől való teljes tájékozottság. Ennél fogva az államélet minden ízét statisztikára veszi, hogy áttekinthesse, s ahoz képest állapítса meg a munkatervet, a teendők sorrendjét és mikéntjét.

Alig veszi át a kormányt, már 1663 szeptember havában statisztikai biztosokul küld ki az ország minden részébe számvevőket. El akarja készíttetni Francziaországnak egységes terv szerint bámulatosan osztályozott statisztikáját, számon kérve a biztosok véleményét minden egyes szakban való javításokról.¹⁾ A számvevők (maîtres des requêtes) teljes hatalommal küldetnek vidékre, hol oly szerepet adhatnak, mint hajdan a »missi dominici«, »missi regii« vagy »a latere régis«,

¹⁾ Henri Martin szerint (*Histoire de France*. Paris, 1870. 4-e éd XIII. 52. note) »Nous n'avons pu savoir ce qu'était devenue cette pièce importante, mentionnée par M. de Hauterive dans ses Conseils à un jeune voyageur; 1826, in 8-0.« Holott kétségtelennek tartjuk, hogy ez a Martin által elveszettnek hitt oklevél adatott ki három évvel az ő műve negyedik kiadásának megjelenése előtt »Instruction pour les maîtres des requêtes, commissaires départis dans les provinces» cím alatt: *Lettres de Colbert*. Paris, 1867. IV. 27—43.

kik válságos időkben minden hatalommal felruházva jelentek meg a tartományokban.

»A király — így kezdődik az utasítás világosan értesülni óhajtván királysága tartományainak belállapotáról, azt kívánja, hogy ez az emlékirat megküldessék a számvevőknek, a végett, hogy mindenikök a maga hatásörében gondos és szabatos tájékozódást szerezzen a szóban forgó kérdésekről.«

Az utasítás a tartományi térképek megvizsgálását tüzi ki a biztosok első feladataul. Vegyék szemügyre jók-e, s ha nem azok, miben fogyatékosak. Esetleg újat is készíthetnek, ha kapnak alkalmas embert, ha pedig nem kapnának, terjeszszék be a régi térképeket, megjelölve hiányait. 0 Felsége gondoskodni fog, hogy térképkészítője, Sanson őr, elkészítse az új térképeket. E végett szükséges még szabatosan kimutatniok, hogy egyházi, katonai, igazságszolgáltatási és pénzügyi szempontból mikép van beosztva az illető tartomány. Éspedig: egyházi szempontból: a püspökségek, füesperességek, perjelségek; a parochiák név szerint; az apátságok s más javadalmak, pontosan megjelölve püspöki hatóság alá tartoznak-e vagy nem. Kimutatandó, hogy az egyes parochiák melyik katonai parancsnoksághoz, melyik pénzügyi kerülethez, s igazságügyi szempontból melyik parlamenthez tartoznak.

Colbert tehát alaposan körvonalozza Francziaország közigazgatási részletes térképének tervrajzát. Ennélfogva semmi szükség találgnunk, hogy tán megfordult volna fejében Francziaország egyetemes térképének gondolata, mint a hogy Clément teszi, ki imigyen nyilatkozik: »Fontenelle beszéli (*Eloge de La Hire*), hogy Colbert az ország egyetemes, az addigiaknál pontosabb térképét tervezte. Picard és La Hire e végett meglátogatták volna Bretagne, Guyenne és Provence tartományokat.«¹⁾ Mert az egyetemes térkép terve részletesen közzé van téve,²⁾ melyet idő múltával kiegészített volna Francziaország tengermellékének még részletezetebb térképe. »Azt akarja a király írja Colbert fiához 1671-ben hogy

¹⁾ Clément: *Histoire de Colbert*. 2-e éd. Paris, 1874. II. 244.

²⁾ Les Académies d'autrefois, par Al. J. Bertrand. Journal des Sa vants, février. 1868.

országa partvidékének pontos leírása készítessék, s hogy kikötőiben, a hadi hajókon folytonosan dolgozzanak tengeri térképeken.«¹⁾

Mind ezek csak külsőségek: az ország kormányzati beosztásának arcuzlatjára vonatkoznak. Colbert azonban meg akarja ismerni a kormányzati apparátus bensőjét, lényegét és szellemét is. Erre céloz a tartományokba küldött számvevőkhöz intézett utasításának minden pontja, melyekből a jellemzőbbeket kiemelem.

Egyházi tekintetben jelentést vár arra nézve, hogy hívják a püspököt, minő korú, mily szellemű; az illető tartományból való-e vagy sem s székhelyén lakik-e. Mikép tesz eleget egyházi látogatásainak; mennyire hallgatnak szavára a tartománybeliek, s nehéz idők esetén lehetne-e rá számítani. Hübér-úr-e? minő viszonyban van káptalanjával, mely javadalmakról rendelkezik?

Tudósítást kér a szerzetesek házairól, számukról és életmódjukról, az apátokról s viszonyaikról egészen oly módon mint a püspökökről.

Aztán átmegy a katonaságra, mely a nemesi rend dominuma (qui regarder la noblesse), s itt mindenekelőtt a kerületi kormányzó tábornokok (gouverneurs et lieutenants généraux) érdeklík. Azokra vonatkozó pontjai: »családjuk és összeköttetéseik: állandóan a tartományban laknak-e; jó vagy rossz-e magaviseletük (leur bonne et mauvaise conduite); nincsenek-e vádolva azzal, hogy pénzt fogadnak el vagy más utón zaklatják a népet, s valószínnek-e a vándak; panaszokkal reájok a nép; mennyi becsületük van a nemesség és a nép körében? És mivel Ő Felsége a tartományi kormányzóktól leginkább azt kívánja, hogy szorosan az igazság útján járjanak s megakadályozzák a hatalmasoknak a gyöngék elnyomására czélzó erőszakoskodásait: Ő Felsége különösen értesülni óhajt az említett kormányzók döbbeni viseletéről, hogy megítélhesse, mit várhat tőlük a jövendőben. S azon esetre, ha a múltban valami szembeszökő erőszakos tettet követtek volna el, igen

¹⁾ Mémoire pour mon fils, etc. pour la marine. Toubleau-mű: Études sur Colbert. Ti. 384., 385. pièces justificatives.

szívesen veendi, ha arról minden egyes tartományból részletesen értesítik.«

Pontos jelentést vár a nemesség minden dolgáról; kérdezsei e tényben a következők: »minden tartomány nevezetesebb családjai, összeköttetésük, javaik, földjük s bűbérsegük terjedelme, erkölcsiek s maguk viselete; erőszakoskodnak-e jószáguk lakóin, s azon esetre, ha valamelyikőjük eddig buntetlenül maradt jelentékenyebb kihágást követett volna el, 0 Felsége szívesen veszi annak tüzetes leírását; előmozdítja vagy akadályozza-e a királyi törvényszékek eljárását; van-e befolyásuk a tartományban, akár a nemességre, akár a népre?«

A közinemességre nézve meg kell tudakolni számukat és azt, hogy kik a legtekintélyesebb kis-nemesek. Sokan katonás-kodtak-e közülök vagy nem; maguk mivelik-e földjeiket vagy bérbe adják; mert hangulatuknak az az egyik legjellemzőbb vonása, hogy harczkedvelők-e vagy otthonlők?«

A mi az igazságszolgáltatást illeti, szemle alá veendő a parlamentek minden egyes tagja, főképen abból a szempontból, hogy miként viselték magukat a király kiskorúsága alatt, s ha rosszul viselték volna, van-e kilátás, hogy nem esnek vissza ellenzékiek hangulatukba. Ennél fogva szemügyre veendő egész egyéniségek s be kell hatolni érdekeik szövevényébe. Teljes névjegyzéük beterjesztését is elvárja a király.

Azonkívül »először is szerezzenek pontos értesülést a biztosok arról, hogy miként szolgáltatnak a parlamentek igazságot a király alattvalónak; otthonos-e bennük a corruptiő vagy sem; ennek okai, s azok, a kik gyanúban vannak. Követtek-e el nyilvánvaló igaztalanságot, mely némi zajt csapott a tartományban s melylyel elnyomták a gyengébbet valamely jó barát, atyafi vagy más búnös tekintetek kedvéért. 0 Felsége tudósítatni kíván erről, valamint a pörök hosszaságáról s a különböző törvényszékeli bíráinak Ítélezethozatal után a felektől adott szerfölötti ajándékokról (excès des épices); mert igen fontos apróra megismerni e két mozzanatot, mely nagy terhére van Ő Felsége alattvalónak.

Mivel a nagy bírói társaságokat a királyok igazságszolgáltatás végett állították fel, s az a főcéljuk, hogy mindenkor éljenek a hatalommal, melyet azért ruháztak rájok, hogy meg-

oltalmazzák a gyöngéket a hatalmasok ellen: végére kell járni, vájjon a nemesek és tartományi előkelők minden erőszakoskodása. u. m. emberölés, gyilkosság vagy rossz bánásmód alkalmaival, erősen tartották-e az említett hatalmat s lmjlandók-e félelem nélkül pörbe fogni s szigorúan elítélni a vétkeseket, a mint arra kötelezve vannak.

Ő Felsége előtt igen gyakran panaszkoztak a miatt, hogy a bírák egyes jóságokat, melyek megszerzése érdekükben van, erőszakkal adatnak el; nagyon szertné, ha pontosan értesítetnék azokról a helyekről, hol ez gyakorlatba van véve. Úgy szintén szükséges kimutatni az emlékiratban, hogy egy-egy bírónak mennyi a földbirtoka.«

Végül megvizsgálandók a királyi ügyészek (*gens du roy*); »mert feltétlenül szükséges, hogy ez állásban oly egyének legyenek, kiket bizonyos érdekekre való tekintetek, vagy még kevésbé holmi ajánlatok, nem téríthatnek el az igazutról.«¹⁾

Apénzügyekre vonatkozólag jelentést vár a tisztek-, főkép az elnökökről; mi a nevük, érdemes emberek-e, minők az összeköttetések; minő hírben állnak. Nyilvánvaló corruptiós esetén részletes tudósítást kell készíteni. »Az addóbérlők és a vámszedők dicsérík-e őket (t. i. a királyi adótiszteket) szigorúságuk miatt, viszont a nép panaszkodik-e zaklatásuk miatt; e két különböző párttól nyert értesülést egybe kell vetni s úgy hozni tisztába, máskép hamis ismeretre teszünk szert.

Azonkívül jól meg kell vizsgálni a zsarolásokat, melyeknek a nép ki van téve a pörök hosszúsága s a szertelen sápitetés révén; s mind e bajoknak helyes és legkönyebben alkalmazható gyógyszereit kell keresni.«

Az adózók egyik legnagyobb terhe a tömérdek lia mis-nemes (*faux nohles*), kik nemességiük czímén kibújnak az adó alól. Oolbert ezek közé sorolja az armális nemeseket is (*nobles par lettres du roy*), kik igen elszaporodtak; egyelőre azonban nem üldözi őket. Ellenben utasításba adja, hogy semmisítsék

¹⁾ A parlamentek és törvényszékekre vonatkozó titkos jelentések »Notes secrètes sur le personnel de tous les parlements et cours des comptes du royaume, envoyées par les intendáns des provinces a Oolbert, sur sa demande, vers la fin de l'an 1063« cím alatt közölve Depping-től: Correspóndance administrative. II. 33—132.

meg a pénzügyi főtörvényszékektől (cours des aydes) kiadott végzéseket, melyekben némelyek nemesi igényeit elismerték azzal, hogy az illetőt fölmentették a roturier-k által viselt terhek alól; egyszersmind lássanak eszközök után, melyek segélyével e rendetlenség gyökerestől kiirtható. A kiküldött számvevők gyűjtsék össze ama végzéseket, s ha együtt lesz húsz-harmincz, a király majd tudatja velők, mikép bánjanak el a végzéseket készítő fótisztek- s ügyészekkel.

A király jövedelmei közt első helyen lennének a járások; mivel azonban ezek minden el vannak idegenítve, az utasítás csak általános tudósítást kér róluk: mi az értékük, s mennyiért vannak elzálogosítva. A király többi jövedelme: a vámok (termes d'entrées et de sorties), az italadó (aydes), a sóadó (gabelle), egyéb adók és bérletek, s a fejadó (tailles). Ki kell fürkészni szorgosan, hogy ezen öt jövedelmi ág mindenike, minden egyes tartományban, évenként mennyit hajt a király számára. A királyi, valamint a városi adókat aprólékos részletességgel ismertessék.

Mivel úgy a királynak, mint az ország lakosainak érdekeire nézve »semmi sem fontosabb« minta községek jálléte: vizsgálják meg a biztosok a városok pénzügyeit, főkép adósságaikat s azok természetét, a végett, hogy azok egy részét mint illetéktelent töröljék, más részüknek kamatait szállítsák le. Egyszersmind a városi tanácsokkal egyetértőleg eszeljék ki, mikép lehetne fejadó, újabb fogyasztási adó stb. révén segíteni az illető város pénzügyein. Mert az a föczél, hogy hat vagy legföljebb nyolcz év múlva ne legyen többé város Francziaországban, melynek adóssága lenne.

A belkormányzat négy fő ágának számbavétele után a teendők megállapítására megy át a miniszter. »E végett úgymond — szükséges, hogy a biztosok nagy gonddal puhatolják ki úgy a városi mint a vidéki nép hangulatát és szellemet; katonáskodásra, földművelésre, iparosságra vagy kereskedésre hajlandók-e? tengerparti tartományokban van-e elég jó tengerész, s e részben minősí hírben állnak; milyen minőségű s mindenütt művelt-e vagy itt-ott még műveletlen a földjük; termékeny-e vagy sem, és mit terem? lakosai munkások-e s vájjon földjük jól megmunkálásán kívül fel tudják-e ismerni

annak sajátságait, s jó gazdák-e; van-e s ha van, minő az erdő a tartományban; megjegyzendő, hogy a király minden arra vonatkozólag, a mi az ország erdejei jó karba állítását illeti, utasítást adott ki;¹⁾ minő fajta ipar és kereskedés virágzik egy-egy tartományban?« Ez utóbbit, fő-fő fontosságú tárgyakban, óhajtja tudni Ő Felsége, mi minden változott meg vidékenként negyven-ötven év óta. Ezen idő alatt vagy akár előbb is, szünt-e meg egy vagy más kereskedelmi vagy ipari keresetág, ha megszünt volna, miért szünt meg, s miként lehetne helyreállítani. »Ó Felsége kívánja, — veti utána Colbert — hogy a biztosok kiváló figyelemmel legyenek minden arra, mi az ipar és kereskedelemben körébe vág; tekintsék ezeket »a két egyetlen eszköznek (*les deux seuls moyens*)«, mely vagyonossá teszi az országot, s számtalan lakóját könnyű szerrel tartja fönn, kik ezáltal évről-évre gyarapodni fognak, ha az Isten továbbra is fenntartja a jelenleg Európaszerte uralgó békességet.«

A tengerészeti dolgában, tájékozódjanak a biztosok a hajók számáról; serkentsék a városok tehetősebb kereskedőit arra, hogy hajókat vegyenek, külkereskedelmi társaságokat alakítsanak, sőt hosszú, tengerentúli hajójáratokat indítsanak. () Felsége teljes erejével pártolja majd őket, föltéve, hogy a maguk részéről ők is minden megtesznek, a mi által kereskedelmüket s hajóik számát gyarapíthatják.

Ugyanily szempontok alá esik a kézműipar ügye, melyet »Ó Felsége szintén nagyon szívén visel (*Sa Majesté a cette matière fort à coeur*).« Ha tehát a biztosok járavaló városokat lelnének, melyeknek nincs elég anyagi erejük egy-egy iparág meghonosítására, tudassák vele szabatosan szándékukat: () Felsége támogatni fogja őket abban, örömmest adván alapítósummát sőt évjáradékot is nemely iparág fejlesztése czéljából. Ha pedig a biztosok jónak látnák, hogy szabadalmak, tisztségek, kiváltságok adassanak úgy a hajók építésében szorgalmatos kereskedőknek, mint a jelentékeny telepeket alapító gyárosoknak: Ó Felsége elismerése nyilvánításával fogja megadni azokat.²⁾

¹⁾ Instruction sur la réformation des forêts, dd. 10. mars, 1663. — Lettres de Colbert. IV. 197—203.

²⁾ V. ô. a király nevében ily értelemben kiadott levelekkel, melyek

Mindezekre nézve a miniszter szükségesnek tartja utasítani a kiküldött számvevőket, hogy saját szemükkel győződjenek meg a dolgok állapotáról, s az illető vidék legértelmezsebb embereinek tanácsával éljenek. Ily alapon készítve jelen tések, az hasznavezető lesz, s a »siker« elmaradhatatlan.

A hajózható folyókról szintén jelentést vár. A folyókon hajózás egyik legnagyobb akadályát, a vízi vámokat eltörölte ugyan már a király¹⁾, de van annak még több egyéb akadálya is, melyeket pontosan tüntessenek föl a biztosok, az elhárításukra való eszközökkel együtt.

A mi meg a nem hajózható folyókat illeti, Ő Felségenek az az akarata, hogy a biztosok szakértők kíséretében személyesen járják be valamennyit. Tapasztalataikról számot adva. adják elő, miként lehetne hajózhatóvá tenni egyik vagy másikat, mennyibe kerülne a vállalat, mennyi lenne a kiadás kárterítés czímén s nem lehetne-e a költségeket egészen vagy részben kivetni arra a vidékre, mely a szabályozásból hasznott fog húzni.

Faluról-falura járják be a biztosok az elhagyott s pusztulóban lévő utakat és hidakat, s vegyék mindennyit jegyzékbe. A hol új utak és hidak készítését tartanák szükségesnek, azt is jegyezzék föl, s becsüljék meg mibe kerülnének.

Ő Felsége a lótenyésztést elő akaija mozdítani, mint a mely nem csak a közjóra hasznos békében és háborúban egyaránt, hanem arra is jó, hogy igen nagy pénzösszeg kivitelét akadályozza meg; ennél fogva tudni akarja a király, mi az oka, hogy sok paraszt és úr, ki annak előtte lovát nevelt, ma már abba hagyta, úgy hogy e miatt kell annyi idegen lovát hozni az országba. A feladat tehát az, hogy a biztosok a parasztokat

egyike, dd. 26. aoust, 1664. a marseille-iekhez szól, s közli Clément: Lettres etc. de Colbert. II. 426.; másika, dd. 27. aonst, 1664. a párizsiakhoz intézve, Deppingnél: Correspondance administrative. T. III. p. XXVII. note.

¹⁾ A »Mémoires sur les affaires de finances de France pour servir à l'histoire« (dd. 1663) szerint Ő Felsége hosszú és fárasztó tárgyalások után fél esztendő alatt megszüntette a Garonne, Dordogne, Charente, Loire, Szajna, Somme, Várne, Oise, Saône és a Rhône mentén szedett vámot, »dont les titres estoient vitaux.« Joubleanál: Etudes sur Colbert. II. 314. pièces justificatives.

tenyészkancazák, az urakat meg ménesekek tartására buzdítás, biztosítván őket; rról, hogy Ő Felségenek kedvesebb szolgáltatot nem teljesíthetnek, mint ha ménesekeket állítanak fel. A mit hogy könnyebben megtehessenek, Ő Felsége spanyol és berber csődöröket hozatott, melyeket azoknak, kik a mondott módon járnak kedvébe, időről időre átenged.

Több panaszt vett már a király a hamis pénz miatt, melyet, mint mondják, csaknem minden tartományában gyártanék, főkép a tengermellékiekben s azokban, melyek legtávolabb esnek udvarától. Megvárja hát a számvevőktől, hogy véget vetnek e rendetlenségnek, annyival is inkább, mert a kik abba a mesterségebe ártották magukat, csaknem minden jában ismeretesek az illető tartományban. Ekkép, forrásáig nyomozva a bajt, azonnal intézkedjenek, a vétkesek megbüntetéséről. S ba a tartományban lévő karhatalom nem lenne elegendő, csak értesítést kell adniok s azonnal megkapják a szükséges erőt.

íme az utasítás, melyet, ügy véljük, méltán nevezünk Francziaország egyetemes statisztikája elkészítésére irányzott kísérletnek. Az úgynevet »államművészet« nagy okmánya ez, mely midőn fölvett tárgyat, mondhatni, teljesen kimeríti: az emberi erőt felülmúló isteni minden tudásra irányul. Erre célozz az egész okirat, ezt akarja feltétlenül elérni, midőn a kimerítő megbízatás után oda veti, hogy még végtelen sok minden (une infinité de choses) kell a biztosoknak szemügyre venni, mit értelmük és iigyességek fedezhet fel.

A legvégre következő általános utasítás tudomására juttatja a számvevőknek, hogy egy-egy tartományban négy-öt hónapig működhetnek, melynek végeztével Ő Felsége megint más tartományba rendeli majd őket. S ba azon idő alatt kutatásaiat az illető területen még nem fejezték volna be egészen, megkezdett leírásukat, emlékirataikat s összes irományait adják át utóduknak. »Mert Ő Felsége azt akarja, hogy az említett számvevők, szorgalmas és rendkívül nagy munkájok segélyével, bét vagy nyolcz esztendő alatt meglátogassák az egész országot, s ez által képesíték magukat nagyobb hivatalokra.

Ő Felsége a tanácsába küldött jelentésekben megismervén

azokat, kik leginkább ügyeskedtek: megelégedése jeleit fogja velük közölni.«¹⁾

A biztosok, az ismertetett utasítással kezükben, mentek szét az országba. Jelentéseikből maga elé állíthatta a miniszter az egész ország állapotát. Nem kell többé tapogatódznia, mert nem jár ezentúl sötétben. Nem kormányoz ezentúl vaktában, mert világosan előtte áll az ország minden része minden ízében.

Minők voltak a beérkezett jelentések, arra nézve a leg-jellemzőbbet hozhatom föl. A kormány eszméibe, a kiküldött biztosok közt kétségkívül Charles Colbert de Croissy, a későbbi külügymíniszter, mint a miniszter testvére, volt leginkább beavatva, Egymásután vette számba Poitou, Touraine és Anjou állapotát, s mindenkről külön-külön, már a következő Ki64-ki évben, részletes jelentést tett. melyek hű tükrét adják Franczia-ország vidéki lakosságának.

A poitiers-i egyházmegyében a papok nagy része botrányos életmódot folytat; püspökeik canonica visitatiót nem teljesítettek több mint negyven év óta. Jobbak az állapotok a la-rochelle-i és a luconi egyházmegyében. Az álnemesek (pré-tendus nobles) nemcsak hogy kivonták magukat a taille fizetése alól, hanem még azon felül zaklatják a népet minden módon; ha rokonaik gazdag lányokat akarnak nőül venni, s a szülők nem egyeznek a házasságba, módot nyújtanak nekik a megszökésre. bergyilkosokkal állnak összeköttetésben stb. A birói személyzet minden fokán mindenféle visszaélés burjánzik. Egy helyt egy halálra ítéltet maga a hóhér szöktetett meg. A királyi javakon elkövetett bitorláskat jellemzi az, hogy csupán egy helyen kétszáz láncznyi (arpent) erdőt foglaltak el. melyet ő visszavett. Annyi a visszaélés, hogy egyetemes orvosszerük egyedül az lehetne, ha rendkívüli törvényszékeket (grands jours) delegálnának Poitouba.²⁾

A miniszter ez utóbbi rendkívüli rendszabályt nem alkál-

¹⁾ Instruktion pour les maîtres des vœux, etc. mint főntebb. Lettres de Colbert. IV. 27—43.

²⁾ État du Poitou sous Louis XIV. Rapport au roi et mémoire sur le clergé, la noblesse, la justice et les finances, párr Charles Colbert de Croissy, publié párr 31. Dugast-Matiteux, p. 377 et passira.

mazta. Csupán az álnemesek ellen indította meg a bajszát. Háromszáz álnemest ítélt el bírságokra, melyek csupán a poitiers-i pénzügyi kerületben félmillió livre-re rúgtak.

Touraine-ban a pápság jobb erkölcsű mint Poitouban; a tours-i püspök azonban haszontalan ember, csak a zenének él s örökösen bajban van káptalanával. Toursban annyi a kolduló barát mint a polyva. Az igazságügyi tisztek száma sincs semmi arányban a lakosságéval, s nagyobb részük gazember; »fejős tehénnek (une vache à Iait)« nézik a népet. A tisztek, prókátorok és végrehajtók oly szoros csimboraságban élnek egymással, hogy ellenükben senki sem nyerhet igazságot. Zsebénnek él valamennyi (*amateurs du sac*), kivéve aloches-i bírákat. A kor igazságügyi szervezetének nagy csapása, a törvényhatóságok túlságos nagy száma, Touraine-ban is meg volt, s erősen meglassította a törvénykezés menetét. A börtönök rosszul záródtak, dögvészes levegőben férfiak és nők együvé zárva, rémséges botrányokat okoztak. minden községnek más és más a hatósági szervezete. Nagy jótétemény az egész lakosságra, hogy Colbert az imént eltörölte a Touraine és Anjou között fiinál lőtt közbülső vámot. A nemesség polgárosultabb s jobban simul az államhoz, mint a poitou-i. Mind a mellett ennek a körében is elég gyakori az orgylakkosság, lopás, rablás, utonállás s mindenféle erőszakoskodás. A csendbiztosok (prévôts des marécbanx), kiknek feladata volt a csavargók, utonállók, hamis pénzverők, katonai szökevények és kihágók üldözése s Ítéletük ellen nem volt fölebbezés: csak azért fogják el a bűnösöket, hogy drága váltságdíjjat csikarjanak ki tölök. A gonosznevőkkel állandó csimboraságban élnek, sápot és évjáradékot húznak tölök, a lopás és gyilkolás büntetlen szabadságát biztosítva nekik.¹⁾

Anjouban majdcsaknem hasonlók az állapotok. A püspök derék ember, »józan életű (sobre dans ses répás)«, ki gyalog járja be megyéjét; de kicsinyes, s ő is, mint egyéb társai, rossz lábon áll káptalanával. A papok és barátok kicsapongók, kolduló barátoknak se szeri se száma, a gazdag monostorok

¹⁾) *Rapport au roi sur la provinoie ile Touraine*, pár Charles Colbert de Croissy, publîé pour la Société des Bibliophiles de Tours, pár Ch. de Sourdeval. Tours, 1863. 8-r. passim.

engedély nélkül írtják erdeiket. Az angers-i katholicus egyetem tanárai, a helyett hogy kötelességükhoz képest minden nap tartanának előadást: csak a forma kedvéért jelennek- meg évenkint kétszer vagy háromszor a tanszéken; rend szerint otthon tanítnak, zsold fejéhen. »Ekkép a közönséget meglop-ják, az egyetemet tönkre teszik s a királyt megcsalják.«¹⁾ Ellenben a papoktól fenntartott saumur-i protestáns egyete-men nyilvánosan tanítják a grammaticát, a humaniorákat és a rhctoricát, a philosophiát, a theologiát, a héber és a görög nyelvet; az előadások igen látogatottak, még idegenektől is. A fölösleges igazságügyi tisztségek és törvényhatóságok, itt is mint Poitou, Touraine és Maine-ban, romlásai a tartomány-nak, s a taille körül itt is ugyanolyanok a visszaélések: ép a legvagyonosabbak s a leghatalmasabbak vonják ki magukat a taksa alól. Angers városa két párra van szakadva, egyik félen a tiszttiselők, másikon a polgárok állanak, kik kölcsönösen vágaskodnak egymás ellen. A tiszttiselők szerint a nép, vagyis a kis polgárok, az ügyvédek, kereskedők és mesteremberek, nem viseltetnek kellő tiszteettel a felsőbbség iránt, mindig csak függetlenségiükön jártatják eszöket s mindenkor az újítók pártján foglalnak állást. Viszont a polgárok azzal vágolják a tiszttiselőket, hogy kihúzzák magukat minden teher alól, el-vesztegetik a közpénzeket, húzzák-vonják a feleket, úgy bánva velük, mintha megannyiau felkelők és lázadók volnának. Ki ne látná e helyzetben elszigetelt csiraját a nagy viszálynak, mely egykoron majd két táborra osztja nagy Francziaországot! Charles Colbert a békesség helyreállítása végett a szerinte egyaránt hibás felek között: javaslatba hozza, hogy a király képviselője küldessék ki a tartományba.²⁾ Vagyis úgy látszik, be akarta hozni a pacificatorok intézményét, olyanformán, mint VI. Sándor a pápaság területén, hol e békebíráknak az volt a feladata, hogy az egymással hadi lábon álló polgárokat kibékítsék, ketté vágva a vitát határozataikkal, melyektől nem volt fölebbezés.

¹⁾ »Ainsi le public est volé, l'université perdue, et le roi trompé.

²⁾ Rapport sur l'Anjou, par Charles Colbert. — Archives d'Anjou, par Paul Marchegay Angers, 1943. 8-r. passim.

Charles Colbert-nek hasonló jelentése maradt fenn Maine tartományból, mely eddigé tudtommal kiadatlan, valamint Elsassról és a három püspökségről: Metz. Toul és Verdimről.¹⁾ Bretagne, Champagne, Burgundia tartományokról s egyes pénzügyi kerületekről oly tömegben maradtak fönn mai napig a statisztikai jelentések, hogy fölhetető, miszerint a számvevő biztosok mindenike megtette jelentését az illető vidékek állapotáról.

Colbert ugyanily módon szerez tudomást Canada állapotáról. Egy rendkívüli biztost küld oda, ki már az előtt is járt ott, s kinek megbízására, főbb vonásokban a következőket foglalta magában:

Számba veszi, ha lehetséges, az összes lakosokat, még az apró gyermeket is. Gondosan utána jár mekkora területen laknak franciaiák, térképet készít helyiségeikről s leirja lakásai kát. Felszámítja, mennyi föld van mívelés alatt, s mennyi meg-növelt föld egy tagban, egymást érve; a vadon heverő földeket s minőségüket is számba veszi. Tudomást szerez arról, hogy mennyi gabona terem Canadában közepes években, vájjon több terem-e, mint a mennyire a lakosoknak szükségük van, s ez a termelés fokozható-e? »mert szerfölött fontos a népre nézve, hogy úgy művelje földjét, hogy az több gabonát teremjen, mint a mennyi saját táplálásukra szükséges. Csak is ily módon szabadulhatni jövendőben attól a nyomorúságtól, minek eddig ki voltak téve, hogy t, i. azok, a kik meglátogatták a gyarmatokat, kényetlenek voltak a maguk fenntartása végett lisztet vinni magukkal.« Megfigyeli a biztos, van-e elég asszony és lány Canadában, a végett, hogy ha nem lenne elegendő, a kormány küldjön majd a jövő esztendőben egy szállítmány fehér-cselédet stb. stb.²⁾

Hasonló szabású utasítás ment a canadai kormányzóhoz, melynek átalános része így hangzik: »Ö Felsége azt kívánja,

¹⁾) Rapport sur le Maine; és Rapport sur l'Alsace et les trois évêchés de Metz, Toul et Verdun (1656 —1663). — Mindkettő a párizsi Bibliothèque Nationale kézirattárában: Cinq cents de Colbert, vol. 277. BS vol. 425.

²⁾) Instruction pour le sieur Gaudais, s'en allant au Canada, dd. 1. may, 1661». - Lettres de Colbert. T. III. 2-e partie, p. 443—448.

hogy évről évre vegye számba a minden lévő s minden korú összes lakosságot s kimutatását küldje be hozzám.«¹⁾

Colbert kereskedelmi és iparpolitikája megkívánta, hogy a vezető miniszter tájékozott legyen mondhatni az egész világ, de főkép a szomszéd államok összes viszonyairól. Ezért árja magát Colbert a külügyminszter teendőibe, midőn hol a követek, hol rendkívüli kiküldöttek által, egy-egy idegen államnak ép oly statisztikáját készíteti el, mint a minőt a francia tartományok- és gyarmatokról állíttatott össze. ^

Mutatóban elég legyen közzé tennem azt az utasítást, melyet Terlon lovaghoz intézett Dánország statisztikájára vonatkozólag.

»A király — írja a miniszter — abban a tiszteletben részesítvén engem, hogy biztosául nevezett ki az udvarnál tartózkodó dániai rendkívüli követtel egyezkedés végett: Önhöz fordulok, kinek beható tudomása van észak valamennyi fejedelmének és szabad államának érdekeiről, összeköttetéseikről, szomszedaikkal kötött szövetségeikről s mind arról, mi arra bírhatja azokat, hogy barátoságos lábon álljanak a birodalommal, a francia és a spanyol koronákkal. Kérem készítsen számomra emlékiratot Dánia jelen állapotáról, az ország kor-mányzatáról, a királyi családról, arról a helyzetről, melyben a nemesség van az ott bekövetkezett fordulat folytán²⁾, a nép hangulatáról a fejedelemmel szemben, a szárazföldi és a ten-geri haderőről, a rendes és a rendkívüli jövedelmekről, s átalá-ban az említett királyság összes beliigyeiről.« Majd hosszas diplomatai utasítás következik, melynek végén a legmélyebb titoktartást ajánlja. Végül megjelöli az utasítás főcélját, mi abban áll, hogy a lovag minden úgy vegyen szemügyre, sálihoz képest ítélijen meg, hogy mi haszna lehet belőle Francziaország

¹⁾ Lettres de Colbert, dd. 13. juin 1673. T. III. 2-e partié, p. 558.

²⁾ A dán országgyűlés az állam gyengeségének kútfejéül a királyi hatalom korlátozását állapítván meg, a »handfastning-et« (választási capitulatio) 1660-ban eltörölte, s a trónt III. Frigyes családjában örökös-nek nyilvánítá. A következő évben pedig a felségi jogok actájának kiadásával útját egyengette az államtanács és az országgyűlés eltörlésének, mi 1665-ben bekövetkezvén, a dán királyok korlátlan monarchákká lettek.

kereskedelmének, s mennyiben járulhat Ő Felsége tekintélyének emeléséhez amaz északi tájakon.¹⁾

A statisztikai adatok szorgos összegyűjtése *körülményes utasítások alapján*: magában véve is, mint eredeti gondolat hívja föl figyelmünket. Pusztán csak a kérdésekben, melyekre feleltet a miniszter, kimondhatatlan államférfiú nagyság nyilatkozik. S eleve föltehetjük, hogy a ki ily kérdéseket támaszt, kinek érdeklődése ennyire kiterjed az államélet minden lényegesebb tényezőjére: fel is tudja használni a beérkező jelentésekben foglalt tanulságokat. Egész politikai arithmetikája ezeken alapúi. Csoportosítja az állami és társadalmi életben tett tömeges észleleteket, levonja belölök a törvényeket, s azok szerint intézkedik.

Minden azon fordult meg, mennyire megbízhatók az adatok, melyeket a központba küldtek. S e tudatból ered szerintem az, hogy Colbert minden vidék egyetemes viszonyairól mondhatni minden évben nem egy, hanem két néha három jelentést kivánt. A kiküldött számvevők egymást felváltva minden évben más és más tartományban működtek; jelentéseikben tehát mintegy feliibírálták egymást. De az intendánsok is kötelezvék hasonló jelentéstételre. Úgy hogy a központ minden több forrásból van tájékozva az egyes vidékek állapotáról; tudása tehát megbízható — a míg Colbertek állnak az állam élén. Oroszországban mai nap van érvényben, azon mód lemásolva, Colbert adminisztratív rendszere. De kötve hiszem, hogy a rapportok igaz képét adnák a vidékek viszonyainak; nem azért, mert oroszokról van szó, hanem mert a közönséges emberi erőt felülmúló, minden tökéleteség felé csapongó colberti rendszer állandó végzete, hogy egy-két kivétellel minden és mindenütt routineba vész s lelketlen masinává merevedik.

Mert a jelentés, bármennyi kézen megy keresztül, sőt néha a mint Mackenzie-AVallace-ból látjuk — épen a miatt, mert felelősség nélkül megy át öt-hat kézen: nagy kérdés, vájjon megbízható-e? S e ponton látjuk, miért duzzadt az élet-

¹⁾ Colbert, au Chevalier de Terlon. dd. 16. oct., 1662. — Correspondance administrative. IV. 067., 668. ⁴

től Colbert kezei közt az a rendszer, mely a legtöbbször lelke-hagyottan vánszorog.

Colbert nem vette készpénzül a jelentéseket, nem adott nekik hitelt, csak abban az esetben, ha valószínűeknek tartotta. Felszínes jelentések nem elégítették ki, s intendánsait személyes, mélyre ható megfigyelésen alapuló jelentések tételere összönzi, hogy napfénnyre jöjjön az igazság.¹⁾

De Ménars párizsi intendáns két hét alatt járt be öt pénzügyi kerületet. Mire Colbert e sorokat intézi hozzá: »Múlt hó 20., 23., 27. és 30.-dikáról, s e hó 3.-áról és 5.-dikéről kelt, a Nemours, Sens, Joigny, Saint-Florentin és tonnerre-i járásokban (élections) tett látogatásairól szóló leveleit s emlékiratait megkaptam. Engedje meg tudtára adnom, hogy öt kerületet két hét alatt nem lehet úgy megvizsgálni, a mint a király kívánja, s a mint rendeleteimben s leveleimben utasítottam. Önmaga sem lehet abban a véleményben, hogy emlékirataitnak hitelt adhatna Ő Felsége, midón látja, hogy mekkora sietéssel készültek. Sok mindenkel világosan ki lehetne mutatni, hogy az azokban említett dolgokról saját tapasztalatából nem szerezhetett tudomást, sőt csaknem lehetetlen, másként járt volna el, mint hogy néhány tiszttől adatokat kért, melyekből jelentését összeállította.«²⁾

Más adminisztrátor megdicsérte volna a munkabíró tisztviselőt, kinek kezében ég a munka. De az óraütés szerint dolgozó miniszter, ki irodáiban mindenig gyors munkára sarkalja embereit, a tárgy természete szerint osztályozza a különböző feladatokat. A ki megfigyelésre van kiküldve, az nem járhat hipp-hopphírével. Feladatának szabatos megoldása beható kutatást, tehát huzamos időt kíván, s a ki ily munkakörben mégis azzal akar kitűnni, hogy szerfölött gyorsan végez: az eo ipso hitvány munkát teljesített, mert még azt sem tudja megítélni, hogy már egy külső körülmény gyanússá teszi jelentése belső értékét.

Sógorának, ügyszeretetből s jóakaratból folyólag, így

¹⁾ Il est fort important pour le service du roy que vous vous eleviez au-dessus des rapports coïnuns, pour pénétrer la vérité de toutes choses. Lettres de Colbert, dd. 16. oct. 1670. II. 567.

²⁾ Lettres de Colbert, dd. 17. juillet, 1682. II. 200.

rágja mintegy szájába teendőit: »kevéssel több időt fordítson mint eddig, minden egyes pénzügyi kerületre; ne csak a főhelyet látogassa meg, s megbízatása pontjaira vonatkozólag ne csupán a kerületi tiszteket és a taille-beszedőket hallgassa meg. minden pénzügyi járásnak legalább két föbb helyét látogassa meg, hívassa magához a szomszéd helyek előkelőbb lakosait s adószerzőit, s tölök szerezzen részletes tudomást a királynak Önhöz küldött rendeleteiben foglalt minden kérdéséről.«¹⁾

A ki nem így jár el, hanem már a külső körülményekből kimutathatólag csupán sebtiben összetáolt, másod-harmad-kézből szerzett adatokkal próbál eleget tenni kötelezettségének: a miniszter szigorú megrovását nem kerülheti el. Chamil-lart caeni intendáns Gravilié és Eayeuxben kelt leveleiben jelenti, hogy a caeni pénzügyi kerület (généralité) minden járását (élection) két bét alatt bejárta. »Nekem úgy látszik - válaszolta Colbert hogy ama tíz-tizenkét nap alatt más-hol sem járt, mint csupán Granville és Bayeux városokban. Kénytelen vagyok azt mondani, hogy a királyt ily módon nem lehet szolgálni, s maga sem akarja, hogy így szolgálják. Ha nem megy el minden járásba egymásután, ha nem járja be minden járás föbb helyeit a végett, hogy felkutassa, meghányjasvesse a taille-kivetés és behajtás körül elkövetett rendetlenségeket a legnagyobból a legkisebbig, s ha nem ad pontosan számot maga vagy a tanács utján arról, mikép lehetne azokon segítni, az Ön megbízatásával járó hatalom elégtelensége esetén: kétségtől lehetetlen, hogy Ő Felségét kielégítse. Engedje azt is tudtára adnom, hogy nagyon is megbízik az Önnek tett jelentésekben. Mint barátja adom Önnek ezeket az intések, hogy vegye magát észre s hogy jövendőben az eddiginél nagyobb szorgalmat fejtsen ki.«²⁾

E korholások nemcsak arra vetnek fényt, hogy Colbert megbízható statisztikai adatok gyűjtése végett a jelentéseket szigorú bírálat alá fogta; hanem úgy mutatják be a minisztert, ki adhaerenseinek annál szigorúbb bírája, minél közelebbi-viszonyban állnak vele. Sógora és barátja, kihez e két utóbbi

¹⁾ Lettres de Colbert, dd. 22. juillet, 1682. II. 201. note.

²⁾ Lettres de Colbert, dd. 4. nov. 1672. IX. 256.

levelet intézte. S midőn Chamillarhoz néhány nap múlva még komorabb levelet ír, oda veti utána indokolásképen: »a közünk régóta fennálló barátság kényszerít arra, hogy ily módon beszéljek.«¹⁾

A beküldött statisztikai adatok bírálata állandó foglalkozása volt a miniszternek egész kormányzata alatt. De nem elégedett meg a pusztá bírálattal. Egyszersmind mondhatni módszertani útbaigazításokkal tájékozta voltaképi feladatuk felől biztosait, számvevőit, intendánsait.

A lille-i intendáns tudósítja őt arról, hogy a lille-i kerestők tele vannak panaszszal a forgalom csökkenése miatt. Colbert azonban ismeri a kerestő-világot, s azt a választ adja, hogy a kerestők mindenike nem tekintve az államra, csupán saját kicsinyes érdekeit hajszolja²⁾. S jajveszékelésük nem lehet alapos, mert a király hat évvel ezelőtt leszállította a be- és kiviteli vámokat, melyek bérletét viszont több mint egy harmadnyival emelte, s a bérlök mégis örömet fizetik a nagyobb összeget. E tények egybevetése folytán a lille-i kerestők panaszát merőben jogosulatlannak jelenti ki. Hogy azonban jövendőben ne csak így átalánosságban legyenek tájékozva a forgalmi viszonyokról, azt a szándékát nyilvánítja, hogy ezen túl állami csomagolókat alkalmaz a kerestők szállítmányainál, kik némi díjért végezve e munkát, pontos felvilágosítást adhatnak majd az összes behozott s kivitt áruk mennyiségről.

A gazdákról is tudja, hogy azoknak, ha egyéb nem, az a panaszuk, hogy »májkjok nem termett.« Ezért írja mintegy tájékoztatóul, hogy »a jégverés sohasem okozott köznyomort, mert ha sújt is egy-egy vidéket, a szomszédochok annál jobb áron adhatják el terményeiket, s hozzátehetjük, hogy mindenkor alapelvnek tartották, miszerint a csapást nem csupán abban a pillanatban kell nézni, mikor rettenetesnek látszik, hanem nagyobb időközben, mely alatt a csapás néha jelentékenyen

¹⁾ Lettres de Colbert, dd. 11. nov. 1672. II. 257.

²⁾ »Tous les éclaircissements que vous prendrez pár les marchands seront meslés de leurs petit-s intérêsts particuliers qui ne tendent ni au liien général du commerce, ni k celnj' de l'Estast. Lettres de Colbert, dd. 24. janv. 1670. 11. 514.

megcsappan.^{«1)} Más alkalommal meg azt írja a bordeaux-i intendánsnak, hogy ne hallgasson az érdekeltek s a szűk lát-körük azon panaszára, hogy minden szöllő elfagyott. Hogy józanon Itélhessen e doleg felöl, kutassa szorgalommal ezen az egész télen át. vájon a francia s az idegen hajók kevesebb bort szállítnak-e az idén, mint tavaly?^{«2)}

A követekkel viszont a szomszéd államokban gyüjteti az adatokat. Az angol követet meghízza, hogy a francia borok, élelmiszerek s kézművek Angliába szállításáról, a holland követet, hogy a francia ipari és nyers terményeknek Hollandiába s az északi tartományokba való beviteléről, gondosan s a legmélyebb titokban gyűjt az adatokat.³⁾

A miniszter irataiban vissza-visszatérő eszme az, hogy a statisztikai adatok főleg annyiban értékesek előtte, a mennyiben az egész birodalom forgalmi viszonyainak képét adják. »A királyt — úgymond — nem igen érdekli, hogy a grave-i (is langon-i) szöllökben kevés bor termett: Ő Felségének volta-képeni érdeklődése népei jólléte iránt abban áll, vájon a francziák és az idegenek egyetemleg (universellement) több bort fogyasztanak-e egyik évben mint a másikban, mert egyedül ettől függ, vájon az alattvalók jóllétére és hasznára váló több vagy kevesebb pénz van-e az országban?^{«4)} Hasonló szellem nyilvánul a baromtenyésztés megfigyelésére kiadott utasításaiban. Járják be biztosai a piaczokat, s nyolcz-tíz évi piaczi forgalmat egybevetve (il faut que vous en jugiez pár comparaison), vonják le a tanulságot: emelkedett vagy hanyatlott-e átlagos számítással a baromtenyósztés?⁵⁾ »A barmok alacsony árat illető leveleire válaszolólag írja a roueni intendánsnak - - biztosíthatom arról, hogy se a németek, se a svájciak nem küldenek többé barmot Francziaországra

¹⁾ Lettres de Colbert, dd. 10. juillet, 167H. T. IV. p. XXXVII.

²⁾ Lettres de Colbert, dd. 16. oct. 1670. II. 567.

³⁾ Colbert à l'ambassadeur de France en Angleterre, dd. 20. mars, 1669. Correspondance administrative. III. 425. — Colbert à M. de Pomponne, ambassadeur à la Haye, dd. 21. mars, 1669. Lettres de Colbert. II. 464.

⁴⁾ Lettres de Colbert, dd. 16. oct. 1670. II. 567.

⁵⁾ Lettres de Colbert, IV. 239. et note, 261., 267. note.

Nem sokat adhat tehát a normannok panaszaira, sőt az egész népére sem; hanem, ha meg akarja tudni, igazok van-e vagy sem, ki kell puhatolnia, mennyi barmot adtak el a piaczokon tíz vagy tizenkét év óta, s ekkép bizton megtudhatja, van-e okuk a panaszra vagy nincs?«¹⁾

Sa Majesté le Hasard, a mint Nagy Frigyes nevezte a véletlent, az esetlegest: egyáltalán nem hat Colbert-re. Ő a bizonyosság ösvényén jár: nehezen gyűjtött s nagy gonddal megröstált adatai a *nagy számok törvényét*, s ezek viszont teendőit táják föl szemei előtt.

VII.

Le grand voyer.

Száz esztendővel Colbert halála után, egy angol ember, Young Arthur, megtette azt, a mitől előtte soha egy francia sem: bejárta, mindenütt jegyzeteket téve, egész Franciaországot. Alig lépett az országba, az utak csodás szépsége lepte meg. »A francziáknál — úgymond rossz lábon áll a földművelés, de annál szebbek országutaiak.«

Mivel az a meggyőződésünk, hogy még a *mai* Franciaországban, sőt egész Európában is, mindenfelé láthatjuk Colbert szellemének alkotásait: Young ama dicséretét, a száz esztendei időkülönbég daczára, jó részben Colbertre vonatkoztatjuk.

Mert a jó országutak nem egy könnyen pusztulnak el. Még Colbert, ki mint pénzügyminiszter egyszersmind főútmester (*grand voyer*, mai szóval a közmunkák minisztere) volt, — kevés javítással egészen használható karba tudta helyezni a rómaiak útjait. Igaz, hogy ő maga, minden valószínűség szerint, nem készíthetett oly remek utakat, mint a rómaiak. De annyit biztosan tudunk, hogy nagy gondot fordított az úthálózatra, s ha utakat csináltatott, a mint mindenben a legtökélete-

¹⁾ Lettres de Colbert, dd. 19. oct. 1674. IV. 266., 267.

sebbet akarta elérni, úgy ebben is bizonyára a lehető tökéletet közelítette meg.

Pascal a folyókat és csatornákat is utaknak nevezte. »Les ehemins qui marchent« — mondja. Ezek egyikéről a languedoci csatornáról hányszor mondta Colbert, hogy örökkétartó munkát végezzenek rajta (de fairé des travaux d'une éternelle durée).

A ki minden közmunkában megkívánta, hogy az örökké-tartó legyen: bizonyára úgy építetté útjait, hogy Young még száz esztendő múlva is csodálhotta.

A közmunkák dolgában tett minden intézkedése szoros kapcsolatban áll az örökkévalóság eszméjével. Arra céloz, mikor megszabja, minő anyagot s mily vastagságban használjanak minden egyes útburkolatára. Arra céloz, midőn szívére köti az intendánsoknak, hogy ovatos körültekintéssel válogassák ki meg, kikre bízzák az útak készítését; hogy óvadékot vegyenek a vállalkozóktól; hogy ezen és ezen vállalkozóktól vegyék il a felvállalt munkát; hogy ezen és ezen vállalkozók nem vehetnek részt állami útak készítésében. S mivel az útcsinálás-fajta vállalatoknál »a visszaélés és gazság« átalábau igen gyakori, megbízza az intendánsokat, hogy a közszégek költségén munkába vett utak készítésére is ügyelettel legyenek.¹⁾

A mellett a királyi kincstár érdekeit is szorgosan őrzi. A vállalkozóktól »a királyra nézve legelőnyösebb föltételeket kell megnyerni.« Nem engedi meg, hogy az intendánsok bizonyos vállalkozókat oly ürügy alatt, hogy jobb minőségű munkát készítnekn, előtérbe toljanak; mert ily eljárás »oly rendetlenségeket okozna, melyeket minden áron el kell kerülni. Ennél fogva meghatározza, hogy az útak készítése nyilvános pályázon, pecsétes levelekben beadott ajánlatokkal, árlejtés útján adassák ki a legutányaosabb árt ígéző vállalkozóknak. A pályázat, fölött végérvényesen maga a miniszter dönt, kihez az intendáns, vagy néha a kiküldött biztos, nz összes iratokat hettei-

¹⁾ E. J. M. Vignon: *Études historiques sur l'administration des voies publiques en Francé au XVII-e et XVIII-e siècle*. Paris-, 1862. I. 166. pieces justificatives.

jeszti. »Mert úgymond szükséges immár bevinni az effajta vállalatokba a becsületességet s megbízhatóságot, mely csak ily eljárással lehetséges. Ekkép elzavarjuk a közmunkák-tól mind azokat, kik merőben csak pénzszerzés végett tesznek ajánlatokat.«¹⁾

De mindenekfölött a fenntartás és gondozás útján igye-kezett a miniszter biztosítani az utak s útvonalak örökkévaló fennmaradását. »Közmunkánál szerinte — a fenntartás a legfontosabb; mert ha elhanyagoltainak, el is pusztainak.«²⁾ Itt az a kérdés támad: ki tartsa fenn? Colbert megfelel rá: ki más, mint az állam! »Mert a tapasztalás — úgymond azt tanítja, hogy a közmunkák minden tönkre mennek, ha a közszégeknek kellene fenntartásukról gondoskodni.«³⁾

»A király akarja — úgymond hogy félbeszakítás nélkül dolgozzunk valamennyi köz-út helyreállításán, s feladtunk hajózhatóvá tenni, a mennyire csak lehetséges, a királyság minden folyóját.« Az líták jó karban tartására a tartományi intendánsok mindenike parancsot kap, mely e szavakkal kezdődik: A legfontosabb és legszükségesebb dolgok egyike, melyre a tartományokba küldött intendáns és biztos uraknak ügyelniük kell, a hidak, útak és útvonalak kijavítása és fenn-tartása azon generalitás területén, melybe a király szolgálatra rendelte ki őket; mert a kereskedelem és köz-jólét főkép az útak járhatóságától függ.« Kotelességükkel teszi, hogy az éven-ként kétszer, t. i. szeptember vagy október s ápril vagy május havában, megvizsgálják az utak állapotát s jelentést tegyenek vizsgálatuk eredményéről.⁴⁾

Mint az egyszer mindenkorra, vagyis örökké tartó mun-kák híve, minden úgy akart készíttetni, hogy ne csak a jelen, de a jövendő is hasznát vegye. Ezért szerette volna, a langue-doci csatornát oly szélesre fogni s oly mélyre ásatni, hogy meg-birja a legnehezebb gályát is. Az országutakat a lehető leg-szélesebbre szabta, hogy a legnagyobb forgalmat is könnyen közvetíthessék. Régi rendeletek harminczhat lábnyi szélességet

¹⁾ Vignon: Administration des voies publújues. I. 207., 267. p. j.

²⁾ Lettres de Colbert, dd. 23. fevr. 1681. IV. 520.

³⁾ Lettres de Colbert, dd. Irt. nov. 1674. IV. 461.

⁴⁾ Vignon: Administration des voies publnjues. I. lou. p. j.

állapítottak meg a főországútokra (grands chemins royaux). Azonban a gyakorlatban egyre keskenyebbre fogták az átcsapását; a ki tehette, elszántott belölök. Colbei t érvényt szerzett a régi rendeleteknek. Touraineban, Normandiában följárdulnak a bitorlók, mert parancsot kaptak, hogy egy hét alatt adják vissza az országútokból elfoglalt földeket, a sövényeket, tölgy- és más fákat írtsák ki, az árkokat temessék be. „Csak hadd jággassanak; eleget örvendhettek nem igaz szerzeményöknek!“

Colbert Északon az országút mellett élősövényt s fákat nem türt meg, »mert azok ágaikkal csaknem egészen elfogják az utat, árnyékuk meg nem engedi, hogy az utak eső után fölszáradjanak, s így a szekerek s lovas-emberek nem közlekedhetnek kényelmesen.«¹⁾

Még másból is kiolvassuk, hogy Colbert csak legtökéletesebb, egyszer s mindenkorra szóló befektetéseket kívánt tenni. Közmunkákra igénybe vehette volna a robotosokat. De ő, ki úgy kíméli a pénzt, e részben az ingyen munkát is drágálja, mert a rossz munka bármily oltásnak lássák, mégis drágább a drágánál.

Dunkerquénél egy nagy medencze s csatorna ásatását határozta el. S ekkor így szól: »robotosokkal végzett munka sohasem sikerül, különösen ha a munkában az arányokra is kell ügyelni; sokkal többet ér kubik-számra alkudni meg (il vaut beaucoup rneur fairé marché; i la toiso.)«²⁾ inkább küld közmunka-adóra szóló rendeleteket, a kubikosok fizetése végett, semmint hogy elfogadja a hitváuy robot-munkát.²⁾

A bagatelle-ek iránt érzett ellenszenve gyakran mondatta Colberttel, hogy a király, vagyis az állam, csak nagy dolgokkal foglalkozzék. Ehhez képest államköltségen országutat is csak elsőrendűt, országos fontosságú kell építtetni.³⁾ S midőn a Verdimtől Metzig menő nagy országút építését rendeli

¹⁾ Lettres de Colbert. IV. 595.

²⁾ Lettres de Colbert. IV. 509.

³⁾ »Le roi m'ordonne de vous dire qu'il ne veut être chargé que des ouvrages de conséquence, comme des ponts sur les rivières, des grandes chaussées de pavé à faire et autre de cette nature. A M. Foucault, dd. 28. févr. 1079. Vignon: Administration des voies publiques. I. 166. p. j.

el, így ír a metzi intendáshoz: »A királynak átalábun minden pénzügyi kerületre (généralité) nézve az a maximája, hogy nagy utakat s tökéleteseket építtessen, mert Ő Felsége gyakran tapasztalta, hogy ha apró utakba fog, rajok költött pénze kevés hasznos hajt.«¹⁾ Ennél fogva pl. Bretagneban legelőbb a Párizs-saint-xnalo-i, és a Saint-Malo-nautes-i utat kell kiépítni.²⁾ Az egyik az ország szívét köti össze a La-Manche-csatornával, a másik a La-Manche-csatornát az Óceánnal.

»A tartomány pénzalapjait írja a dijoni intendánsnak azon nagy utakra kell fordítani, melyeken nagy szerekek járhatnak, s hasznosak a népnek az élelmi szerek szállítása által. Ezen nagy utak közt elsőrendű a Lyon-dijoni, továbbá a nagy szellőktől a folyóhoz vezetők, melyek a borok s a tartomány egyéb termékei szállítására alkalmasak.«³⁾ Dűlőutakról (chemins de terroir), mivel azok csupán egyes községek érdekeinek szolgálnak, gondoskodjanak a községek s földesuraik, még pedig akkép, hogy szintén kavics, murva és esetleg rizsével (cailloux, graviers, ou fascines) hordassák meg.⁴⁾

A nagy ittak közt ismét fökkép a külkereskedelmet közvetítőkre vetett ügyet. »Különösen meg kell könnyíteni úgymond — az áruk szállítását Francziaországból Spanyolországba.« Ezért feküdt annyira szívén a Párizs-Bordeaux-Bayonne-on át Spanyolországba vezető nagy közlekedési vonal kiépítése s állandóan jó karban tartása. S azért írja a pays d'élections intendánsaihoz, hogy »a tengerparti s kikötői városokba vivő utakat sorozzák minden az elsőreiulűek közé, mert azon helyeken nagy a forgalom és nagy a fogyasztás.«⁵⁾

A nagy fogyasztás s a kereskedelmi érdekek megkívánták, hogy a, Párizsba irányuló útvonalak minél jobbak s minél számosabbak legyenek. Colbert ily értelemben adta ki rendeletét a párizsi utak dolgában. Központosító politikája azonban egyebet is kívánt. Azt nevezetesen, hogy Párizs városa legyen

¹⁾ Vignon: Administration des voies publiques. T. 209. p. j.

²⁾ Correspondance administrative. I. 496., 517.

³⁾ Lettres de Colbert. IV. 487.

⁴⁾ Lettres de Colbert. IV. 595.

⁵⁾ Dd. 9. mai, 1680. Vignon: Administration des voies publiques en France. I. 194. p. j. — Lettres de Colbert. IV. 498.

a gócpontja az összes úthálózatnak. Szeme előtt tán a római birodalom példája lebegett, melynek valamennyi útvonala a fórumról indul ki. illetőleg oda vezetett,

A tartományokból Párizsba vezető nagy utak írja az intendánsokhoz — a legelsők és legfontosabbak, részint azon folytonos közlekedés miatt, melyben a tartományok állanak' az ország fővárosával, részint azért, mert az a központja majdnem az összes fogyasztásnak.¹⁾

Mind a mellett, ha a külkereskedelem érdeke mellett jó szóba Párizs fontossága, Párizsnak kell tágítnia. Midőn pl. arról van szó, hogy a Soissons-németalföldi vagy a Soissons-párizsi útvonalat kell-e előbb kiépítni, ekkép adja elő Colbert véleményét: »mivel a Champagne és Soissonnaise borainak Flandriába kivitelét közvetítő nagy országút sokkal hasznosabb, mert azon borokért pénz jó be az illető tartományokba: úgy vélem, hogy ezt az utat élébe kell helyezni a párizsinak.²⁾ S menten ki is adja rendeletet a flandriai út megcsinálására.²⁾ A kereskedelem, fogyasztás és központosító politika érdekében épített utakhoz járultak még a stratégiai és a király személye végett csinált útak.

A stratégiai útvonalakat, ha csak lehetett, egyeztetni próbálta a kereskedelmiekkel. Champagne, Elsass, Lotharingia stratégiai útjainak, s a Dauphinéból Pigneroloba tervezettnek hasznát látta vagy láttá volna kereskedő és katona egyaránt, ily utak építése a külkereskedelmet is előmozdítván, mivel a stratégiai utak legtöbbje a doleg természeténél fogva a határokra irányúi: Colbertben nem talált ellenzőre. De szinte látjuk, mennyire húzódozik, ha tisztán stratégiai utat kell építenie!

Ez nem pusztta föltekercs, részünkről. Említettük, mennyire tilalmazta a robotba dolgoztatást országútokon. S mégis, midőn a határokra vezető, kizároan stratégiai útvonal építésével bízza meg a soissons-i intendánszt, felhatalmazza egyúttal a robotosok igénybevételére. Nyilvánvaló, hogy ily célra az »olyan a milyen« munkával is beéri. ,Katonának úgy is jó!«

¹⁾ Vignon: Administration des voies publiques. I. 195. p. j.

²⁾ Lettres de Colbert. IV. 51., 519.

Fogadom, hogy így gondolkozott, de tudom, hogy nem így tett. midőn a király által bejárandó utakat tataroztatta. Az ily utak csinálását a múltra, a szokásra hivatkozással mintegy mentegeti: »Mindig így jártak el úgymond, hogy megkönnyítsék s király átáázásait.«

Valóban így jártak el. A Potemkinek, kiknek nevét ez alkalmából nem átallja egy »szabadelvű« történész kapcsolatba hozni Colbertével: minden monarchiában hétköznapiak. De vájjon nevezhető-e egy nap Potemkinnel az a Colbert, ki a mellett hogy csakugyan, állásából folyólag, a divino jure Majestas díszmenetei számára pompás utakat készítetett: egyszersmind megtérítette Francziaország úthálózatát?

A Colbert-készítette uútak bámulat tárgyai voltak korukban, s a mint meghutattuk, száz esztendő múlva is volt még rajtok mit csodálni. Madame de Sévigné, a kortárs tanú, így ejté szavait: »Az utak szépsége valóban rendkívüli, sehol sem akadunk meg egy pillanatig sem: mindenikök egy-egy promenade. A hegyek elsimítva; a pokol útja: paradicsom-sor; de mégsem! mert azt mondják az szük és göröngyös, ez pedig tág, kellemes és gyönyörködtető. Az intendánsok csodákat műveltek, s dicséretekkel halmoztuk el öket. Ha egykor Istenhez térek, ne adjon az Isten számomra másfajta utat.«

Colbert a szárazföldi útakkal legalább is egyenlő gondban részesítő a vízi útakat. »Semmi sines, — írja a toursi intendánshoz a mi nagyobb hasznára válnék a népnek, mint a hajózható folyók, melyek könnyű szerrel teszik lehetővé élelmi szereik s áruczikkeik szállítását.«¹⁾ Ennélfogva, ha választhat vízi vagy szárazföldi út készítése között, rend szerint inkább amahhoz hajlik. Így midőn Lilléból Arrasba ország-útat akarnak csinálni, (állítólag)²⁾ így nyilatkozik: »azt hiszem, előnyösebb volna csatornákat ásatni vagy a folyókat hajózhatóvá tenni, mivel bizonyos, hogy a vízi szállítás mindig sokkal kényelmesebb s kevesebbe kerül.«

Roppant munkát szentelt a folyók hajózhatóvá tételere.

¹⁾ Dd. 9. juillet, 1681. Lettres de Colbert. IV. 526.

²⁾ Depping: Corresp. adm. sous Louis XIV. T. IV'. p. II. közli a Derieu-höz 1670. nov. 28-án írt levél e részletét.

De az eredmény is megfelelő. Midőn 1671-ben körlevelet intéz az intendánsokhoz, méltó önérzettel hivatkozhatott ebbeli fáradozásaira. »Miota — mondja Ő Felsége kegyeskedett gondjaiba venni pénzügyeinek vezetését és igazgatását, a leg-jelentékenyebb haszon, melyben a király alattvalói részesültek, abból a fáradozásából ered, mely szorgosan megismerteti ígyekezett valamennyi hajózhatóvá tehető folyót.« Mivel tehát e munkának ennyi láttatja van, »Ő Felsége — így folytatja — megparancsolta nekem, írnám meg Önnek, miszerint óhajtása, hogy a kerületében teendő kötelességszerű látogatásai alkal-mával gondosan vizsgálja meg, van-e ott egy vagy más folyó, melyet hajózhatóvá lehetne tenni, s ha vau. egyszersmind a szükséges munkálatok költség-előirányzatáról is értesítsen. Abban az esetben, ha kerületében nem akadna senki, a ki a költségvetést elkészítni tudná, tudósítson csak engem, majd küldök én oda ahhoz értő embert.«¹⁾

Fölteszi, mert méltán föltehette, hogy egész kerületekben nem lelnek egyetlen mérnököt sem, ki a vízmunkához értene. S hogy ő mégis rendelkezhetett ily szakemberekkel, az is saját előrelátásának köszönhető. Ugyanabban az évben kül-dötte ki De la Feuille mérnököt Hollandiába, a vízi művek idassicus földjére, hogy egy maga mellé vett íranczia fiatal emberrel együtt tanulmányozza a hollandiai »csatornákat[^] zsilipeket és malmokat.« S az utazásából megtérő mérnököt azonnal ki is küldte a languedoc-i vízművek megvizsgálására.²⁾

Legtöbb munkát a Loire szabályozására fordított. Az a folyó Francziaországban ugyanaz, a mi nálunk a Tisza. Mind-kettő átszeli az országot, melyben ered, s mindenki híres koronkénti kihágásairól. A Loire tavaszi áradásait már a rómaiak is megemlegették (»Liger ex idibus creverat, ut omnino vado non posse transiri videretur.« Caesar: De hello Hallieo. VII. 55.) A VI. században Tours-i Grergely króniká-jában, ezer esztendő múlva Sully hozza föl azokat a szörnyű rombolásokat, »melyek elbeszélését rémület meghallgatni.« Colbert minisztersége alatt is három ízben, u. m. 1661., 1665.

¹⁾ Dd. 28. fevr. 1671. Lettres de Colbert. IV. 454.

²⁾ Lettres de Colbert. IV. 347.. 453.

és 1668-ban öntötte el a Loire áradat ja Francziaország legvirágzóbbvidékeit.

Ilyen isten-csapása a minisztert ereje teljes kifejtésére össztonözte. A Loire megfeketezése végett kiadott első rendszabálya, a mily logicus, ép oly eredményes volt. Eddig a gátak és töltések felügyelői gyakorlati szakismерet híjával lévő egyszerű hivatalnokok voltak, s ezeknek kellett volna gondoskodni a gátak emeléséről, fenntartásáról, a vállalkozók műveinek felülbírásáról stb. A miniszter félretolja e hasznavezetetlen népséget, s helyükbe mérnököt állít. Vagyis alkalmas közegeket lépett az előbbi alkalmatlanok helyébe. Ezekkel alkalmilag szorosan szakmunkát is végeztethetett. Így pl. az olvadás kezdetekor feladatauk volt a rájok bízott folyószakaszon a hidak tövében betörni a jeget, hogy a jégzajlás minél előbb megindulhasson. S e fontos időszakban köteleztettek minden nap, szakszerű pontos jelentés adására. Két főmérnök ügyel föl e szakaszmérnökökre. A rendszer kitűnőséget, melyet Colbert inaugurált, mindenél inkább bizonyítja az, hogy az egész művelt világ méltónak találta mindenestől, azon-mód magáévá tenni.

Tizenegy évvel a Loire utolsó nagy áradása után, a miniszter már nagy elégültséggel írhatta a toursi intendánsának e sorokat: »a gátak és töltések jó állapotban vannak, s nincs másra szükség, mint hogy a már régóta kiadott rendeletek értelmében kiszélesbítesssenek s magasabbra emeltes senek.«¹⁾

Ugyanabban az évben Poitevin mérnök javaslatba hozza, hogy La Oharité-nél a berry-i oldalon egy új gátat húzzanak a Loire-ou átvezető híd végéig. Ez a töltés átszelte volna a La Charité-iek legszebb réjtét, s ennél fogva tiltakoztak a terv ellen. Föllépésük folytán Colbert a javaslat-tevő mérnök-höz e sorokkal fordul: »Ugyancsak vesse latra, vájjon ez a töltés föltétlenül (absolument) szükséges-e, mert ha a föld színe elég magas, s ha a víz tizenkét vagy tizenöt évben egyszer önti el, s ha máskép is lehet rajta segíteni, a mint Bréviande úr

¹⁾ Dd. 15. nov., 1679. Vignon: Administvation des voies publiques. II 188.

javasolja: jobb ha így járunk el, s a töltött úttal nem vágjuk át a rétet.« De ugyanaz nap, midőn Poitevin-hez a fentebbi sorokat írja, Bréviande-hoz, a gátak felügyelőjéhez, ki a polgárok pártjára állt, ezt az erélyes levelet intézi: »a hely színén lévő építésznek (Poitevin-nek?), midőn véleményt mond a teendő munkák felől, mondja meg mind azon okokat, melyek azok szükségessége vagy hiábavalósága, célszerűsége vagy cél-szerűtlensége mellett felhozhatók, aztán hallgassa meg az ő okait is, mert a kérdésben levő töltés dolgában bajosan hiszem, hogy az Ön nézete egyáltalában a legjobb (tout à fait le meilleur) volna. S ne csodálkozzék azon, ha La Charité lakosai ellene vannak a szóban forgó töltésnek; mert ők minden csak saját külön érdeket (intéret particulier) tekintik, s nem a köz-jót, a melynek mindenmellett irányadónak kell lenni. «) Szóval, midőn ez egyaránt szigorú két utasítást kibocsátja, egyszersmind kitűzi a mérvadó szempontot, mely szerint megbízottjai nem egy város érdekei, hanem az országos, a közérdek követelései szerint intézzék el az ügyet.

A Loire szabályozása rengeteg pénzbe került. Csupán a toursi pénzügyi kerület évenként 200.000 livre-t, mai számítás-sal legalább is egy millió frankot fizetett. Colbert e nagy kiadás fejében megkívánja, hogy nagy biztosítéka legyen a tartománynak a Loire ellenében, hogy a gátok »szolidák« legyenek, t. i. három ölnyi magasak, s koronájukon négy ööl szélesek.²⁾ Hogy ezen s egyéb hasonló kivánalmaknak megfelelően épültek-e a gátak, annak megvizsgálására a gátak s töltések intendánsai liivatvák; de a Loire mentén, hol annyi pénz üszik a gátak révén, Colbert még a gát-intendánsokat is ellenőrzés alá veszi, nemcsak koronként kiküldött állam-mérnökökkel, hanem a tartományi intendáncsal is.

A gátakon s hidakon is örök két ártó munkát akart végezteni. Ám a felügyelete alatt épült gátak nem állták ki az örökkévalóság próbakovét. Már a következő században a Loire áradásai ép oly gyakoriak, mint réges-régen, mielőtt gátak.

¹⁾ Dd. 26. juin, 1679. Vignon: Administration des voies publiques, i. 178., 179. p.j.

²⁾ IDd. 16. oct. 1679. Vignon: Administration dos voios publiques. I. 210. p.j.

közé fogták volna. A Saumur, Cé, Tonrs és Amboise melletti Loire-hidak, melyek kifogástanak jóságára büszkén hivatkozott a miniszter: egytől egyig elpusztultak s újabbal cseréltek föl, mert mindenjárának alacsony volt az ívezete. Vagy tán nem is volt az annak idején; de idő múltával a víz egyre töltögetve ágyát, medrétt annyira emelte, hogy idő múltával a régi hidak ívezete alacsonynak bizonyult.

Mennyivel csekélyebb munkát fektetett be a Garonne szabályozásába, s az mégis mennyivel maradandóbb eredményeket mutatott föl. A Garonne eladdig csak féléven át volt hajózható. Colbert egész esztendőben hajózhatóvá akarja tenni Toulouse és Bordeaux között. Tervet készítet, s rövid időn három terv közüi válogathat. »Ő Felsége — írja a montauban-i intendásnak — a harmadik tervet fogadta el, mely abban áll, hogy e folyó ágya a gázlók és zátonyoknál összeszoríttassék fél gátak által, s hogy megtisztíttassék a szikláktól és kövecsek-től. A másik két terv kivitele sokkal költségesebb is lett volna.¹⁾ Szakértők megítélése szerint, a Garonne szabályozása teljesen sikerült, s újabban ugyanoly elvek szerint jártak el a Szajna Le Havre és Bonén közti vonalának szabályozásánál.

A Garonne, említők, nem vette annyira igénybe Colbert munkásságát, mint a Loire. De *más név alatt*, a miniszter fáradozásainak egyik legeslegföbb tárgya volt. Mert jó részben a Garonne és az Aude összekötése és hajózhatóvá tételeből áll majdan elő a *lanyuedoc-i csatorna*.

A Garonne, mely az Oczeánba ömlik, tizenegy mérföldnyi távolra esett az Aude-tól, mely a Földközi tengerbe önté csekély, hajókkal meg nem járható vizét. A két folyó egybeszakasztása még semmi gyakorlati eredményre nem vezetett volna. S I. Ferencz, IX. Károly, IV. Henrik s XIII. Lajos alatt, mikor a két tengert összekötő csatorna létrehozatalán töprengtek, mindig lehetőnek tartották ugyan a tervet, de a kivitelt kétes eredményűnek, a miatt, mert kevés a víz, s azt a vizet is a csatorna vonalának legmagasabb pontjaira fölvezetni a lehetetlennel határosnak tünt fel.

¹⁾ Dd. 20. oct. 1682. Lettres de Colbert. IV. 548.

A terv már néhány évtizedje pihent, midőn egy terjedelmes levélben újra szóba hozzák. A levél 1662. nov. 26-áról s egy kis faluból Bonrepos-ból van keltezve; írója Kupié Péter-Pál, azon időben a languedoc-i gabella-bérlet igazgatója. A lángész naiv bizodalma lövell Colberthez írott minden sorában.

»Kegyelmes uram — úgymond — e faluból írok egypt csatorna dolgában, melyet e languedoc-i tartományban lehetne csinálni a két tenger összekötése végett. Csodálkozni fog, hogy oly dologról merek beszélni, melyet látszólag nem ismerek, s hogy egy adótiszt (un hóommé de gabelle) a lejtmérésbe ártja magát. Be ki fogja menteni vállalkozásomat, ha megtudja, hogy a toulousei érsek parancsából írok.

Kevés idővel ezelőtt az említett főúr (seigneur¹⁾) azzal tiszttelt meg, hogy ide hívattott, részint azért, mert szomszédjában lakom s hódolattal viseltetem iránta, részint azért, hogy megtudja tőlem, mi módon készíthető el ez a csatorna, mert hallotta rólam, hogy ezt én külön tanulmány tárgyává tettem. Tudtára adtam, a mi tőlem telt, s megígértem, hogy meglátogatom Perpignanból visszatértemben Castres-ban, s elvezetem a hely színére, hogy megmutassam a csatorna lehetőségét. Ezt megettettem, s az említett főúr, a saint-papouli püspökkel és több előkelővel egyetemben mind azon helyeket meglátogatván, s előadásommal minden megegyezőnek találván: az említett érsek úr megbízott, hogy egy idevágó jelentést tegyek, melyet küldjék el az Ön számára. A jelentés ide van mellékelve, de meglehetős kusza, mert nem tudván se görögül, se latinál, s franciául is alig tudván helyesen beszélni: máskép nem, csak dadogva tudom magamat kifejezni. Erre is nem a magam jószántából, hanem csak azért vállalkozom, hogy engedelmeskedjem. Mind azon utak, ha el tetszik olvasni előállásomat, megítélheti, hogy ezt a csatornát meg lehet csinálni; hogy ez valósággal nehéz munka a költség miatt, de ha hasznát nézzük, nem kell törődni azzal, a mibe kerül.

Mostanáig rá sem hederítettek az e célra felhasználható folyókra, sem az alkalmatos útvonalakat nem tudták meglelni,

¹⁾ Nálunk is, főleg az északkeleti megyékben, több helyt főúrnak hívják az előkelőbb katholicus papokat.

mert a melyeket ilyenekül képzelték, a folyóvizek visszatorlasztása s a vizek kiemelésére való gépek leküzdhetlen akadályaiba ütköztek. 8 e nehézségek, higye meg, minden visszatetszést szültek s a mű végrehajtását hátráltatták. Most azonban, kegyelmes uram, alkalmas utakat s folyókat találván, melyek régi medrüköből ezen új csatornába könnyű szerrel levezethetők természetes esésüknél és saját lejtésüknél fogva: mind ama nehézségek megszünnék, kivéve a tőkét, melyet e mű költségeinek fedezésére szükség fordítani.

Erre azonban ezer eszköze van kegyelmes uramnak, s én is két rendbelit mutatok be ide mellékelve, a végett, hogyanál könnyebben reá bíjam e munkára, melyet nagyon előnyösnek fog tartani a királyra és népére nézve, ha meg tetszik gondolni, hogy e hajózás könnyűsége s biztonsága meg fogja szüntetni a gibraltari szoros szükségességét, hogy Cadixban a spanyol király jövedelmei ez által megsökkennek, s a mi királyunké ugyanannyival növekednek, részint az adóbérletek, részint az áruczikkeknek az országba hozatala által, továbbá a csatorna mentén szedendő s roppant összegre rúgó vámok révén, végüi, hogy Ő Felsége alattvalói ezer újfajta keresetágból húznak majd hasznot s előnyöket ezen hajózás által. Ha már most megérteném, hogy tervem tetszik, lerajzolva küldeném Önnek, a készítendő zsilipek számával, s a csatorna hosszának és szélességének ölekben kimutatott pontos számvetésével együtt.¹⁾

E levél nyitja meg a languedoc-i csatorna nagy vállalatát, melynek dicsősége első sorban lííquet-t illeti meg, de erősen osztozik benne Colbert. Az egyik, nem támaszkodva tudományos képzettségre, hanem egyedül a született lángész erejére, föl meri venni e századokon át meghiúsult tervet, melyet az előílet s részben a hozzá fűződő tömérdek keserű tapasztalat lehetetlennek nyilvánított. A másik megérti a terv jelentőségét, megszereti s legyőzhetetlen kitartással teszi magáévá, mi annál fontosabb, mert a hatalom birtokában lévén, ő rajta fordul meg, hogy az eszközöket szolgáltassa a kivitelhez. Ilylájta eszme magában véve terméketlen s elszárad, feledékenysége megy, ha az intézők meg nem látják vagy magukra nem

¹⁾ Eiquet à Colbert, közölve: Lettres de Colbert. IV. 303., 304.

veszik végrehajtását. Riquet nagy tervével, csak fél-ember; Colbertnek kellett mellé, sorakoznia, hogy dicsősége teljességeben tündököljön. Riquet-fajta föltalálóknak Colbert-fajta pártfogók adják meg az igazi értéküket.

Az Oczeán összekötése a Földközi tengerrel nem volt mar élj gondolat. A központosító királyság mind elejtől fogva úgy fogta föl, hogy Francziaország egysége mindenkorra csorba és fogyatékos, míg tengeri kereskedelme kénszeríte van arra, hogy egész Spanyolországot megkerülve menjen egyik tengerről a másikra. A XVI. században, midőn a francia szellem, nemesak átvette, de meg is javító az olasz találmányokat, s lehetségesnek mutatta be az emelkedett vízválasztók leküzdésével két különböző irányú folyónak csatornával való egybeszakasztását: Crapone Adóm, provence-i mérnök, javaslatba hozta, hogy a két tengert a Garonne, Ariége és Aude vize fölhasználásával összekössék. A leragyogóbb reménységek kapcsolódtak ez eszméhez. Ügy vélték, hogy nemcsak Francziaország, de egész Európa kereskedelme Dél-Francziaországon át veszi útját egyik tengerből a másikba, végkép szakítva a gibraltari kerülővel.

Am a reménység sehogysem akart valósulni. Egész lliquet-ig Crapone nagyszabású terve uralkodott minden újabb tervezeten. Az Ariége és az Aude egy bekötésével próbálták mindenkorra megvalósítani a csatornát. Riquet az első, ki eleji a régi tervet.

Két elhatározó mozzanatot veszünk észre Riquet tervében, mely az előbbi ábrándos remény helyébe a sikeres reményt igtatta. Az egyik abban áll, hogy még előbb a Pyrenaekből akarták ellátni vízzel a csatornát: Riquet e vizet a Montagne-Noireból, a Cévennes-ek déli ágából vezette. A másik abban különbözik az előbbiektől, hogy nem a Garonne, Ariége és Aude, hanem az Aude mellékvize a Fresques, és a Garonne-ba szakadó Lers patak összekötését tűzte ki feladatúi. De még így is előreláthatólag nehéz és problematicus munkába fog, mert óriási különbség van Felső- és Alsó Lauguedoc színvonala közt, s a patakok kétszázötvenhárom méterrel vannak magasabban, mint a tenger színe.

Colbert hevesen ragadja meg az eszmét. Alig egy évvel

a közölt levél vétele után e szavakkal sarkalja munkára az indítványozót: »jelenleg nincs többé senki, a ki meg ne lenne győződve a nagy terv lehetőségéről, mely nekem annyi örömtől szerezett.«¹⁾ Szeretné, ha e csatorna úgy készülne, hogy megbírná a gályákat és hadi hajókat is. Vauban, később, szintén osztott e nézetben, de a véleményadásra fölszólított állami főmérnök ellenkező javaslatot tett, s határozatba ment, hogy keskeny csatornát fognak ásni.

Most jött el az ideje a »miként«-nek. Languedoc rendjei nem akartak hozzájárulni a költségekhez. Colbert nem akarta pusztán az állam pénzével fedezni a kiadásokat. Amazokat az állami nagy érdekek iránti tompa közöny, emezt az a meggyőződése vezethette, hogy ilyfajta munkákat sikkerrel mindenkor csak magán-vállalkozók hajthatnak végre. Később is, mikor a chálonsi kerület folyónak hajózhatóvá tételéről van szó, ekkép utasítja az intendánst: »mielőtt bármit is határoznánk ez ügyben, jó lenne e műveletek felvállalására társaságot alakítani, s ennélfogva fölkérem, hogy minden azokat, kik abban részt vehetnek, javaslattételre szólítsa föl.« S csak ha egyáltalául lehetetlen magán-tükét találni, csak akkor áll rá, hogy a chálonsi vízmunkák állami költséggel hajtassanak végre.²⁾

Oly korban, midőn az eszközök és a kormány rendelkezésére álló személyzet elégtelensége annyira ment, hogy a kormány még az adó kezelését is kénytelen volt bérbe adni, nem csoda, ha az államférfiak a közútak s csatornákat is magántulajdonba bocsátják. Richelieu a briare-i csatorna elkészítését, Colbert a languedoc-it bízta magánosakra. Különben is úgy vau meggyőződve, hogy ily természetű vállalatok, melyek szakadatlan gondoskodást s kiadást igényelnek, legbiztosabban úgy sikerüinek, ha magánosok érdeklődésének tárgyai, ha tehát magánosok tulajdonát képezik. A közérdekeknek a személyes érdekek oltalma alá helyezése csupán ékkép válik lehetővé.

Hosszas tanakodás, tapogatódzás és próbálgtatás után, végtére maga Riquet vállalta el a csatorna készítését. Fölétélei, melyeket elfogadtak, a következők: a csatorna ásásánál

¹⁾ Colbert à Riquet, dd.!*. oct. 1663. Lettres de Colbert. IV. 304.

²⁾ Dd. 14. mars, 1671. Lettres de Colbert. IV. 455.

szükséges kisajátításokat a király fedezí s magát a csatornát, a táplálására szükséges vízvezetékekkel s a partjait szegélyező utakkal együtt, örökös hűbér gyanánt adományozza a vállalkozónak. s egyszersmind kizáró joggal ruházza fel, hogy a csatorna mentén malmokat, raktárokat stb. építhessen.

1666 október havában királyi edictum rendelte el a csatorna és a cette-i kikötő készítését. A rendeletén elomló hangulat a vállalathoz méltóan nagyszabású. »Ámbár úgymond az Oceán és a Földközi tengernek hajózható csatornával összekötésére s a Földközi tengeren languedoc-i tartományunk partjain nyitandó új kikötő megnyitására tett javaslat a múlt századokban annyira rendkívülneki tünt fel, hogy a legelszántabb fejedelmek s azok a nemzetek, melyek a fáradhatlan munkának legszebb jeleit hagyták az utókorra, visszariadtak e vállalat nagyszerűségétől s nem tudták felfogni kivihetőségét; mind a mellett, mivel a nagyszabású tervek legméltóbbak a nagylelkű bátorsághoz, s ha jól meg vannak hánvva-vetve, rendesen sikkerrel hajtatnak végre, úgyszintén a vállalat híre-neve s a két tenger összekapcsolásából származó, előttünk föltárt végtelen előnyök, melyek a kereskedelemlre bárdinak: arra hírt bennünket, hogy munkába vegyük a béke ezen nagy művét (un grand ouvrage de paix), mely méltó tárgya gondjainknak s alkalmas arra, hogy szerzőjének emlékezetét megörökítse s hirdesse uralkodásunk nagyságát, vágyónosságát s boldogságát a jövendő századokban. Felismertük, hogy a két tenger egyesítése a világ minden része nemzeteinek szintúgy mint saját alattvalóinknak alkalmat ád arra, hogy biztos hajózással, a mi engedelmességünk alatt álló földeken átvezető csatornán, kevés nap alatt, csekély költséggel tehetik meg azt az utat, melyet most csak a gibraltari szoroson keresztül, nagy költséggel, sok idő vesztegetéssel, a kalózkodás és hajótörés esélyeinek kitéve tehetnek meg.« Ezen alapos indokokból adja a király le nem foglalható hűbérül a készítendő csatornát Riquetnek, szállítási és vámszedési joggal, s áruba bocsátható hivatalok felállításával,¹⁾ mely utóbbi rendszabálynak az a czélja, hogy Languedoc rendjeit közvetve a

¹⁾ Vignon: AdminUtration des voies publiques. T. 115., 116 p. j.

költségekben részvételre bírja az által, hogy a rajok nézve terhes lij hivatalok megváltására kényszerítessék.

A föltételek megállapítását nyomon követte a munka megindítása. Tizenöt esztendőn át nyolcz, tíz, néha tizenkétezer munkás dolgozott a csatornán. Húsz mérföldnyi vízvezetékek vezették el a Montagne-Noire hegyi patakjainak vizét a pierres-de-naurouse-i gyűjtő medencébe, mely a vízválasztó közepére esik, honnét a csatorna egyik ága a Garonne, a másik az Aude felé irányoztatott. A Guironneba Toulousenál szakadó rövidebb ág 1672-ben készült el; a másik, mely amannál háromszor hosszabb, még vagy kilencz esztendei munkát kívánt, mert időközben kitűnt, hogy az A üde vize nem elegendő, s több apró patak ágyát kellett helyenként az Aude helyett fölhasználni. Ezen az oldalon a csatorna szája a cette-i kikötőben végződött, mely oly kitűnő volt választva, hogy Cetto manapság is egyetlen számbavéhető kikötője a languedoc-i tartománynak.

A roppant vállalat vezetése leírhatatlan küzdelmekbe került. ¹⁾ Nemcsak a költség előteremtése, de a Kiquet-vel való érintkezés magában véve is rendkívüli feladat volt, melynek csak egy Colbert-féle államférfi felelhetett meg. Mert Kiquet ugyanolyan természet, mint Du Quesne, »ce Normand épineux . Mint autodidakta lángész, nem fogad el tanácsot senkitől, s midőn egy ízben Colbert azzal terhelné, határtalan önérzete e szavakban tör ki: »mivel én vagyok e csatorna selfedezője (inventeur), és az, aki legjobban tanulmányozta: úgy vélem az is én vagyok, aki legjobban ért hozzá!« ²⁾

Kiquet nem érte meg dicsőséges művének befejezését. Erre vonatkozik egy languedoc-i költő eme találó versezete:

l'our fairé couler l'eau, suivant Tôretre du Roy,
Il ne manqua jamais de foy,
Comme fit, une fois Moyse.
Cependant, de tous deux le destin fut égal:

¹⁾ H. de Font-Réaulx: Riquet et le canal des Deux-Mers. Paris, 188S. passim.

²⁾ Riquet à Colbert., dd. 27. mars, 1670. Közölve: Lettres de Colbert. IV. 344. note.

L'UN mourut près d'entrer dans la terre promise:
 L'autre est mort sur le point d'entrer dans son canal.¹⁾

A csatorna tervezője, mérnöke és vállalkozója valóban az ígéret földjének épen a küszöbén roskadt össze. 1680 október elsején halt meg, s a két tenger összekötése 1681 tavaszán ment teljesedésbe.

A languedoc-i csatorna, Toulousetől Oette-ig hetven mérföld. A két medencze két irányú esését hetvenöt zsílip tartja egyensúlyban. Mélysége kilencz láb, szélessége negyven. Tizen-hét millióba került, s mondhatni emberfeletti erőfeszítésbe, melyet csak a mi korunk méltányolhat eléggyé, a mi korunk, mely tanúja volt a suezi és panamai munkálatoknak. E vállalat érdemének mértékéről fogalmat nyújt az a bámulat, mely-lyel Riquet halála után a csatornát megvizsgált Vauban tanúsított.

Dél-Eranciaország bel-közlekedésére kimondhatlan jó téteménynek bizonyult a csatorna, mely közvetítő a Toulouse és Agen nyers terményeinek kicserélését Alsó-Languedoc iparczikkeiért. D'Aguesseau kifejezése szerint, idő folytán Languedoc éltető lelkévé vált a csatorna.

Az anyagi eredmény még sem felelt meg a hozzá kötött várakozásoknak. Az árvúczikkek átrakásának nehézsége, a Garonne-on való hajózás bizonytalansága, nem engedte meg, hogy a külkereskedelem odahagyja a gibraltari szorost az új út kedvéért. S így a föoczél, mely Riquet és Colbert előtt állott, nem válthatott valósággá.

A minden kiszámító miniszter ez esetben elszámította magát. Mert elemekkel állott szemben, melyek dacolnak az emberi számítással. Eleve láthatta a vállalat eme bizonytalanságát, mert elég alkalma volt megismerni a vízi munkák benső természetét. A languedoci csatorna ásása idején az Aube szabályozására 66.000 livre-t vetett ki hiába: az egész munka kárba ment. S akkor e szavakkal fordult az intendánshoz: »Effajta munkák rendkívüliek, mert bizonyos tekintetben erőszakot tesznek a természetben (forcent en quelque sorte. la nature)«; de vigasztalja magát azzal, hogy »ügyes emberek

¹⁾ Közölve: Lettres de Colbert. IV. 310. note.

gyakran mágia megtalálják a módját, hogy a mi annakelőtte lehetetlennek látszott, lehetővé váljék.«¹⁾

Teljes pompájában bontakozik ki előttünk a nagy szándékok egyetlen törvénye: a bizalom és merészség, mely nélkül az új kornak egész a legújabb ideig legnagyobb szabású vízi műve soha nem jöhetett volna létre. Épen az a döntő mozgatnak igazi nagyságok életében, hogy nem tartják lehetetlennek, a mi addig annak látszott. S Colbertben mindig egyidejűleg jelentkezett az a felségesen naiv és számító, prófétai és a tapasztalatra támaszkodó érzet és tudás, mely egész pályáján ádáz ellenévé tette minden megszokott routine-nak. s lelkesült hívévé a soha ki nem próbált nagy terveknek.

VIII.

„In dextra gladium teneo.“

Nagyobb hálával mint Le Tellier-nek, Colbert senkinek sem tartozott. Az láttá meg, az terelte rá a figyelmet, a mi a talentumra nézve a sikерrel egyértelmű, s épen ezért meg-hálálhatatlan jótétemény. Az vezette be Mazarinhez, s az vezette be a közigazgatás titkaiba.

És azt az embert Colbert állítólag hálátlanul elhagyta volna. Állítólag, mondjuk, mert bármily határozottan állítják, bizonyítói nem tudják. Már pedig érzelmekre vonatkozó állításokat a történész csak abban az egy esetben fogadhat el, ha világos tények szólnak mellette.

Annyi bizonyos, hogy Colbert az öreg Le Tellier-vel szemben, alig három évvel az előtt, hogy miniszterré lett, írásbelileg akkép nyilvánító háládatosságát, a hogyan nem szoktak beszélni olyanok, kiknek a nyert jótétemény emléke terhes és kellemetlen, melynek nyügeitől szabadulni óhajtanának. »Tőlem telhető szenvedélylyel kívánom — úgymond - hogy soha ne

¹⁾ »Il se trouve Bien souvent que, par les expédiens des hommes habiles, ce qui paroisoit auparavant impossible devient possible.« lettres de Colbert, T. IV. p. CXIV.

szoruljon egyik szolgájára sem. és hogy erényének meg érde-ménék elismerése mindenkorra megóvja a sors csapásaitól; de ha még sem lenne mentes azoktól, azt tartom s arról vagyok meggyőződve kegyelmes uram, hogy mind azok között, kikkel jót tett, egy sincs a ki háládatossága nyilvánításában velem mérközhetne, egy sincs, a ki nagyobb örömmel és tisztelettel lenne az Ön legalázatosabb, legengedelmesebb és leglekötelezet-tebb szolgája.«¹⁾

Midőn azonban Colbert társa lett a miniszterségen Le Tellier-nek, az öreg úr bizonyos ügyben ekkép fordul egy másik társához: »Láthatja, mily hangon szól Colbert úr; úgy látszik számolni kell vele.« Oly hangú beszéd, melyből némi neheztelés olvasható ki. Más alkalommal meg, — ha ugyan hihetünk egy Colberttel ellentétben álló napló-író szavainak Fouquet pörére vonatkozólag így nyilatkozott volna Le Tellier: »úgy látszik, elvesztette Colbert úr az eszét, annyi hibát követ el.«²⁾

Egyéb jelek is arra vallanak, hogy Le Tellier és Colbert közt. abban a pillanatban, a mint egyenrangúakká lettek, a régi jó viszony megszakadt. Egyelőre feszültség váltotta föl, majd a cabineti ármánykodás vakondok-munkája, s végre legalább De Tellier részéről nyílt ellenségeskedés. A régi miniszter, meghittebb körben, minisztertársa »komiszágáról (mauvaise conduite)« beszél; egy követ fű Colbertnek az állam-kormány kebelében lévő legádázabb ellenségeivel, kikkel együtt tartja számon, mennyire kizsákmányolja Colbert a király kegyelmét, nem mulasztván el egyetlen alkalmat sem zsebei megtöltésére.

Ez ellenségeskedés indokára nézve bajosan jöhetsünk tisz-tába. Kétségtelen, hogy Le Tellier gyűlölködésének minden nap újabb táplálékot adott az, hogy Colbert a királyi kegye-lém karjain vagyonilag gyorsan emelkedik, s még inkább az, hogy rövid idei miniszterkedése után már »ő az úr, megtehet-vén mindenzt, a mit akar.«³⁾ E szerint Colbert elleni agyarko-

¹⁾ Lettres 'le Colbert, dd. 18. juin, 1658. I. 297.

²⁾ Journal d'Olivier Lefèvre d'Orraesson, publié par Chéruel. paris 1861. II. 128.

³⁾ »Sa fortune s'eslève fort, et il est le maistre, faisant tout ce qu'il veut.« Journal (l'Olivier Lefèvre d'Ormesson, dd. 26. aoqt, 1665. II. 889,

dásának irigység vagy féltékenység, vagy minden a kettő lehetett az alapja. Amaz, mint a más javát nem tűrő szenvédély, kevésbé foglalhatta el Le Tellier lelkét, mert Colbert vagyonosodásánál erősebben érdekelte annak hatalmi emelkedése, mely csak az övének hanyatlása árán volt lehetséges. Az ily hatalmi féltékenység pedig minden esetre más beszámítás alá esik, mint a menthetetlenül ocsmány irigység, mely a lopás ösztönével egy tőről hajtott; a féltékenység némi tekintetben igazságos és okszerű is lehet, mert csak olyasmit akar megtartani, a mi tulajdonunk vagy a miről úgy vagyunk meggyőződve, hogy jogosan minket illet. 8 Le Tellier-nél ez volt az eset.

Hogy Colbert hálátlan lett volna Le Tellier iránt, s hogy ez lett volna eredeti indoka Le Tellier ellenségeskedésének: e föltevés lehetősége ellen nem tehetünk kifogást, épen mert ismerjük Colbert ridegen számító jellemét, Le Tellier-tól nem volt többé mit várnia. De az is kétségtelen, hogy a hálátlanság nincsen bebizonítva, s nem is bizonyítható sem Írásból, sem tettekből.

Egész máskép alakult a viszony Colbert és Le Tellier fia, Louvois közt. Tje Tellier és Colbert csak egy-két évig voltak miniszter-társak, Louvois és Colbert az első év kivételével egész életükben. Colbert negyvenhárom éves, midőn a huszonegy éves Louvois, atyja halála után. az államtanácsba lép. S közös szolgálatuknak mondhatni első pillanatában kezdődik az az ádáz versengés, mely éltök, illetőleg Colbert élete végéiglen tartott.

A torzsalkodás személyes vonatkozású lélektani indokát, azt hiszem, meg tudom magyarázni. Sőt nem is annyira magam magyarázom, mint inkább az a helyzet, melyben egymással szemben voltak. Colbert, a mint miniszterré lett, még alig melegedve meg új méltóságában, élvezte a király kegyeit teljességekben. A dicsvágyó, erőszakos és göögös Louvois féltékeny szemekkel nézi, és soha el nem tudja felejteni, hogy atyjának egykorai alarendelt ügynöke letéteményese a Felség bizalmának. Gyakori eset. hogy a szülők iránti háládatosságot a gyermekek, kik arra semmi jogcímmel nem bírnak, szülei örökség gyanánt kívánják birtokba venni. Viszont Colbert

komoly alakját eléggé ismerjük, hogy a *fiú* iránt e részben minden kötelezettség alól mentve hitte magát.

A hálaérzet tartamáról és hatályáról táplált emez ellen-tétes felfogás, úgy szólván első accordját adta a visszavonás huzamos disharmóniájának.

Lonvoisnál már 1602-hen, minisztersége első évében, megdöbbentően mephistói vonásokkal jelentkezik a megvetés, gyűlölet és rosszakarat Colbert iránt.

»Hogy zavarba hozza (pour embarrasser) Colbert-t,« a király előtt nagy lovagi-játék rendezését hozta javaslatba. A király a tervet közölte Colbert-el, hozzá téve, hogy ő maga is kivihetetlennek tartja. Hisz' ez 3 400.000 livre-be kerülne.¹⁾

Colbert azzal válaszolt, hogy szó sem lehet ily csekély összegről-mert a lovagi-játéknak méltónak kell lenni ahoz, a ki adja, s akkor legalább egy millióba kerül. A tervet, a király ámula-tára, nem tartá lehetetlennek, ha a király egy hétek titokban tartja. Épen arra a hétre volt kitűzve a párizsi domanium adó-jának bérbeadása. Colbert meghallgatta a bérlok ajánlatait s csekélynek találta. Hogy ebben több bizonyosságot szerezzen, próba-képen félévre a király részére vette át a párizsi doma-nium adóját, s ennek bérletét az ajánlatnál jóval drágábban, csak az év második felére engedte át a megriasztott pénz-embereknek.

Ekkor előáll a lovagi-játék tervével. Hírül adja vala-mennyi külföldi udvarnál. Nehány hónap múlva, a kiszabott időre, a föld minden részéből roppant sokaság — merőben gavallér vagy úri ember, szóval gazdag ember — sereglett Párizs városába a látványosságok kedvéért. Colbert most a királyhoz megy s előadja, hogy még nem készültek el eléggé; tanácsos lenne vagy két héttel elhalasztani az ünnepélyt. Ez megadatván, az annyi ideig ott tartózkodó idegenek révén annyira emelkedett a fogyasztás Párizsban, hogy az idegenek-től szedett vámjövedékkel, valamint az említett adó-bérleteme-léssel együtt: a pazar fényű varroussel nem hogy pénzbe került volna, hanem minden költség levonásával még nem kevesebb, mint egy milliónyi tiszta jövedelmet hajtott az államnak.¹⁾

¹⁾ Mémoires du Dac de Tuyne, Publiéés par Tüissieux et Saulié. Paris, 1860. II. 333., 334.

Minő elégtétel volt ez annak, ki ellen merényletül terveztek. s minő táplálék Louvois gyűlöletének! Előre lehetett látni, hogy ez csak előjátéka a két ellentétes szellem egymás iránt kérlelhetetlen, kegyetlen lándzsatörésének.

Négy év múlva a kettős gyűlölség már a király elé terjesztik felülbírálás végett. Louvois az elszállásolt katonák garázdálkodása meggátlása végett kérelmező vidéki küldötteket »gazembereknek és lázadóknak (coquins et séditieux)« mondta. Colbert pártfogásában részesítette a küldötteket és sérelmüket, s a királyhoz intézett emlékiratában így nyilatkozik társáról: »nem hiszem, hogy oly fontos ügy, mint a csapatok összevonása s elhelyezése, jó kézben lenne egy 24 éves, ezen ügyben tapasztalatlan s igen heves fiatal embernél, ki azt hiszi, hogy rangjából folyik ezen királyság megrontása, s ki tönkre szeretné tenni Franeziaországot már csak azért is, mert én meg akarom menteni.«

A király nem igen bánkódik leghatalmasabb minisztereinek torzsalkodásán. Reá nézve inkább lett volna aggasztó a két miniszter összinte egyezsége, mint rivalitásuk, mely csak arra szolgált, hogy annál inkább kiemelje a fölöttek lebegő egy akarat feltétlenségét. Mérséklő befolyása fegyverszünetre bírja ugyan a mérkőzésre készülő ellenfeleket: de a békekötés köztük lehetetlen.

Esetlegnek veszik s hálatlanságnak, hogy Colbert Louvoisval összetűz. Én ezt szükségszerűleg bekövetkezettnek tartom. A XVII. század legnagyobb hadszervező katonája, s a legnagyobb államszervező miniszter közt, ki egyúttal a francia tiers état mintaszerű képviselője, kiegyenlíthatetlen ellentét forgott fenn.

Louvois, saját kifejezése szerint, »l'homme des dernières extrémités.« Fényűző, fennhéjzó, sarcasticus és durva, ki legazemberezi a polgárokat, s kímélné az ellenség-hollandit, »ha emberek lennének.« Tréfát úz az ellenség körében elkövettek rablásból, föltéve, hogy a rablóhadjárat sikkerrel végződött. »Ámbár a király írja Luxembourghoz — nagyon meg van

¹⁾ Mémoires au roi, dd. 22. juillet, 1666, Lettres de Colbert, IX, Annexes, p. CCXXII.

róla győződve, hogy Ön sokat lopott a tartományban, honnan visszatérőben van, mindenmellett Ö Felsége annyira megelégedett azzal a mit hagyott neki, hogy jónak látta kétezer tallért adni Önnek.«

Ezzel áll szemben a bourgeois-miniszter, kinek arczára sűrű barázdákat szántott a gond, melylyel egy állam legfőbb ügyeit egymaga intézte; egyszerű mint ősei, fényt, dicséretet nem szenvetheti, csak a dicsőséget szereti, de másban keresi mint Louvois. Egy időben igen szerette a jó zamatos rajnait, de gyöngé egészisége miatt le kellett mondania róla, s azóta nincs elvezete semmi más, mint a munkában való telhetetlenség.¹⁾ Az excés du travail!

Ez az ember joggal mondhatta volna: „én egy nagy államot szerveztem, jóléthez helyeztem, s ha ez nem sikerült volna még egészen, legalább kezdeményeztem minden, a mi e célhoz vezet. De ha nem akarom, hogy a kezdemény csak kísérlet maradjon, emberfeletti munkám virágait meg kell óvnom az improductiv katonai szellem fagyos érintésétől. Louvois vagy Colbert? válaszszon a Felség kettőnk között; mert a Louvoisnak majd eljő az ideje s jogosultsága, ha az én műveim gyümölcsükét már meghozták, de a még fejlésben vannak, megsemmisítő friss hajtásokat.¹⁾

XIV. Lajos Louvoist választotta.

A holland háború előestéjén, 1671 apr. 24-én így ír a király Colbert hez:

»Tegnapelőtt elégé tudtam magamon uralkodni, hogy elrejtsem megütközésemet, midőn egy ember, kit annyi jótéteményemmel halmoztam el, mint Ön, oly modorban beszélt velem, mint Ön tette.

Nagy jóákarattal viseltettem Ön iránt, mit meg is mutattam azzal, a mit tettem; most is úgy vagyok, s azt hiszem, elég nagy jelét adom ennek, ha azt mondjam, hogy nem akartam szemébe mondani, a mit most írok, nehogy kitegyem annak, hogy még inkább viaszatetsző legyen a személye én előttem.

Irányomban tett szolgálatainak emlékéből, s jó akara-

¹⁾ »Nulle passion depuis qu'il a voit quitté le vin.« Mémoires de l'abbé de Choisy, éd. Mi chaud et Poujoulat, 1. c. VI. 575.

tóból erednek ezen érzelmeim. Vegye hasznukat s ne meré-szeljen többé megharagítani (profitez-en et ne hasardez plus de me fascher encore), mert ha már meghallgattam Önnek s társainak véleményét, s kíváncsikról nyilatkoztam: egy szót sem akarok többé hallani azokról. — Ha már kimondtam a határozatot: replicát nem türök (je ne veux pas une seule réponse).«¹⁾

Colbert le akart mondani, de családja visszatartóztatta, s tán még inkább saját belátása. Nemcsak a hatalom szeretete tarthatta meg helyén, hanem úgy véljük egy kísértő hátsó-gondolat is, mely megvillant előtte: „Ha félre állok, az az ember lép helyemre“ (a mint majdan oda fog lépni!).

Életeleme a munka, s abba temetkezve folytatta tovább az ügyek vezetését. Munkássága azonban kizökkent régi kerék-vágásából. Bizalmas embere írja, hogy »míg azelőtt kezeit dörzsölve látott munkához, ezentúl csak bánatos arczkiejezzel, sőt sóhajtozva dolgozott. Könnyed és jókedvű volt azelőtt, most nehézkessé vált; s jóval kevesebb ügyet végzettel ezután, mint kormányzatának első éveiben.«²⁾

Mintegy derekán törték ketté munkakedvét. 1671-től fogva a régi kegyencz a király szemében egy kellemetlen ember, oly akadály, melyet jó szolgálatai fejében megtűr maga körül, kit nem akar férre lökni, de bizalmára sem tart érdemesnek.

Ellenben Colbert, ha már megmaradt helyén, továbbra is hű szolgá: egyenlő odaadással adminisztrálja az országot, s minisztrál királya, körül. A besançoni citadella bevételekor egészsen a régi, nála megszokott hangon üdvözli urát, fejedelmét: »adjunk hálát az Úristennék úgymond minden nap, hogy mi oly király alatt születtünk, kinek hatalmát saját akaratán kívül semmi egyéb nem fogja korlátozni.« »A pénzügyek nem érdemlik, — mondja más alkalommal, a háború idején hogy lelohaszszák Felséged buzgalmát, melylyel nagy és dicső vállalatához látott. Adja Isten, hogy gyorsan s teljes diadallal fejezze azt be. De, Felség! mindenki remeg, ha meg-

¹⁾ Louis XIV. à Colbert. Lettre autographe, dd. 24. avr. 1671. Lettres de Colbert. VII. 53.

²⁾ Mémoires de Charles Perrault, contenant beaucoup de particularités du ministère de M. Colbert, liv. IV. Avignon, 1759. p. 171.

gondolja, hogy Felséged mennyire kiteszi magát a veszedelemnek. Hódoló tisztelem megakadályoz abban, hogy többet mondjak, s bocsánatot kérek Felségedtől, hogy az a néhány szó is kiszaladt a tollamból.^{« 1)}

Colbert lám a régi! Csak a király változott meg vele szemben. Egyébiránt, tudnunk kell, hogy ő nem zúgolódhattott a háború és annak költségei ellen; mert az a háború, ha nem is volt épen az ő védvármrendszerének következménye, de minden esetben az ő hozzájárulásával indítottat meg.

Azt is hiba lenne föltenni (Louvoisval) Colbertról, hogy ő a polgárok ismeretes ellenszenvével, egyoldalú rövidlátásával s elfogultságával tört volna a hadsereg ellen átálaban. Irataban s tetteiben nyoma sincs a hadsereg elleni rosszakaratnak. Ő csak rendet kívánt behozni a hadseregbé, hogy ezentúl ne nyúzhassa kénye-kedve szerint a katona a föld népéét. 1668-ban beállván a béke, »Avis pour les troupes« címmel alatt emlékiratot terjeszt a király elé, melyben kifejt a belföldön tanyázó seregre vonatkozó nézeteit. Figyelmezeti a királyt, mennyire életbevágó, országos érdek az, hogy a téli szállásaira vonult csapatok szigorú fegyelem alatt tartassanak. E célból szükségesnek ítéli, a tiszteket kötelezni arra, hogy állandóan ezredeiknél tartózkodjanak, s ennél fogva évenként két havi szabadságnál több ne adassék nekik. S mivel a tétlenségből ered minden baj, követelni kell, hogy a gyalogok háromszor, a muskétások hatszor tartsanak hetenként gyakorlatot. Seregszemlék sűrűn tartandók, s elő kell mozdítani azokat, a kik jól szolgálnak. Ily módon Francziaország s Európa tudni fogja, »hogy Ő Felsége mindenkor készen áll a háborúra, s hogy a mikor csak akarja, talpra állíthat nagy sereg fegyelmezett s barczedett katonát, kiket Európa legkülönböző tisztjei vezényelnek.^{« 2)}

Egy igazi újkori monarchiai államférfi beszéde ez, ki értéke szerint méltányolja a sereget, s jelöli ki helyét s feladatait az államban. Am azért Louvois nem szűnt meg őt a sereg'

¹⁾ Lettres de Colbert, dd. 20. juin, 1673. VI. 310.

²⁾ Itamiens-Gomicourt: Mélanges historiques et critiques. II. 209., 210.

elleni gonosz indulattal vágolni. Holott Colbert mindenkor meggyőződése gyanánt hangoztatta, s ahhoz képest cselekedett: hogy a király a világ urává (*maistre dn monde*) csak akkor lehet, ha minden alattvalója »a négy hasznos munkakör» valamelyikében foglal helyet, melyek a következők: földmívelés, kereskedelem, szárazi és tengeri hadsereg;¹⁾ másutt a közjára célező foglalatosságokat máskép adja ugyan elő, de ott is helyet ád a katonaságnak.²⁾

»A nagy államokat írja a montaubani intendánshoz a holland háború idején s különösen ezt a királyságot, főkép a hadsereg tartja fenn. A király ellen fegyvert fogott ellenség nagy száma szükségessé teszi a hadsereg erősítésén való fáradozást és sohasem engedhető meg, hogy a közhatalom vezetői bármi ellenvetést tegyenek a csapatok toborzása ellen. Hanem inkább elő kell azt mozdítaniuk.«³⁾

Közvetlenül katonai ügyekkel szükségszerűleg állandóan kellett foglalkoznia, mert ő gondoskodott a sereg ellátásáról s ő vezette az összes erődítési ügyeket.

A király dicsőségét sem akarta megszorítni, tudva, hogy ez mindenek fölé helyezendő. »Meg kell takarítani úgymond öt garast, abban a mi nem épen szükséges, s dobjunk ki ha kell milliókat, midőn Felséged dicsősége forog kérdezben.«⁴⁾

De alá akarja rendelni föltétlenül a hadsereget is hasznossági elvének. Azért álljon fenn, hogy helyt álljon, ha szükség van rá, s ne azért, hogy parádézzon. Ne legyen rajta semmi fölösleges czafrang, úgyis többé kerül a soknál, s »a ki olcsóban hadakozik, bizonyára fölötte áll ellenfelének.«⁵⁾ A király-

¹⁾ Lettres de Colbert, dd. 22. oct. 1664. VI. 3.

²⁾ »Les conditions des hommes qui tendent au bien public. . . : les soldats, les mareliands, les laboureurs et gén a de journée.« Lettres de Colbert, dd. 15. mai, 1665. VI. 11.

³⁾ Lettres de Colbert, dd. S. juín, 1674. IV. 110.

⁴⁾ Il tant espargner cinq sols au.v choses non nécessaires et jeter des millions quand il est question de vostre gloire.« Lettres de Colbert. II. p. CXIV.

⁵⁾ »Tenir pour maximé certaine que celuy qui fait la guerre a meilleur marché est assurément supérieur a l'autre.« Lettres de Colbert. T. III. 1. f. p. LXVII.

lyal így tudatta ebbeli nézeteit: »Mindig azt hitték, hogy más-tel vagy egy és egy-negyed rosszul öltözött katona többet ér, mint egy gazdag öltözött katona, föltéve, hogy az előbbi is mindenkel el van látva s egyformán vannak fölfegyverezve. Az ó-korban is egyik legnagyobb kérdése volt a hódítóknak, váj-jon mi ér többet, az-e. ha a katonák dúsan vannak fölfegyverezve s öltöztetve, vagy ha nincsenek úgy? Nagy Sándor jobb szerette a gazdag fölszerelést, mert a fegyverzet és a ruha megmentésének vágya emeli a katonák bátorságát a csatában. Ellenben Julius Caesar többre becsülte az egyszerű katonaköntöst, úgy lévén meggyőződve, hogy a pompás fegyverek és ruhák elpuhítják a katonákat, a mennyiben rettegnek elvesz-tésüktől, s nagyon is óvatosak azok megörzésében; viszont, az ellenség bátorságát erősen fokozza a drága holmik elnyerheté-sének reménysége. Felséged látni fogja, melyiknek a vélemé-nyében osztozik, de meg kell mondani Felségednek, hogy csak-nem minden nagy hadvezér Julius Caesar véleményén volt.«¹⁾

A parádék minden nemét, a nagy katonai szemléket, az ok nélküli csapatát helyezések, úgy folytatták, mintha Franczia-országnak nem is lenne más gondja, mintha nem is állna nyílt háborúban a félvilággal. E háború zavarba hozta a pénz-ügyeket, s ugyanakkor, midőn Colbert minden erejével éjjel-nappal dolgozik azon, hogy a rengeteg költséget előteremtse: nem képes kivinni, hogy legalább egy időre szüntessék meg a katonai parádékat, vonják össze a milliókat emészti udvartar-tást, s hagyják abba a versaillesi építkezéseket.

Versailles ügye állandó antagonismusban tartá Colbert-t a királyival. S ez nagy becsület reá nézve! mutatja, hogy a központosítást tolibe helyezte az absolutismusnak, s jobban tudta megérteni a királyság érdekeit, mint maga a király. Colbert, mint a centralisáció minden barátja, a fővárost akarta emelni minden áron. »Párizs lévén az ország fő- és a királyok székhelye, kétségtelen úgymond hogy ez a mozgatója az egész országnak, s hogy a belügyek terén itt kezdeményez-nek minden«.²⁾ Ha már most politikailag ily súlya van a

¹⁾) Mémoire au roi, dd. 22. juillet. isse. *Lettres de Colbert.* If. Annexes, p. COXXI.

²⁾) Lettres de Colbert. T. III. I. T. p. LXVII.

központosított monarchiában a fővárosnak: szükség, hogy az a város méltó képviselője legyen a monarchiának úgy nagyság s nagyszerűség, mint rend és tisztaág dolgában. Ily felfogás-tól vezetve, Colbert annyit tett Párizsért mint sem előtte, sem utána, egész Napoléonig, egyetlen kormányzó sem. Két kiválos építész, Perrault és Blondel segílyével megállapította Párizs városának egyetemes szépítési tervezetét,¹⁾ fa-sorral beültetett sugár-útakat húzott a girbe-gurba utcákon kerestülv, diadal-íveket emeltetett s kövel rakatta ki a Szajna partját, befási-tási övvel vette körül az egész várost. Egyéb functióit érme-ken is megörökítették. 1666-ban, midön az útcaszöprésre és a világításra vonatkozó rendeletet adja ki: *Urbs mundata et nocturnis facibus illustrata* s egy év múlva, az új kövezet emlékére *Urbs novo lapide strata* feliratú érmet vei nek, me-lyekhez járul 1670-ben a szépítés művét hirdető érem, melyen a legenda: *Ornata et amplificata urbe.*

Kedvencz terve volt a miniszternek és La Reynie párizsi rendőrfőnöknek egy világító-torony-szerű oszlop állítása a Pont Neuf közepén. Párizs házrengetegében olyan forma tájé-koztató lett volna az, mint később a Trocadero vagy az Eiffel-torny. Gondolatnak is ép oly eredeti s megragadóan nagy-szerű. Az eszmét azonban hajtórés érte a miatt, mert a ter-mészettudományi akadémia nem tudott oly égő anyagot lelni, melyet a szél vagy eső el ne oltanának, sem oly eszközt, mely megvédné a tüzet, a nélkülv, hogy beburkolná.

Párizs emelése körül Colbert annyit tett, hogy ebbeli érdemeit elismerik akkor is, mikor legkevésbé népszerű, t. i. közvetlenül halála után. Abban az esztendőben mikor meghalt, így magasztalja egy új akadémikus: »hametekintjük a Párizs minden részében uralgó csodálatos rendet, ha látjuk, hogy a le-vegő tisztább lett az útcák tisztán tartása által, hogy az éjszaka majd oly világos mint a nappal, hogy a közbiztonság minő jó lábon áll úgy a városban mint a vidéken, míg annakelőtte alig volt az ember biztos saját házában: tudnunk kell, hogy ő volt az, aki a király rendeleteinek szorgalmas végrehajtása által

¹⁾ Édit pour l'exécution du nouveau plan de la ville de Paris, dd. 1676. Lettres de Colbert. V. 555.

előidézte ezt az üdvös változást, melynek megtételétől előtte hiába ígérette annyi uiás miniszter.¹⁾

Párizs szépítése kapcsolatban van Colbert azon utó-gondolatával, hogy a főváros, kiváló szépségei és nagyszerűsége révén, ellenállhatlan vonzerőt gyakoroljon a királyra s elterelje Versailles-ra irányuló tervezetőit.

Nagy feladat volt, a mire a miniszter vállalkozott. Meri a király kedvetlenül vett minden Párizsra vonatkozó előterjesztést; szerelmes volt Yersailles-ba, mint saját művébe, mely pusztán az ő szavára emelkedett ki a porból s öltött márványtestet magára.

XIV. Lajos versailles-i építkezéseihez két eszme fűződött. Meg akarta mutatni, hogy a természet fölött is uralkodik (hiszen Itoi-Soleil 1), s földi paradicsommá teszi azt, mi eredetileg sivatag volt. Másik vezéreszméje az, hogy Versailles, távol Párizstól s a néptől, többé-kevésbé el van szigetelve a nemzettől; s mivel a monarchának nem szabad hétköznapi látva nynyá lennie, jobb ha nem lakik a fővárosban.

Colbert hiába próbálja megnyerni a király jóakaratát Párizs számára, s hiába csábítgatja a Louvreba állandó lakására.

»Felséged írja egyik legremekebb előterjesztésében visszatérvén Versailles-ból, engedje meg, s rójja fel buzgal-mannak, hogy e tárgyban néhány megjegyzést teszek. Ez a ház (t. i. a versailles-i palota) inkább szolgál Felséged gyönyörűségére cs szórakozására, semmint dicsőségére; s mivel közismeretit, mennyire elébe helyezi dicsőségét amazoknak. . . . köteles húségen ejtenék csorbát, ha meg nem mondanám, hogy bár igen méltányos, ha annyi gondot fordítván az állam ügyeinek vezetésére, gyönyörreiről s szórakozásáról sem feledezik meg: de hogy vigyáznia kell, nehogy dicsőségében tegyen azokkal kárt.

Mert ha Versaillesban keresné Felséged azt a több mint félmillió tallért, mely két év óta arra köttetett: bizonyára

¹⁾ Éloge de Colbert, prononcé à l'Académie Françoise, par 31. Barbier d'Aucour, dd. 19. nov. 1883. Kecueil des harangues prononcées par 3131. de l'Académie Française dans leurs réceptions et en d'autres occasions différentes. Paris, 1698. p. 378.

bajosan találná meg. Gondolja meg, hogy 11 számadásokba 11 örökre látni fogják, hogy azon idő alatt, míg ily nagy összegeket költött e *házra* (en cette maison) elhanyagolta a Louvre-t. mely bizonyára a világ legpompásabb *palotája* (qui est assurément le plus superbe palais qu'il y ayt au monde) s jóval méltóbb Felséged nagyságához.

Felséged igen jól tudja, hogy a háború szembeszökő tényei kivételével, a fejedelmek nagyságát semmi sem jelzi annyira, mint a középületek; s az utókor az uralkodásuk alatt emelt ezen pompás építmények rötével méri őket. Ő mily sajnos lenne, lm a legnagyobb királyt, a legderekkat, ki a legkitűnőbb fejedelmek igazi erényeivel ékes, — *Versailles röfével mérnek* (füst mesuré à l'aune de Versailles)! S mégis, nagy okunk van attól a csapástól tartani.«

Pusztal negatíval azonban nem éri be a miniszter; hanem egyszersmind kikeresi és megmutatja az utat és módot, mely által azt a »csapást« el lehetne hárítani. »A két dolog, vagyis, hogy Felséged dicsőségének és szórakozásainak egyaránt megadjuk az őket megillető részt, akként lenne egyeztethető, hogy a versailles-i építkezéseket hagyassa abba, s határozza meg az e célra ezentúl évről évre fordítandó summákat; sőt tán jobb lenne egészen külön választani a versailles-it a többi építkezési alapoktól. Azután egész erűvel lássunk a Louvre befejezéséhez, hogy, ha a béke még sokáig tart, oly középületeket emeljünk, melyek által Felséged dicsősége és nagysága meg fogja haladni a rómaiaké特.«¹⁾

Nagy oka volt Colbertnek e beszédre, nemcsak a felhözött politikai indokoknál fogva, hanem szorosan államháztartási szempontból is. Ma már pontosan tudjuk, hogy a versailles-i kéjlak, ha nem is a Volney-féle négy milliárdba, de huszonhét év alatt nem kevesebb, mint 81,151.414 livre-be került, teljes kiépítése pedig (1710-ig) közel kilenczven millió livre-be.²⁾

¹⁾ Lettres de Colbert, dd. 28. sept, 1665, V. 268 — 270.

²⁾ Lettres de Colbert (1664—1690). V. 57o. — V. ö. Comptes des bâtiments du roi (1664—1680). I. 1372., 1373. — l'eignot: Locumei» authentiques et détails curieux sur les dépenses de Louis XIV. en bâti mens et châteaux royaux, particulièrement Versailles. Paris, 1827

Colbert azonban hiába küzdött a király akarata ellen: azon mégsem fordíthatott s csak saját állását tette lehetlenné.

Egy alkalommal, midőn XIV. Lajosnak a versailles-i számadásokat terjesztené elő: a király elborzadt a nagy összegek fölött, éles megjegyzéseket tett s kijelenté, hogy ebben gazsagnak kell lappangani.

Sire! válaszol Colbert, legalábbazzal hízelkedem magamnak, hogy az a szó nem ér egész én hozzáim.

»Nem, válaszolt a király, de nagyobb figyelemmel kellett volna eljárnia«, s hozzátette: »ha tudni akarja, mi az a gazdálkodás, menjen Flandriába, s látni fogja, hogy a meghódított városok erődítményei mily kevésbe kerültek.«¹⁾

Tán mondanunk sem kell, hogy a flandriai várakat am fönrevebb jellemzett tékozló Louvois építette. Ahhoz utasítja a király Colbert-t, hogy tanuljon tőle gazdálkodni!

Colbert néma maradt ezen álrúhába öltözöttet károm-kodásra. Mire hazá ér, kilelte a hideg, lázát láz váltja, s pár nap múlva meghal.

Halálos ágyán családja sürgette, hogy ajánlaná őket a király kegyelmébe. Egy szót sem szólta, hanem befelé fordult ágyában.²⁾

A király levelet intézett hozzá, melyben tudtára adja, hogy kész szívvel megbocsát neki. Kezébe akarják adni a drága sorokat. Elhárító magától s megtagadta a választ: »A Királyok Királyának kell most számot adnom (c'est au Roi des Ttois qu'il fant que je songé à répondre).« Felesége engesz-telni próbálja, s válaszadásra akarja bírni. De a haldoklä így szól hozzá: »Asszonyom, midőn én e szobában a király ügyeiben dolgoztam, sem Ön, sem más nem merészelt ide belépni, s most, a midőn üdvösségem ügyeiben fáradozom, nem hágy nekem nyugtot.«³⁾

(1604 —1710); Raumer: Historisches Taschenbuch. Leipzig, 1837. VIII. 348—358.

¹⁾ De Montillon után közölve: *Lettres de Colbert*. IT. p. CXXI., OXXII. V. ö.Foscarini-nál.'Relazioni (légii statiEuropei, Francia. III. 379.

²⁾ Foscarini reiatiója, i. h. III. 380.

³⁾ Oeuvres de Jetin Racine, édit. Aime Martin. Fragments historiques. IV. 408.

Hajthatatlan maradt mind a sírig. Csak egy fohászát jegyzik föl, mely így hangzott volna: »ha úgy szolgáltam volna az Úr Istennek, mint *annak* az embernek, bizonyos lennék a mennyországról.«

Ez nem historicum, ¹⁾ de épen azért igazabb, mintha az volna.

Nem telik bele nyolcz esztendő s Lozvois ugyanily sorsban részesül,²⁾ s huszonnégy év múlva, hat nap alatt öli meg Yanbant a kegyvesztése miatti búbánat.³⁾

Úgy tűnnek fél, mint a bűvész, ki vészes játékot űz gonosz szellemekkel. Egyszer ne sikerüljön az igézet, darabokra szaggatják. Bölc Lokmannok, komoly arcukkal, Abdurraliman palotájában! Az örömöök s gyönyörök honában ők csak vendégek; nincs ott állandóság mások, mint a fuvolás Almanzirok számára. Az ép a tragicus korlátlan fejedelmek minisztereinek történetében, hogy végeredményileg ők is, sőt ők mindenél inkább ki vannak téve egyetlen ember szeszélyének. Másutt is, de kivált a XTY. Lajosok környezetében, az egész élet megmásíthatlan törvénye, hogy az ember, a mi által emelkedett, az által bukik. A fejedelem kegyelme az egyetlen emeltyű, melynek karján himbálódzik, a ki föl tudott rá kapaszkodni; egy rosszakaratú hillentés, s a ki fön volt, visszaesik előbbi semmiségébe.

XIV. Lajos irataiban egy helyt így nyilatkozik: »meggyőződésem, hogy türelemmel kell viseltetnünk sok dologban úgy szövetségeseink, mint azon alattvalóink iránt, kik egyébként némi érdemet szereztek. Nem volna igazságos, hogy száz

¹⁾ Az antithesiseket különösen kedvelő franczia női'elv és szellem bőven termel afféle ötleteket. Eszembe jut az a gasconnade, mely szakasztott párra Colbert állítólagos mondásának: »Si j'avois fait pour mon salut, — disoit un Officier Gascon qui avoit bien du service, — ce que j'ai fait pour ma fortune, je serois dans le Ciel sur un fauteuil de velours cramoisy qui auroit, une crépine d'or de cette hauteur, montrant toute la longueur de son bras. Vasconiana, ou recueil des bons mots des Gascons. Paris, 1708. p. 190. (A nemzeti muzeum könyvtárában.)

²⁾ Rousset: Histoire de Louvois. Œme éd. Paris, 1879. XV. 407—501.

³⁾ Michel: Histoire de Vauban. Paris, 1879. p. 417., 418.

jó tett eltöröltetnék egyetlen rossz által. Vegyük eszünkbe az emberi gyarlóságot!«¹⁾

Penna és élet gyakran két nyomon jár, egymást keresztezi; a szeszély kacska ringói gyakran eltérítik egymástól, meg visszatérnek, egyesülnek, a magába térés bizonyos óráiban. XIV. Lajosnak igaza volt: »vegyük eszünkbe az emberi gyarlóságot!« S ha eszünkbe vesszük, nem menthetjük fel őt a vád alól, hogy maga szaggatta szét dicsősége három legnagyobb alkotóját.

IX.

Az „örökkévalóság.“

Meddig élt az az ember nemzete emlékezetében, ki mindig az örökkévalóságon jártatta eszét, ki ezt emlegette ügy akkor, midőn utat építetett, midőn követ fejtetett vagy zsílitet csináltatott: mint azon nagy elhatározások idején, mikor végkép befejezte az ancien régime közigazgatási rendszerét, mikor megalkotta a »halhatatlanság« testületét, mikor a gyárat, a nagykereskedelmi társulatokat, a gabnatarakat, a hadi tengerészetet, a gyarmatokat stb. alapította?

Meddig élt? Nem jobb volna-e azt kérdeznünk Polignakkal: »meddig is tart a halhatatlanság Francziaországban?«

Colbert halála hírére fellélegzik az egész ország, mintha lidércnyomás alól szabadult volna. Vigalom színhelyévé lesz egyik szélétől a másikig. Párizsal a capite; van oka rá: Colbert nincs többé!

Chansonokkal ünnepük a nagy eseményt, országszerte. S minő chansonokkal?

Mikor megláttam Colhert-t a ravatalon, elszomorodtam: jobb szerettem volna akasztófán látni (car je voudrois le voir pendu).

Mikor Colbert-t nyakon csípte a halál, mindenki nevetett csak én jajgattam: mért nem pusztult el a bitón (j'espérois le voir au gibet)?

¹⁾ Mémoires de Lotus XIV. pouv l'inStmctiou du Daupltin, éd. Dreyss, Paris, 1660. II. 62,

Meghalt a nagy Colbert, sírjatok pénzemberek és titkos-feladók: fenséges tudománya, mely nektek oly hasznos volt, nem zavarhatja többé Francziaország nyugalmát.

— Pokol fenekére szállott. Reszkessetek pokoli fajzatok, mert gonoszabb az ördögnél.

— Kifosztotta az egész világot; be ne ereszszétek ördögök! mert kirabol benneteket.

Nincs többé Colbert! Francziaország hát oly nyomorban van, hogy nem lehet belőle többé semmit sem zsákmányolni, mert ha lehetne, nem lenne a tolvaj halott,

— Ördögök és fűriák, ne öntsétek ki mérgeteket közösséges bűnösökre. Itt van Colbert; dühöngették ez ellen a zsírány ellen, ki megtölté saját zsebeit, s a kiért az egész néprabszolgáságra vettetett.

Annyira szerette a kórházakat, hogy egy kórházzá tette egész Fraucziaországot.

A királyné ugyanakkor halt meg, mikor Colbert: Francziaország egyszerre veszté el szeretete és gyűlölete tárgyat.

Másvilágra költözött ez a nagy tolvaj, hogy versenytársa legyen becsület dolgában a tizenharmadik apostolnak.

— Felbontották Colbert testét: négy követ találtak benne; szívében volt a legkeményebb.

Tudatlan orvosok, kik azt hiszitek, hogy a miniszternek veséjében volt a kő: szívében volt! Francziaország csapására.

Francziaország úgy ujjonghat halálán, mint a menyennyit sírnia kellett életében.

— Charon észreveszi, hogy Colbert közeledik: tyhű, ez azért jön, hogy adót vessen szegény kis hajómára.

— Colbert pokolra menvéu odaság Luczifernek: nem látná-e célszerűnek, hogy valami adót vessünk ki?

— Richelieu meghajtott minket, Mazarin eret vágott rajtunk, Colbert megnyúzott bennünket, s most a szűcs kezébe kerülünk (»et nous allons passer pár le Pelletier«; szójáték: Le Pelletier — jelentésére nézve a, m. szűcs — nevével, ki Colbertnek a finánczminiszterségen utódja lett).

Rongyokra tépte a népet; jó szerencse, hogy egy

szűcsöt (Le Pelletier) adott helyébe az ég: az majd összavarra.

Talpig bakacsinba öltöznek az adóbérlők, sírba vitetni látván Francziaország legnagyobb tolvaját (le plus grand velement de la Francé). minden elveszett, Colbert meghalt: hogy lelnének vigaszt a tolvajok?')

— Kiterítve láttam Colbert-t. Egész közel mentem hozzá, hogy annál jobban gyönyörködhessem e látványban. Körülötte roppant pompa. De fülemben súg egy fecsegő: soh'se csodálkozz! ez a híres politikus csak egy boltos legénynek volt a fia.¹⁾

Colbert, a te temetésed nagyon kedves nekünk, mert a zendülés már-már kikerülhetetlen volt; de az ég megkönyörült rajtunk: megtartott minket a hűségenben azzal, hogy téged ki nyújtóztatott.

Tanúja voltam a zsugori Colbert húsz esztendei garáz-dálkodásának. Ez az átkos emlékű szörnyeteg (ce monstre) nincs többé. Az eltiport kígyó (ezélzás Colbert czímerére), ma már hamu. S úgy rendelte az ég, hogy a tőle származott kígyók a porban csúszzanak, s mindenki borzadjon tőlük.³⁾

Mihelyt Colbert kiadta a lelkét, Saint-Eustache papjának orra elől elkapta Lucifer, igyunk (lampons), igyunk, pajtások! igyunk.

Reszkessen örömében az egész világ: meghalt az, a ki teljes világ életében mindig ragadozó madár volt. Ke tartsatok tőle, hogy az ördög nem ad neki helyet: érdeme szerint a pokol közepébe teszi, patronusa (t. i. Mazarin) mellé.

— Meghalt Colbert; vigye el az ördög a ki veszt vele valamit (*au diable soit quiconque y perel.*)¹⁾

E víg és bosszút lihegő, nyelvöltögető és káromkodó chansonok igazat adnak d'Ormesson-nak, ki leírja a gyűlöletet, melylyel Colbert iránt egész Francziaország viseltetik.²⁾

¹⁾ La beste insatiable ou le serpent erévé. Cologne, eh ez Pierre du Marteau. Vers sur la mort de Monsieur Colbert. p. 16—26.

²⁾ (Kandras de Courtils:) Vie de J. B. Colbert. Cologne, 1690. p. 304.

³⁾ Közölve: Lettres de Colbert. T. VII. p. CXCVII

⁴⁾ Nouveau siècle de Louis XIV. Paris, 1798. T. VI. p. 207.. 214., 217.

⁵⁾ La liayne contre M. Colbert et sa suite.« Journal d'Olivier Letévre d'Ormesson. II. 141.

Párizs hangulata izgatottá vált a halál-eset hírére, ügy gyűlölte a nép olvassuk róla egykorú iratban hogy csak éjjel, s akkor is fegyveres kísérettel merték eltemetni.¹⁾ Így halt meg — írja a velenczei követ — a királyi kincstár dús-gazdagságának felülmúlhatlan megheremtője, családja rengeteg gazdagságának (vagyontát tíz millióra becsülték) alapítója, gyűlölte a néptől, melyet megrontott, és a nagyoktól, kiknek kihívta, gyűlöletét azzal, hogy megerősítette a király hatalmát s gyűlölte az idegenektől, kiknek korlátozta vagy megrontotta kereskedelmét, s terhére válva magának a királynak is azon szolgálatáért, mely nem is hederített az emberek szemrehányásaira s nem vette tekintetbe az égieket. Halála előtt érezhette, hogy már fiának megfosztása hivatalától, versenytársa győzelmet jelentette. Szolgálatai fejében a részvét és hála utolsó nyilvánítása is megtagadaték tőle, midőn azt kérte a kiráytól, nevezné ki helyébe miniszterül fiát Seignelay-t, s azt a választ nyerte: még igen fiatal! Tetemeit testőri kísérettel kellett biztosítani, nem ok nélkül tartván attól, hogy megrohanja a lakosság; mert a király is tudta, hogy emlékezete gyűlöletes és átkos alattvalói előtt, azon teher miatt, melyet vállaikra rakott.²⁾

Átok és gyűlölség üldözi még haló porában is. Mérges nyilakat lövöldöznek sírjába. Epitaphiumait még bőszebb indulat lengi át mint a chansonokat.

— Itt nyugszik a hőhérok hadnagya, aki tönkre tette hazáját (*le destructeur de sa patrie*).

E sírhalmot födi a legborzasztóbb hollót, ki valaha volt Francziaországban: emberhússal élt bár, éhségét mégsem csillapítható.

Itt nyugszik, de mégsem, az a nagy Colbert jóval lejjebb fekszik, mert elvitte az ördög abban a perczben, mikor felfordult.

— Azt hiszi itt nyugszik Colbert? Nem itt, hanem a pokolban. Hál'Isten, hogy szüret előtt halt meg, legalább nem

¹⁾ (Sandras de Courtils:) Vie de J. B. Colbert, p. 303.

²⁾ Foscaríni. Relazioni degli stati Europei. Ser. II. Francia, III. 379. p.

emeli fel a bor-adót. Szellemes hóhérok ti odalenn, találjatok ki nagy büntetéseket, hogy bosszút álljatok a nép nyomoráért.

Itt nyugszik az adók atya (le pere des imposts); adjon Isten neki olyan nyugodalmat, a minót nekünk adott életében.

Itt nyugszik, a ki keveset aludt és sokat virrasztott. Mért nem tett ellenkezőleg? Jobb lett volna ha alszik, a míg virrasztott.¹⁾

Ttt nyugszik Colbert, az a dicső borbély, ki bőröstül vette le a szakállat és a hajat, s feltalálta azt a titkot, hogy kell megnyirni a tojást (Colbert úgy látszik adót vetett a tojásra).

Itt nyugszik egy ember csontváza, kinek förtelmes kapzsisága több embert tett tönkre, mint a góthok pusztítása Róma feldúlásakor.²⁾

De ki gyózné sorba szedni az »itt nyugszik «-ok teljes csoportját, melyek nemhagytak nyugtot Colbert emlékének, kit több ízben neveznek Francziaország ostorának (*fléau de la Francé*). 8 átokra gerjedt képzelem gondolta ki az epitaphiumok és chansonok egyetlen egykorú gyűjteményének eme címét: *a telhetetlen bestia vagy a megdöglött kígyó*.

Már ez így ment Francziaországban minden kormány-változásnál, s a régi rendszer minden nagy embere sírba hanyatlásakor. Richelieu és Mazarin halála örööm nap; XIV. Lajos,³⁾ sőt bár nem való e társaságba — Louis le *Bien-aimé* (!) halála is vigassággal tölti be az országot.

De egynek sem volt oly víg tora, mint Colbertnek. A ficskándozó taglejtésekhez és rikoltozáshoz egyéb is járult: a nében rejlö démoni elem egy pillanatra elszabadul jól megkovácsolt lánczairól s szitkokkal árasztja el a koporsót.

Mert a tömeget ösztöne vezérli, s az ösztön meglátja azt mi minden másnak láthatatlan: kormányzók tetteiben meglátja a végczélt. S Colbertnél csak azt láttá: ,ennek az ember-

¹⁾ Vers sur la mort de M. Colbert, p. 18—23.

²⁾ Nouveau siècle de Louis XIV. T. VI. p. 208., 214.

L'annonce de la mort du grand roi ne produisit chez le peuple français qu'une explosion de joie. Sismondi: Histoire des Français XXVII. 220,

nek rendeltetése az volt, hogy nyakamra hágjon, s jobban nyakamra ült, mint akár Richelieu, akár Mazarin.'

Colbert emléke gyűlölséggel elhalmozva, még él a remiszer, melynek szolgált. Mikor a *culbutc générale* porba sújtja rendszerét, egyúttal jó időre egész elsodorta emlékét is; aztán emelkedőben van, de ma is igen halvány, elmosódott: igaz körvonalait alig-alig vehetjük ki.

— Baconnak úgy látszik igaza van: *male vivunt, qui se setnper victuros putant.*

Hát művei meddig éltek? s miként éltek: üdvösen-e vagy kárhozattal? Megöröködtek-e, vagy eltüntek az enyészet szárnyán, azzal együtt, a ki által alkottattak?

Felhözszák Colbert ellen, hogy már az egykorunk is két-sége vonták alkotásai maradandóságát. Hogy az általa teremtett gyárákról s kereskedelmi nagyvállalatokról már kortársai is megjósolták, miszerint legtöbbjükben egyedül Colbert tartván a lelket, vele együtt fognak elpusztulni. >) Már ez nyomós argumentum lenne. Lássuk az-e valósággal?

Nem akarok kiterjeszned arra, hogy még amaz ócsárlásban is mennyi dicséret van halmozva Colbertre. Csak futólag említem tehát, hogy Colbert lelkének még ellenesei is oly energiát tulajdonítottak, mely száz meg száz nagyszabású vállalatot nemcsak megalapítani, de egy maga tudott virágzásban fenntartani egy emberöltön keresztül. Én e kérdésben mindenek előtt általában a kortársak Ítéletét veszem vizsgálat alá. Mit lehet rá adnunk? Sokra becsüljük-e vagy kevésbe vegyük?

Én úgy látom, hogy az egykorunk vajmi ritkán ítéltetnek csak némi alapossággal is kortársaik nagysága, alkotásaik benső értéke felől; maradandóságuk felől pedig sohasem. Ha ezt tehetnék, nem földi gyarló emberek, hanem istenek lennének, kik a jövő könyvében lapoznak.

¹⁾ »On dit que, si M. Colbert vient à mourir, il faut dire adieu à toutes les manu'actures qu'il a fait établir en Francé, tant pour les tapisseries et bas de soie que pour ceux d'estame qui se font en plusieurs linux de Francé, ce qui fait travailler beaucoup de petit peuple en diverses provinc.es.« Guv Patin, Falconethez. Lettres de Colbert. II. p. CLVI V. u. Mémoires de Fabbá de Choisy, éd. Micbaud et Ponjoulat. VI. 575

Kortársaink, mintha csak valami köd-világbau élnének, sohasem tudják kiszámítani, felösmerni, mi az állandó, mi az esetleg világátalakító, s mi a mulékony. A világ azt a zajt, melylyel valamely földi hatalmasság tudtára adja létét a világnak: mérvadónak veszi az igazi maradandó nagyságra. S elfeledi azt kérdezni érzékeitől Descartes-tal: álom-e az, a mi előttünk áll vagy valóság? Pedig az a láarma, melylyel nagyságaink jelentkeznek, gyakran csak az üresség viaszhangja, s ez esetben akustikai csalódás. Vagy mikor Ítéltünk egyénéről, kik mindig teljes fegyverzetben harccolnak az arénán, holott nem egyebek színpadi hősökknél: nem esünk-e optikai csalódás áldozataivá?

Azt hiszem, hogy elegendő csak párhuzamba állítnom a nagy Napoléon világra szóló dicsőségét James Watt zajtalan munkásságával, mely egy egyszerű törvényt, a gőz feszerejét a gépekre alkalmazta; s nem lesz senki, aki állítani merné, hogy Napoléon szelleme alkotott volna annyi maradandót, mint amaz egyszerű munkásé. Vagy minő alárendelt jelentőségűnek tiint fel a kortársak s maga Napoléon előtt is, csatához merten a Code Napoléon; s az eredmény mégis följogosíthat arra a föltevésre, hogy a napoléoni törvénykönyv tovább meg fogja őrizni Napoléon emlékét a Pantheonban, mint akár Marengo, akár Austerlitz.

Nem kell tehát túlbecsülünk Colbei t kortársai véleményét, mely különben is, indokolás nélkül lévén ejtve, magán viseli a találomra-mondás, a tapogatódzás jellegét.

Igenis, Colbert vállalatai jó részben vele együtt mentek veszendőbe. De azért történt ez, mert a királyok absolut hatalma mellé mindig oda csatolhatjuk a maradandóság nélküli hatalom eszméjét. Nemcsak az intézményeknek, de az intézeteknek s egyéneknek sincs ott garautiája. XI V. Lajos szilárdan megalkotott korlátlan egyeduralmát is elérte végzete, mely nem az ellenállásban, hanem abban jelentkezett, a mit már Plutareh a *dynastiák véleszületett pleonexiájának* nevezett hogy önlényében fekvő továbbterjeszkedési hajlamát nem tudta megférkezni. Logikai rideg következetességgel akarta megvalósítani az állam tökéletes egységét mindenütt, még a lelkismeret országában is!

A protestánsok, synodusaiKKUL s consistoriumaikkal valamint átalában egész önkormányzati szervezőökkel egyetemben: köztársasági színezetű dissonantiát képeztek a korlátlan királyság teljes összhangjában. XIV. Lajos tehát, a. mint hatalomkore egyre tágult, azon mértékben vált miül inkább hajlandóvá arra, hogy a *non lied esse vos* rettenetes elvét, mely az őskeresztyénekkel szemben a rómaiak álláspontját fejezte ki: a protestánsokkal szemben alkalmazza.

Az 1070-es évek végén Madame de Montespan befolyása az udvarnál lejtőre jutott. S abban az arányban a mint tért veszt, emelkedik egy új kegyencznő, Madame de Maintenon, ki a jezsuiták tanácsán jár. Montespan asszony Colberttel fogódzott, Maintenon asszony Louvoisval. S ettől fogva az egész állami ügyvezetés oly szembeszökön retrograd irányban balad, hogy a francia udvar pórázán járó egész Európát magával ragadja. A Versailles-ban érvényesülő reaktionak magyarországi kiadása: az eperjesi vértörvényszék, a Kollonicsok uralma, a jezsuiták és kapuczinusok minden átható befolyása Tápot császár korában.

Franciaországban ezt az irányváltoztatást valóságos domborműben szemlélhetjük, ha szemügyre vesszük Felüssön alakját az 1670-es évek végén.

Felüssön azon tanulságos jellemek egyike, kik meg tudják I esni a főáramlatokat, s azért lesik, hogy kéty nélkülvessék magukat mindenestől azok sodrába. Említettük, hogy legremekebb műve mauvais genre ugyan, de abban a nemben páratlan. Az ő értekezése arról, hogy miként kell dicsőítői a királyt: felülmúlhatatlan kátéja XTY. Lajos cultusának.

Felüssön mint Fouquet kegyoucze túnt tol a közpályán. S gazdája bukásakor az egyetlen, ki a bukottnak nyíltan védelmére kél, de oly módon, hogy csak ragaszkodó hűségét mutatja be, azzal is egyengetve útját a hatalom új birtokosai felé. Rövid időn ép úgy lángol Colberttért, mint annakelölte Colbert legnagyobb ellenfeléért.

Mint eszes, tiszta látású ember, éles elme és hajlékony derék: kiválóan alkalmasnak tartá magát kényes természeti ügyek elintézésére. Főkép ha vallásügyekről volt szó, melyekkel

nyilvánvaló, hogy meglett korában is foglalkozott, mert hiszen akkor tért át a katholicus egyház kebelébe.

»Ma adtam át Ő Felségének írja Pelisson Oolbert-hez — a téritésre vonatkozó azon javaslatokat, melyeket már megbeszélünk, azzal a megjegyzéssel, hogy a múlt télen Ön sem helytelenít azokat. Itt az idő, most inkább mint bármikor. fölhasználni a nagy és gyakran jelentkező kedvező alkalmat.«

Ím az idők jele, az áramlatok iránya. A *szélkakas* pontosan megmutatja merről fúj a szél.

Colbert azonban ellenáll. Egyelőre még nem hajt a kísértő szavára. De egyre jobban szorongatja a korszellem, mely áldozatul kívánja a protestánsokat.

A miniszter, kormánya kezdetén, csapatostul hozza he a hollandokat, svédeket, németeket s egyéb protestánsokat, hogy culturpolitikai célpontjait általuk valósítsa meg. Még 1663-ban beéri azzal, hogy némi pénzsegélyt Íger annak, ki megvenné az uzés-i királyi ügyészszéget, melyért egy hugenotta pályázik. Még hat év múlva is protestáns embert neveztet ki parlamenti ügyészszére.

De az 1670-es évek végén minden megváltozik. 1677-ben írja hozzá Felüssön azt a levelet, melynek az a veleje, hogy itt az idő a protestáns üldözés megkezdésére.

Valóban itt az idő. A fanatismus legfőbb gátját: Colbert hatalmát, megszaggatta ellenségeinek fölülkerekedése. Maintenon asszony immár maîtresse en titre, Le Tellier kanczelhír, Louvois miniszter. Rövid időn minden megváltozik.

Már 1678-ban Colbert is kezdi meghozni apró áldozatait a megváltozott korszellemnek. Blois-ban protestáns ember a kapus. Miniszteri rendelet meg a Blois-ba, hogy a kapus mozgádtassék el, mert Ő Felsége nem akarja tűrni, hogy tisztjei közül bárki is azt a hitet vallja.¹⁾ Minő *elképzelhetetlen* veszedelem az államra nézve egy protestáns kapus!

A következő évben a reimsi klarissa-apátné, Colbert nővére, a velenczei consulnak ajánlja egy pártfogoltját. A kine-

¹⁾ Correspondance administrative, d(1. 26. juillet, et, 8. nov., 1678. IV. 321., 322.

vezés meg is történik s akkor derül ki, hogy a kinevezett eretnek. Nagyon nevezetes, a mit a miniszter ez alkalommal nővérenek ír. »Szándékom úgymond a hugenottákat eltávoítani minden tőlem függő hivatalból.«

Mert elérkezett az idő, mikor az egykor mindenható miniszter csak úgy maradhat meg a helyén, ha engedményeket tesz az íjj nemzedéknek, mely a király közelébe férkőzve, a fauatumust hirdeti a kormányzás alaphája és ómegájának.

Colbert nagy lomhán mozog e nem neki való szerepkörben. A máskor és másban annyira tevékeny miniszter, ki mindenben a lényeges, a döntő szempontokat kereste ki. s azokra fordította minden erejét: most egyszerre elaprózza dolgát, végzi a türelmetlen munkát, mint igazi »ür dolgát, lélek nélkül, csak a kényszerűségnek engedve.

Láttuk, mikép intézkedett egy kapus dolgában. Itt 179-ben egy protestáns asztalos legény ellen ád ki rendeletet, ki Clermont-en-Beauvoisban azért telepedett le, hogy remekeljen (á fairé chef-d'œuvre), s e réven beállhasson a csehbe. A király tekintélyét nem akarja latba venni egy asztalos legénynel szemben (Sa Majesté n a pás voilu interposer sou autorité en cette occasion), s azért csak titkos utasítást ad a soissons-i intendánsnak, hogy gátolja meg a legény felszabadítását.¹⁾ A blois-i katholicus ötvösök számra nézve épen ketten

panaszt emeltek, hogy mivel tizenöt tagból álló csehökben tizenhárom protestáns, ezek nem vesznek föl maguk közé mást, mint hitsorsosukat. Hatóságokul a toursi pénzverde vordánait ſjuges gardes de la monnoye de Tours) ismerik el és semmibe sem veszik a katholicusoknak a blois-i városi tanács előtt ki-jelezett tiltakozását. Colbert erről értesülve, megparancsolja a toursi vordánoknak, hogy »a blois-i csehbe ne vegyenek föl egy protestánt sem mindaddig, míg abban egyenlő számmal nem lesznek a katholicusokkal; mert Ő Felsége nem akarja, hogy a csehekben többen legyenek a protestánsok, mint a katholicusok.«²⁾

Látni való, hogy a miniszter idegen eszmék vontatóköte-

¹⁾ Correspondance administrative, dd. 20. déc., 1079. IV. 324.

²⁾ Correspondance administrative, dd. 6. may, 1080. IV. 328.

lén halad ugyan, de csak félakarattal, s az azon eszmékör benső természetének megfelelő dühös gyűlölködést ueui tudja és nem akarja magáévá tenni. A czéhekból nem veri ki a protestánst, hanem szép szerével, lassan-lassan igyekezik eltávolítani onuét. Egyéb ezekknél úgy intézkedett, hogy a ezéhek tisztviselői lehetőleg katholicusok legyenek. A könyvárusok, gyógyszerészek, az adó- és vámszedők, az adóbérletek és a királyi javak tisztviselői ugyanilyen rendszabályok alá vettetnek.

Colbert álláspontja a protestánsokkal szemben, attól fogva a mint ellenük fordul a közhangulat, s látja, liogy el nem odázható kérdés a protestáns ügyek rendezése: röviden abban áll, hogy békés úton, lehetőleg feltünés nélkül, lassan-lassan térítessenek át. Eszközzeit nem válogatja, sőt épen a legpiszkosabban alkalmazza.

Pellot intendáns még 1666-ban azt javasolta Colbertnek, hogy a guienne-i protestáns papokat legjobb lenne évjáradékkal megnyerni, s ekkép rábírni őket arra, liogy zsinaton jelentsék ki, mit jár részük úgy is elismer, hogy lehet üdvözölni a római egyház kebelében is. Az egész vállalat nem kerülne többe 20.000 livre-nél; öt hónap alatt végbe menehetne s ha megbuknák is, nem lenne vele semmi sem koczkáztatva.

A miniszternek tetszik az eszme; az okirat hátára e sorokat írja: »gondosan meg kell őrizni s választ adni reá.« A tervet azonban megbuktatta Turenne azzal a kijelentéssel, hogy »a túlságos buzgalom és az a vágy, hogy a dolgok épen úgy menjenek, amiként óhajtjuk: keserűséget okozhatna, s erőszakoskodó hírbe keverhetne bennünket, s az áttérések mégsem következnének be.«¹⁾

Turenne még akkor protestáns; de már két év múlva, 1668. oct. 23-án, áttér a katholicus egyházba. Ez az áttérés kimondhatlau nyereség a fanatikusok pártjára nézve, mely e tényt úgy tünteti föl, mint az eszmék diadalát. »Turenne úr áttérése így olvassuk egy világfi levelében annál nagyobb becsű reá s az egyházra nézve, mert nem lehet gyanúsítani. Semmiféle önérdékhajhászással: e részben pusztán csak vallásunk igazságát illeti meg a dicsőség. Mindig bosszankodtam,

¹⁾ Oeuvre» de Louis XIV. T. VI. pieces historiques, p. 560.

valahányszor hinnem kellett, hogy az, aki a földi életben ily nagy ember, ördöggyé válik a túlvilágon.¹⁾

A hír azonban ily természetű ügyekben legtöbbször nem az igazság tolmácsa. S részünkről, szívek-vesék illetéktelen vizsgálatába nem bocsátkozva, csak egy régibb relatiót említtünk fel, melyet egybevetve a Turenne áttérését követő előléptetéssel, egészen más képet nyerünk a nagy fontosságú tény indokáról. »Egyszersmind írja a brandenburgi választó párizsi ügyvivője fejedelméhez 1660-ban jó lenne, ha a választófejedelem üdvözölné Turenne urat Francziaország tábarnagyává lett előléptetése alkalmából, kiemelvén egyúttal annak jó hajlamát a választó fejedelem háza s a vallás (t. i. a protestáutismus) iránt.« Mikor ez a kinevezés megtörtént, a király ezt monda neki: »csak Öntől függ, hogy Önt királyságom connetable-jává tegyem, a mi azt jelenti, hogy connetable-lé lesz, ha nem marad továbbra is hugenotta.«²⁾ minden ízében ugyanoly eljárás ez, mint a minót Du Quesne-el szemben követték, ki admirállá lehetett volna, ha áttér. Du Quesne-el láttuk nem érték czélt, nem is lett admirális; Turenne-el ígen, s felemelték a legmagasabb polezra.

A mint Turenne áttér, nincs többé a koronához közel álló nagy ember más, mint Colbert és Vauban, ki hátráltatná a protestánsok üldözését. 1679-ben veszik kezdetüket a hugenottákat üldözözőbe vevő rendszabályok. Vauban még mindig helyt áll ellenzésében³⁾, Colbert mindenki által bekanyarodik. • Egy év múlva újra előveszi a Pellot tervét. Részletesen kidolgozza, s ekkép közli a rochefort-i intendánnal: »összes leveleiből látom, mennyire igyekezik áttéríteni az eretnek matrózokat, mely dicséretes törekvés haszonnal jár a király szolgálatára nézve. Vigyázzon azonban, el ne ragadtassa magát túlzó buzgalomtól, mely arra bírhatná Önt, hogy kevés óvatos-

¹⁾ Le comte (le Bussy á mademoiselle d'Armantiere, dd. 12. nov. 1668. — Lettres de Rabutin, comte de Bassv. Amsterdam, 1738. I. 180.

²⁾ Aus den Helationen Christopli's v. Brandt. Paris, dd. 16. Juli, 1660. — TJrkunden u. Actenstücke zür Gesclielite des Knrfürsten Friedricli WiUielm v. Brandenburg. Berlin, 1870. IX. 583.

³⁾ Mémoire présenté pár le maréchal de Vauban et ses ell'orts réités en faveur dea Huguenots. Bulletin de la soc. de l'hist. du prot. français. Mai, 1889.

sággal, feltétlenül kövesse rosszai megemészett első ötleteit. S látni fogja, hogy ha pontosan ragaszkodik e tárgyban a király rendeletéihez, sokkal könnyebben éli el óhajtott czélját, mely igen jó és igen hasznos, mint azon kissé rendkívüli javaslatai révén, melyeket egyszer-másszor már szóba hozott.

A király tehát — így folytatja a legalkalmasabb útou-módon kívánja előmozdítani Aunis tartomány és Saiutonge part-vidéke eretnekeinek áttérését. E végett nagy titokban és nagy körültekintéssel szükséges végére járnia, hogy az említett vidékek összes lelkészeinek mi a neve, minő a tehetségek, a vagyoni állásuk, papi jövedelmük; aztán igyekezzék megtudni, kiket lehetne közülök legkönyebben megtéríteni az által, hogy bizonyos pénzösszeg adassák nekik, s biztosítván őket arról, hogy hivataluk jövedelmének megfelelő fizetésben fognak részesülni. Ha ez a terv számos lelkésznel vezetne sikere: legyen meggyőződve, hogy semmi sem idézné elő biztosabban az ügynevezett református vallás végromlását s a katholicusnak helyreállítását. E végett azonban más módon kell eljární, mint a hogy Ön szokott. Szakadatlanul s szorgalmasan tartsa szeme előtt ezt az ügyet, mely magában véve is eléggé fontos; s havonként tudósítson külön levélben a király rendeletéi végrehajtásának ügyében tett fáradozásairól. Jegyezze meg egyszersmind, hogy ily természetű ügyek csak titkon sikerülhetnek; s ennél fogva ugyancsak ügyeljen azokra, kiket rendeleteink végrehajtása végett alkalmaz.

Ezt a levelet mély titok pecsétje alatt közölheti a saintes-i püspökkel, biztosítván őt arról, hogy midőn a király kéz alatt munkába veszi az eretnekek megtérítését, egyszersmind időről időre el fogja látni a missiók vitelére szükséges tőkékkel, s egyúttal hívja fel őt, hogy a maga részéről is, az ügykörébe eső eszközökkel ugyanazon céllal előbbre vitelén munkálódjék.¹⁾

Mikor a miniszter e sorokat írta, a megvásárlás munkája már folyamatban volt a lauguedoc-i tartományban. Ugyancsak. Jö80-ban, unokaöccsének, az auxerre-i püspöknek azt írja, hogy a protestánsok megtérítését két módon lehet végrehaj-

¹⁾ Lettres de Colbert, dd 18. fevr. 1680. VI. 126 — 128.

tani: egyfelől nyilvánosan, prédkációk és nyilvános vitatkozások útján, melyekkel a hugenottákat tévelygéseikről felvilágosítják; másfelől titokban, a prédkátoroknak rábeszélés vagy megvesztegetés útján való megnyerése által. Languedocban alig három év alatt háromezer protestáns tért át, pedig úgymond »Ő Felsége három év alatt Languedocban körülbelül csak 20 vagy 25 ezer tallért osztatott ki, s jelentéktelen kegyelmi tényei s apró summák kiosztása folytán mégis annyi ember áttérését eredményezték.«¹⁾

Pellot javaslata tehát életbe lépett. A legpiszkesabb kalmár-szellem nyilvánul ugyan abban, hogy a miniszter rá állott az ocsmány tervre, de van egy mentisége: csak így odázhatta el a már akkor sürgetett dragonnade-ok elrendelését.

Ellene volt a rohamos és erőszakos téritésnek. S minden elkövet arra nézve, hogy afféle rendszabályokat meghiúsítson. Inkább magára vállalja azt a roppant feladatot, hogy a protestánsok minden osztályáról és testületéről titkos utasítások és nyílt parancsok útján külön-kiülön intézkedik. Ki81 óta e tárgyi mn nála: nulla dics sine linea. Rendeletéi azonban többé nem olyanok, mint a régiek; ki vannak véve formájukból. Azok gondos, alaposan indokolt állami okiratok voltak; ezek katonai napi parancsok, bízvást signálhatta volna Louvois is valamennyit, Hiszen úgy is annak a szelleme diktálta, mely most Colbert-t írógépül használja föl. Hadd álljon itt mutatóban a lelkehagyott gépies munkára, Colbertnek Le Brunhoz intézett levele, egész terjedelmében:

»Miután a király értesült arról, hogy Testelin úr, a festő és szobrász-akadémia titkára, Michelin tanár, Ferdinand, Bernard, Rousseau, az akadémia tanácsosai, Lespagnandelle és Ferdinand, akadémikusok, valamennyien úgynevezett reformált yallásúak: tudatom LeBrun úrral OFelségénék azon parancsát, hogy az illetők elmozdítással állásuktól, és hogy az akadémia katholicusokat válaszszon helyükbe. Úgy szintén azt akarja még Ő Felsége, hogy az akadémiába más tanítvány, mint katholicus ne vétessék föl.«²⁾

¹⁾ Lettres de Colbert. T. VI. p. XCV.

²⁾ Id. 10. oct. 1681. — Revue des documents historiques. Suite de

A száműzöttek csaknem valamennyien elhagyták Francziaországot. Testelin Henrik, mint jó hugenotta, ott hagyott szímet, vagyont, élethivatást s Hágába vonult Hollandiába. Kettő azonban a proscribáltak közül: Lespagnandelle és az ifjabb Ferdinand, katholizáltak, s ekkép ismét bekebeleztettek az akadémiába.

A protestáns festő- és szobrász-akadémikusok kiveretése Francziaországból XIV. Lajos nevében történt ugyan, de kétségkívül Colbert műve, ki a rendeletet kiadta. A rendelet okát úgy véljük akkép lehetséges meg, ha tekintetbe vesszük az időpontot, melyben kibocsátották. Közvetlenül e rendelet előtt már megkezdődtek a dragonnade-ok. Kamimul téved, midőn legújabb művében azt mondja, hogy a protestáns-üldözés ilyetén formája 1684-ben vette kezdetét.¹⁾

A dolog megvolt már bárom évvel azelőtt, csak még nem terjedt el az a neve, mely alatt később ország-, sőt világszerte ismeretessé lett. Louvois már 1681-ben életbe léptette a *bekvártélyozás általi téritést* (conversions par logements), s a három évvel később *dragonnada*-oknak vagy csizmás misszióknak (missions bottées) keresztelt üldözés-módok közül az előbbi-nek a neve épen onnan származik, hogy a még 1681-ben a poiton-i tartományba a hugenották nyakára kvártélyosokul legelőször kiküldött katonaság épen egy dragonyos-ezred (*regiment de dragons*) volt.²⁾

A kvártélyos-katonákkal téritést épen Colbert buktatta meg. Ő vitte keresztül Marillac-t, a poiton-i fanatikus intendáns elmozdítását, valamint már előbb, az 1681. május 1.9-iki államtanácsi határozatot, mely megtiltotta »a már több helyt üzött erőszakosodást a felekezökkel szemben«³⁾

Soha a dátumokat szemügyre vesszük, úgy tartjuk, nem henye fölhevés részünkről, hogy kevessel később, épen azon cabineti győzelme fejében tehette Colbert a türelmetlen politi-

pièces curieuses et inédites, publiées par É. Oharavay. II. 31. a sajátkezű kézirat hasonmásával.

¹⁾ Histoire de la civilisation française. Paris, 1887. II. 104.

²⁾ Rousset: Histoire de Louvois. G-e éd. Paris, 1879. TTT. 44.'..

³⁾ H. Martin: Histoire de France. 4-e éd. XIII. G27,

kának azt az engedményt, hogy a festő- és szobrász-akadémia hét protestáns tagját elüldözze helyeikről.

Ugyanilyen forrásra vihető vissza a miniszter legutolsó vallásügyi rendelete az intendánsokhoz, melyben így ejti szavait: »Kevéssel ezelőtt több felülről értesült a király, hogy a tartományok igazságügyi, rendőri és pénzügyi tisztsiselői között még mindig vannak úgynevezett reformátusok. Ó Felsége tehát parancsba adta ki nekem, tudassam az ország összes kerületeibe szétment intendánsokkal és biztosokkal azt az akaratát, miszerint hitelesen akar értesülni arról, vannak-e még a tisztségekben vagy egyéb hivatalokban alkalmazva protestáns vallásunk? mert Ó Felsége nem akar közülök egyet sem megtűrní (Sa Majesté n'en voulant souffrir aucun).«¹⁾

Idáig vitte Colbert-t az udvar körében uralomra jutott áramlat, melynek ellenébe zsílipül vetette magát, de a melyet fel nem tartóztathatván, csak úgy szabályozhatott, ha koronként szabad folyást engedett neki. Igaz jelszava lehetett volna, a mit Madame de Maintenon hazugságul ejtett ki ajkán: »téritői kell, de nem üldözni (*il faut convertir, et non persécuter*). Ezért láttá el s bízta Pellissonra a téritések pénztárát (caisse des conversions), mint nyílt irodát, hol tarifája van az apostasiának. Egy-egy lelkismeret ára készpénzben mert ha piaczon forog máskép is megvehető hat livre.⁸⁾

Colbert halálával megváltozik a helyzet. Egy pap. egys maîtresse és egy katona-miniszter veszi át a vezérszerepet, s nincs többé a ki mérsékkelje buzgalmukat. XTY. Lajos kizárolag Madame de Maintenon, Père La Chaise és Louvois befolyása alákerül.

1684-ben Madame de Maintenon így nyilatkozik egy levelében: La Chaise atya, a jezsuita gyóniató »nagy dolgokat sugalmaz a királynak; a király minden alattvalója nem sokára lélekben és igazságban (en esprit ét en vérité) szolgálja az istent.« Néhány hónap múlva, ugyancsak az ő leveleiből, valamint az időközben újra s nagyobb erővel elrendelt dragonnade-okból ítélik meg, mire ment a »sugalmazás« a király taná-

¹⁾ Lettres de Colbert, dd. 27. may, 1683. VT. 195.

²⁾ H. Martin: Histoire de France. 4-e XIIT. 606,

csábaii. »Szándéka a királynak — írja Maintenou asszony 1684. aug. 13-án — munkába venni az eretnekek teljes megterítését (la conversion entière des hérétiques)«, s e végett sokat tanakodik Louvoisval.

Még három évvel előbb ugyanaz az asszony egész más hangon beszélt: »A király, úgymond, komolyan kezd gondolkodni u maga és alattvalói üdvösségeiről. Ha megtartja ől az Isten nekünk, egynél több vallás nem lesz országában. Louvois úr is így gondolkodik s effélékben jobban bízom benne, mint Colbert úrban, ki mindig csak a pénzügyeken jártatja az eszét és jóformán semmit sem törödik a vallással.«¹⁾

Legújabban egy első rendű író vállalkozott Maintenou asszony megvédelmezésére azon vád ellen, hogy legfőbb része lett volna a nantes-i rendelvény visszavonásában.²⁾ Nem tartozik reánk e kérdés bővebb vitatása. De megemlíjtük; hozzáteve, hogy bajos feladat védelmezni oly egyént, ki reánk maradt leveleiben lépten-nyomon maga vallja az ellenkezőt.

Épen két évvel Colbert halála után, 1685. október 22-én jelenik meg az *Edit portant révocation de l'Edit de Nantes*, mely szerint az úgynevezett protestánsoknak magán-házban sem szabad többé isteni tiszteletre gyűlniük; összes iskoláik bezárandók; valamennyi papjuk térjen át vagy takarodjék ki az országból két hét alatt, máskülönben gályára vitetnek; a többi reformátusnak tilos a kivándorlás, és pedig férfiaknak gályarabság, nőknek bebörtönzés terhe alatt; a protestáns szülőktől származó valamennyi gyermek, katholicusnak kereszteltessék stb. stb.

Szóval, diadalát üli s a megvalósulás útján van Maintenon asszony hírhedt maximája: »egy hit, egy törvény, egy király (*une foi, une loi, un roi*).« E politikai bűnnek nincs is más magyarázata, mint a mit az a szellemes asszony hat szóba foglalt össze, a mit a német jogászok *cujus regio ejus religio* cég alatt hirdettek, s amit Plutarch, mint említettük, a dynastiák pleonexiájának nevezett. S nincs egyedi mentsége, mint

¹⁾ Lettres de Mme de Maintenon (k la comtesse de Saint-Géran, en août, 1881). Taris, 1752. I. 152.

²⁾ A. Gefroy, membre de l'Institut: Madame de Maintenon, d'après sa Correspondance authentique. Taris, 1887. T. I. p. XLVIII—LUI.

hogy a hatalom e telhetetlen térfoglalását, melylyel a már megvalósított politikai és közigazgatási egységet a vallási egységgel is tetézte: az ország nagy többsége ugyanoly kedvezőleg fogadta mint egy századdal az előtt a Saint-Barthélemy-t. Te Deum-októl zeng egész Francziaország. Le Tellier knnczellár sírja fölött megnyilatkozik Bossuet ékesszólása:

»Öntsük ki szívünk érzelmait Lajos kegyessége iránt. Kiáltásunk az éigig érjen, azt mondván ennek az áj Constantinak, ennek az új Tbeodosiusnak, ennek az új Nagy Károlvának, a mit a hatszáz-harminc szent-atyák mondának hajdan a chalcedonai zsíratnak: megerősítettek a hitet, kiirtottad az eretnekeket (vous avez affermi la fői, vous avez exterminé les bér etiques)!«

De a tömjénfüst eloszlik mint a pára, s a dragonnade-októl felvert jajszó biztos) utat talál fel a végtelenig, mint az afféle ékesszólás, bármennyire szeretne az éigig ágaskodni.

A végzetes politikai aberratiót csak a rákövetkező bűnhódés múlta fölül. Az alattvalók természetes jogainak ily lábbal tiprása megingatta a monarchicus jogot s nagyban hozzájárult a forradalom előkészítéséhez. Hollandiában a Franczia-orszából kikergett protestánsok kérlelhetetlen, kegyetlen irodalmi harczot indítanak a »nagy király« ellen, melynek izéi ja fölláztani ellene egész Európát. Glande lelkész az üldözések Medúza-fejét mutatja föl a világnak, a belföldieket ellenállásra, a külföldi hatalmakat coalitiókra bizgatván. A fáradhatatlan Túrién viharos szenvédélytel támadja meg a türelmetlenséget, s mintegy előkészíti a távolból a camisardok fölkelését, a fegyveres ellenállás jogát hirdetvén, a Bossuet-féle isteni joggal szemben. Ó és száműzött társa Ancillon, hivatkoztak legelőbb, még 1689-ben, száz esztendővel a forradalom előtt, az országrendek (États Généraux) összehívására, mi majdan a régi rendszer bukásának kezdetévé lesz.

Még nagyobb, közvetlenebb smaig kiható következménye a rendelet visszavonásának: a protestánsok kivándorlása. Világgá ment a nemzet színe-java, az *élite de la nation*¹⁾ s

¹⁾ Michelet szerint (Histoire de Francé. Paris, 1874. XIII. 229.): »nos protestants, le penple laborieux de Colbert, étaieijt les meilleurs Franyais de France.«

örökre idegenbe vitte nagy tehetségeit, hogy idegen földet bol-dogítson velők.

XIV. Lajos türelmetlensége több kitűnő franciát üzött el hazájából, mint a hány idegen kitűnőséget hívott oda hajdan nagy minisztere, Colbert.

Schomberg tábornagy, a királyság legelső katonája, nagy nehezen nyer engedélyt a kivándorlásra, hogy aztán kiüzetésséért s javai elköbözásáért rettenetes bosszút álljon XIV. Lajoson és a katolicismuson. Papin, a gőzgép feltalálója, Basnage? Papin Toiras, Lenfant és Beausobre kitűnő történészek, De Candolle, Constant, Aneillon, Abadie, Trouehin, Saurin stb. kik családjukban úgy látszik az érdemet és tehetséget is örök-ségük hagyották: Németországba, Angliába, Hollandiába, Svájcba menekülnek.

Lambert, első rendű csillagász, Désaguliers, fölfedező a villanyosság terén, Dollond, a színtelenítő telescopok fel-találója, kivándorolt hugenották gyermekei; de egyik sem francain többé, hanem az első már porosz, a két utóbbi angol.

A visszavonó rendelet tömlöczczé kívánta ugyan tenni a hugenottákra nézve Francziaországot: mind a mellett épen a legjava, mely biztos volt arról, hogy két keze és esze munkája után bárhol mindenkép *becsületesebben* élhet meg mint hazájában: módot lelt arra, hogy mégis átszökjék a határonkon. Négy-százzer, jobbára mester-ember hagyta oda műhelyeit örökre hol csak hitük megtagadásával lehetett volna továbbra is dol-gozniuk. Velők együtt mentek a betelepedett s már-már vég-kép meglionosult holland és angol gyárosok és gyárimunkások, azok kivételével, kiknek vallásuk szabad gyakorlatát biztosították. Mint a zsidók Jeruzsálem pusztulása után, úgy mennek szét a hugenották a világ minden részébe. Gyarmatot alapítunk a Jóremény-fokánál, Izlandiam stb., hozzánk is eljutottak szép számmal.

Ez a kivándorlás magában véve elegendő lett volna arra, hogy semmivé tegye Colbert alkotásainak jelentékeny részét. Saint-Simon, néhány év múlva, már tisztán látja az odictum visszavonásának hatását. »A nantes-i rendelvénynek — úgymond a legcsekélyebb ürügy és minden ok nélkül való visszavonása . . . lakóitól fosztá meg az ország egy negyed

részét, tönkre tette kereskedelmét, meggyengítette minden részében; . . . iparunkat kiszolgáltatta az idegeneknek, államaikat felvirágzott a bőséggel árasztó el a mi rovásunkra, egész új városokat építvén számukra ez a csodálatraméltó nép, mely számúzve, koldusbotra juttatva, szökevényként bolyongott minden bűn nélkül, hazájától minél messzebb keresve biztos menhelyet.«¹⁾

Francziaország sokat veszíthetett írói és katonai közül, a nélkül, hogy irodalmi és hadi dicsősége azért elhalványult volna. Nem úgy áll a doleg épen a Colbert által fölemelt munka-körökre nézve. Láttuk, mily mesterséges úton-módon terelte tengerész-foglalkozásra a partvidéki lakosságot. S uralma vége felé csakugyan már kellő számú képzett matrózzal dicsekedhetett. 1085 után egyszerre kilencz-ezer matróz, Vauban szerint, a legkülönbek az országban (*»les meilleurs du royaume«*) hagyja oda végkép hazáját, melynek tengersetjei e csapást soha többé ki nem tudta heverni.

Hát még az ipar? Colbert atyai gyöngéd gyámkodásának térgya, melyet most egyszerre kardlappal, jó ha nem az élével, dirigálnak. Francziaország néhány év, sőt mondhatni néhány hónap alatt, leszáll arról a polczról, melyre ipari tekinettel Colbert emelte. Touraine-ben, hol azelőtt évenként tíz millió livre értékű selymet gyártott 20.000 munkás, a XVII. század végén nincs több 4000 selyemgyártó munkásnál; a szalaggyárak háromezer szövőszékéből nem maradt több hatvannál. Lyon elvesztette 18.000 szövőszékének több mint háromnegyedrészét,²⁾ stb. A bádogosság és a normandiai kalap-ipar egészen tönkre ment. Egyéb iparágak nem semmisültek ugyan meg egészen, de erős versenyt kell kiállniok szomszéd országokban nagy hirtelen támadt hasonló iparágakkal, s elveszti legjövedelmezőbb, töszomszéd kiviteli piaczaikat.

Blois híres órásai, valamennyien protestánsok, Genfbe telepednek s szakmásokban rövid időn elsőkké lesznek a föld kerekségén. A lyoni és touraine-i selyemgyártók egy egész

1) Mémoires complets et authentiques du duc de Saint-Simon. Paris, 1878. VIII. 14.3.

2) Correspondance administrative, T. III. p. LIX.

városrészről alapítunk Londonban. Papírgyártók, posztósok, selyemgyártók Hollandiába telepednek, hol felmentetnek minden adó alól.

A menekültek közül legtöbb, körülbelül tizenöt százalék, a brandenburgi választó-fejedelem országába vándorol. Tárt karokkal fogadják őket s külön kormányzó hatósága alá rendelik. A berlini gyarmat egész városrész. Berlin, megérkezésükkor jelentéktelen hely, 14.000 lakossal, ipara, kereskedelme hitvány, első szükségleti jellegű. S nehány évtizeddel a franciaiak bejövetele után, egyike lesz Németország legnagyobb lendületet vett igazi városainak.

A franciaiá értelmiség virágai, mint nemes szem, oltattak be az angolok és a németek életerős törzsébe. S egygyé válva, összeforrva angollal, némettel: valamikor még bosszút fognak állani ősi hazájukon azzal, hogy a franciaiával versenyző angolt s németet nagyban segítik egy színvonalra emelni a franciaiával. Mind abban, a mit Colbert tervezett, majdan vitássá teszi Francziaország elsőségét a continensen a porosz, a tengeren túl Anglia. A Nemezist lábjuk működni abban, hogy a szegény, hátramaradt, sívó-homokjáról a római-szent-birodalom porzótartójának gúnyolt Brandenburg kultúrájának szolid alapját épen franciaiák vetették meg.

Az tehát, a min Colbert egy életen át dolgozott: hogy Francziaország az emberi munka minden ágában a legkiválóbbat állítsa elő, a nantesi edictum visszavonásával, ím' egyszerre porba sújtva s jó időre lehetetlenné téve. A drága pénzen s ezerszer drágább szellemi tőke befektetéssel virágzásra emelt franciaiá ipar titkai (mik még akkor igazi titkok: nincs kulcsa hozzájuk senkinek), alig két évre halála után, a. leggaládabb és a legesztelenebb módon *elárulva*, ingyen szolgáltattak ki idegen államok gyarapítására.

X.

,„Le travail des hommes.“

La Francé poursuit á travers mii le éclipses, une oeuvre de raison et de droit ríni importé aumonde tout entier.

Ernest Renan.

Nemeteknek is vannak építő-mesterei. Colbert a franeziáké, miként Frigyes Vilmos a poroszoké.

Kétségkívül már Richelieu lett volna azzá, a minthogy ō volt a tervező és alapvető; erejét azonban inkább a rombolás műve köötte le. Célja: a nép boldogítása, akarata elleénére, vagy helyesebben tout pour le peuple, rien pár le peuple. Meghaladott s ennél fogva létjogát vesztett álláspont. De van egy bizonyos kor a nemzetek életében, mikor ez a feladat, ez van helyén, csak ez a hasznos és szükséges. A munkás gyermekkorban multa túlit fecitque puer, sudavit et alsit; de úgy lesz belöle ember. Rendre és rendszeres munkára szoktatni kell egyeseket és nemzeteket egyaránt.

A francia állam épülete, a mint annak Colbert természetesen az előbbi nemzedékek s kortársai által felhalmozott kitűnő minőségű anyagból¹⁾) formát adott: roppant monumentumnak látszik, mely felséges arányainál, egyszerű és nemes ízlésénél fogva, minden ízében logicus alkotmány, melyen minden architectonious részlet indokolt, minden épülettag a maga helyén, és a melyen nincs egy fölösleges vagy oktalan ékítmény. TTarmonicus az egész s egyes részei is mind bevégzettek; egyetlen részlet sincs kiemelve a másik fölött. Merész eredetiséggel mellett, egység és svmmetria békéjét hordja homlokán.

Ez nem lehet véletlen rendezkedés műve; ez tervszerű alkotás, melynek alaptörvénye minden oda állítani a hova való.

»Egy alkalommal Colbert a király kertjébe ment, s észrevette, hogy botanicus célokra szánt helyre az intézet vezetői hasznára szánt szöllők voltak ültetve. Haragja kitör ily szem-

¹⁾ Nézetem szerint, igazmondás-számba, ennél többet nem jelent bet a Cousin-féle sententia: *Danit un grand si fele tout est grand,*

teleti visszaélés miatt: megparancsolja, hogy tüstént hányják ki a szöllőtőkéket, s kapát hozatván, ő maga, hazafias felindulással (avec une véhémence toute patriotique) azonnal hozzá lát az írtáshoz.«

Salisbny angol botanicust annyira elragadta az erélv e nyilvánulása, hogy előadván a jelenetet Paradisus Londinensis című munkájában, egyszersmind a tudomány hálakötelezettségét lerovandó, a leírt növények közül egyet Colbertiának nevezett el.«⁴⁾

Kimutattuk, mennyire szívén viselte a miniszter a földművelés ügyét. Mind a mellett, midön elhatározza nagy avenue-k nyitását a Tuileriáktól Chaillot-ig s le Hoidétól a Cours-la-Heine-ig: egyszersmind szigorúan eltiltja a szántást-vetést az illető új utakat szegélyező területeken.²⁾ Avenue-k tövébe nem való szántóföld s mert nem való, nem szabad ott szántani-vetni.

Napszámra fogadott kőfejtők, idónként elmennek mezei munkára: a föld tulajdonosok kivételével ezentúl egy se próbálja félbeszakítani munkáját, börtön s visszaesés esetén testi büntetés terhe alatt.³⁾

liendeletet ad ki, hogy a hadi hajón nem szabad árut szállítani, mert a hajóskapitány nem kereskedő.⁴⁾

Mindenkit a maga körébe utal, melyen át nem hághat. A római akadémikusokra ráír, hogy tegyék le kardjukat, mert különben kizáratja őket.⁵⁾ „Véső és ecset, de nem kard való a művészvendék kezébe.“ A dijoni, később a soissons-i intendáns keményen korholja, mert olyasmibe ártotta magát, mi nem tartozik reá (qui ne sont pas de vostre compétence.)⁶⁾

Minden elnyomó kormány jelszoul nyútte e mondást: kiki a maga mesterségét folytassa. Colbert ajkán annyit foroghatott

¹⁾ Le muséum d'histoire naturelle. Histoire de la fondation de l'établissement, etc. párr M. Oap. Paris, 1853 — 54. p. 8.

²⁾ Neymarck: Colbert et son temps. II. 83.

³⁾ Lettre de Colbert, dd. 12. juin, 1670. V. 301.

⁴⁾ Lettres de Colbert. II. 483., 536.

⁵⁾ Lettres de Colbert. V. 418, et note, 427.. 428. V. ö. Lecov de la Marciié: L'Académie de Francé a Komé, p. 70.

⁶⁾ Lettre.« de Colbert, dd. 18. déc. 1670. VI. 3n.; dd. 22. oct. 1682. II. 210.

c szólam, hogy agy ellene intézett gúny vers — a mint idéztük volt (I. 25) — azon mondására, mint átalánosau ismertre céloz ekképen: »Si cliacun faisoit son métier.« Midőn XIV. Lajosnak udvarolna cabineti titkára, kérdésbe rakott felelet gyanánt szövi beszédébe: »a jó rend nem kívánná-e meg, liogy kiki a maga mesterségét folytassa?«¹⁾

Ily tételekből kiinduló önkényuralom idején az emberek kasztokba zsúfolták, mint a Keringek a hordóba. Tehetségeik összeszorítva, lekötve egyetlenegy többé-kevésbé praedestinált szakma számára, útnak indítva egyetlen irányba, melytől soha el nem térhetnek, s mechanicus működésre utalva, mint a gépelyvonó barom, mely folyton csak istrángok és kötőfékektől meghatározott egy ugyanazon körben forog. Ekkép az emberek lassan-lassan maguk is puszta eszközökkel válnak, szenvédőlegesen követve a részleges feladatot, melyre a hatóságtól kijelöltettek. Nem lévén közük semmi közös érintkezés, általános érdekeik sem támadhatnak, mi egyesítné őket. S a hatalom birtokosai[^] épen ezt akarják. Mert az önkényuralom az új. korban csak a tömegtől tarthat: ha azt darabokra tudja tagolni, nincsen számbaveliő ellenfele. Akkor az emberi társadalmat úgy alakíthatja, mintha csak holt-anyagon dolgoznék, s beleviheti, megtetestítheti benne Constant Benjámin találó mondása szerint — »az egyptomi symmetriát.«

Coibert tökéletesen elérte e célt. Utódai előtt az államszervezet, miután a Duboisk, a regensek, a Du Barryak és Pompadourok kezén lelkehagyottá vált: valóságos gépezetnek tünt fel. A rend eszméjét annyira megvalósítva látták az államban, mint a gépezetben, melynek szerkesztője Coibert, — mint láttuk — csakugyan minden, le az utolsó csavarig, épen a maga helyére illesztett.

A rend életbeléptetése egyúttal lépcső a *jóllét* emelésére, melynek elérése, a felvilágosult monarchiáknak mindenkor egyik legfőbb célpontja. Még Hutten szerint (Praedones, 371, 375) a pénz: »malorum omnis generis incitamentum.« Coibert megfordítja a tételet azzal, hogy a malorum helyére a bonor um-ot teszi,

¹⁾ »Le hon ordre ne voudroit-il pas que cliacun fit son métier?« Sí. Rose a Louis XIV. Mémoires de Charles l'errault. liv. III. Avignon, 1759. p. 142.

Már Colbert kortársai is tisztán látják minő kapcsolat van a közzjólét és a sűrű lakosság között. Potentem dixeris rém publicam, — mondja Conriugius, a miniszter egyik évdíjas tudósa — ipiae abundat subditis s utána veti: nec enim cum manipulo hominum rés magnae expediuntur; és pedig azért nem, mert csakis nagyszámú lakosság állíthat ki félelmet gerjesztő nagy katonaságot, s csak az láthatja el bőven a kincstárat pénzzel. *)

Boeclerus évdíjas-tudós, 1674-ben megjelent művében »de societate coniugali« értekezvén; szintén nagyra tartja az állam életében a sűrű népességet. Erre hatással vau a véletlen (fortuna), az ország termékenysége (naturális foecunditas), a külföldről való betelepítés, az udvar fénye, az élet olcsósága, a kereskedeleml előmozdítása, különböző tanintézetek felállítása, s végüi a propagatio szabályozása, mi a házasságra lépés időkorának meghatározásában, a kicsapongások, a nőtlenség stb. büntetésében áll.²⁾

Colbert te népesedés tárgyában egyformán gondolkodik Boeclerussal, vagyis, fel világosodott középszerűségről lévén szó, e részben épen egy színvonalon áll korával. Az ő szemében is a közvagyonosodás legbiztosabb fokmérője: a népesség és a házasság-kötések sűrűsége.

»Ha — írja az aix-i intendáshoz — helyesen és józannon akarja megítélni, van-e nyomor tartományában, vegye szemügyre, vájjon apad-e a városuk lakossága, megcsappaut-e a kereskedeleml és a házasságok száma, s vájjon a hivatalok, a földek s a házak értéke lejebb szállott-e vagy sem? Ezek a biztos eszközök annak megítélésére, hogy minő állapotban van valamely tartomány.«³⁾

1666-ban adta ki a miniszter híres vagy inkább hírhedt édit des mariages»-át, mely egészen tulajdon műve; »propo-

¹⁾ Conringii Opera. ed. Uoebel, dd. 1077. T. III. p. 1 LOG. De prudencia peregrinandi. V. ö. De vectig. 1663. cap. XXVI: »in Universum niinirum certum est, divitias et multitudinem civium maximum esse aerarii omnis subsidium ac fomentum.«

²⁾ Legibus quoque curanda et ordinanda est naturae ad propagandam genus facultas. Boeclerus: Instit. polit. Argentorati, 1704. Lib. I. cap. 2. (De societate coniugali).

³⁾ Lettres de Colbert, dd. 18. déc. 1680. IV. 142.

sitions pulirkes mariages« cím alatt-, sajátkezű feljegyzésében maradt reánk.

Platóntól fogva Boeclerusig a politikai ábrándozik, minta-államaikban mindenkor, az állami hatalomra ruházták a fajfenntartás és fajnemesítés gondozását. Káprázataik között mint egyik »sumnum bonum« jelenik meg az a törekvés, hogy biztosítsák az állam beavatkozását az egyéniség legszabadabb érvényesülésének fenntartott érzeli élet legbensőbb szentélyébe.

E minta-államokban a házasságok hatósági felügyelet alá tartoznak; szabályzatok állapítják meg az egybekelők korát, vérmérsékletét, testalkatát s egyáltaláu mindenki, a mi a sikeres procreatiót előmozdíthatja.

Csak ezen irodalom-történelmi előzmények s a XVII. század egyetemes szellemének ismerete alapján foglalhatunk el helyes álláspontot Oolbert híres házassági javaslataival szemben. De van egy speciális körülmény is, melyet ismernünk kell. A hírhedt rendelet ugyanis, visszahatásként jelentkezett azon törvényes gyakorlattal szemben, mely eladdig éppen *nőtleneket* részesítő kedvezményben. Legény-ember nem fizette a taille-t; de a mint megházasodott, mintegy büntetésképen, azonnal fizetnie kellett.

»A taille dolgában - így szól Col bért javaslata — a kamara eddig úgy járt el, hogy a legény-embert akkor fogta adó alá, a mint megházasodott. Nőtlen ember fel volt mentve a taille alól.

Épen ellenkezőleg kell intézkedni.

A ki húsz éves kora előtt megnősül, huszonötödik éve betöltéséig —; a ki 20—21 éves korában nősül, 24-ik éve betöltéséig nem tízet taille-t.

A ki még 20 éves korában is legény-ember, fizeti a taille-t.

Minden családapa, kinek törvényes házasságból született tíz olyan élő gyermek van, kik közötti egyik sem pap, szerzetes vagy apáczza: fölmentetik minden adószedés, gyám-kötelezettség, árva-attyaság, kerülői, bakteri stb. kötelezettség alól. Azok a gyermekkek, a kik a király szolgálatában fegyveresen estek el, élőknek vétetnek.

Minden családatya, kinek tizenkét gyermek van: minden taille alól mentes.

Azok a nemes asszonyok, kiknek tíz gyermekük van, ezer livre évjáradékot kapnak; a kiknek tizenkettő, kétezer livre-ben részesülnek.«¹⁾

Az ország lakosságának gyarapodásával szoros kapcsolatban állottak a Colbert nyitotta újabb és újabb keresetforrások. »Semmi sem gyarapítja — úgymond — annyira, a népet, mint keresetmódjuk kiilönfelése.«²⁾

Már ez nagy fontosságú megfigyelés, melynek olyan a milyen mását a XVII. században egyedül Leibniznál találom, aki szerint »az állam igazi hatalma az emberek számától függ, kik annál többet érnek, minél szorgalmassabbak, tevékenyebbek és keresetképesek Mek (nátria) a hasznos munkák terén.«³⁾ De ez sem fejezi ki teljességében az említett gondolatot, melyivel Colbert messze meghaladta kora felfogását.

A keresetmódok kiilönfelése nem érvényesülhetett más-kép, mint addig nem gyakorolt különféle iparágak megtérítése s aztán kifejlesztése által oly fokig, hogy »mindenben a lehető legszébbet és legrendkívüllebbet állítsák elő (tout ce qui s'y peut faire et de plus extraordinaire).«⁴⁾

E törekvés viszont szükségkép magával hozta s a fejedelem tanácsában is előtérbe tolta a munkás-osztálytal való szakadatlan, komoly foglalkozást. Colbert irataiból kitűnik, hogy a munkás osztályra nagyobb gondot fordított s nagyobb súlyt fektetett, mint előtte bármely más államférfi. S ily irányban hatott XIV. Lajosra is, kinek ha tetteiben nem is, legalább irataiban előfordul, hogy »a munkások hasznosabbak mint a katonák, mert azok munkája nélkül nem élhetne meg sem a katonaság, sem a nép.«⁵⁾

Colbert a munkaosztönt kevéssé emelhette; mert a még fennálló feudalizmus mellett a polgári munka nem részesült kellő becsülésben s a munkásnak nem lehetett eléggé biz-

¹⁾ Lettres de Colbert. Tl. 68. V. ö. dd. 1. aoust, 1670. II. 72.

²⁾ Lettres de Colbert. T. II. p. CXLY.

³⁾ Ghihrauer: Leibniz's Deutsche Schriften. Berlin, 1840. TI. 312.

⁴⁾ Lettres de Colbert. T. III. 1. P. p. 368.

⁵⁾ Mémoires de Louis XIV. éd. Dreyss. II. 135.

tosítani keresményét. De annál inkább fokozta a munkaerő hatályát.

Tevékenysége e részben a finomabb ipar terén szorosan összefűződik azzal a szabatosan csak napjainkban formulázott tantételellet, hogy a munkabér leginkább attól függ, minők valamely ország természeti előnyei s minő a munkások életmódja (standard of life): minél jobb módban élhetnek a munkások, annál olcsóbban és derekasabban dolgozzák fel a terményeket.¹⁾ E jó-mód elérésére közvetett eszközül tűnt fel Colbert előtt a munkások életmódjának hatósági ellenőrzése. Legyenek józan életűek; ha tehát gyárat alapít, elsőséget ad oly vidéknek, hol nem terem bor. Midőn értesül a chevreuse-i szalaggýár munkásainak korhelységéről, tíz livrenyi bírság alatt megtíjja »minden korcsmárosnak és más városi embernek, hogy hétköznap inni vagy enni adjon az említett gyár munkásainak, kivéve az ebéd idejét, mely egy óránál tovább semmi szín alatt sem tarthat.«²⁾ Tizenhét ünnepnap eltörlésével, nem csak hogy ugyanannyi nappal szaporította a munkaidőt, hanem egyebek közt eltörölvén a »boriszákok« védszentjének ünnepét is, országra szóló kicsapongások ürügyét is megsemmisítette.³⁾

Colbert nemcsak új keresetforrások nyitásával emelte a lakosságot s annak értékét, hanem egyszersmind *minden improductiv helyzet letiprása*, lehetetlenné tétele s lejárása által. Nem csupán a főúri léhasággal szemben foglal ellenségéé állást, hanem átalán minden here-existentia irányában.

Az államban élő minden ember munkaerejének a közjó érdekelében felhasználása és birtokba vétele utáni vágy vitte Colbert-t a szegényügy rendezésére. Addig a szegényházak: semmittévők koldustanyái. Colbert elfogadja Campanella elvét,

¹⁾ J. Scloienhof: The destructive influence of the tariff upon manufacture and commerce and the figures and facts relating thereto. New-Yo'k, 1883. p. 88.

²⁾ Lettres de Colbert, dd. 21. sept., 1669. II. 290.

³⁾ Stances sur le retranchement des fêtes. L. Függelék, 26. sz.:

On dit de saint Martin, que testant la venue

Où de boire à long traits aucun n'est exempté,

Trop de gens, soit chez eux, ou mesme en pleine rue.

Désaltérant leur soif, altéraient leur santé.

mely szerint nincsen, a ki az államnak szolgálatot ne tehetne. Si unum modo membrum habet, cum illó servit.

Angliában akkor még a szegényeket vesszőzik, sőt, Vili. Henrik drákói törvényei folytán, megcsónkítják. Ellenben Párizsban menedékházat nyitnak nekik, hol a szűkölködők, mint Jézus Krisztusnak élő, és nem mint az állam haszontalan tagjai (comme membres vivants de Jésus-Christ, et non pas comme membres inutiles de l'Etat) fogadtatnak.¹⁾

Colbert mindenkorra léptekor, még 1662-ben, rendeletben adja ki, hogy minden város dologházzal kapcsolatos kórházat állítson a szegények, koldusok és árvák számára, kiket ott képességük szerint tanítsanak meg különböző mesterségekre (qui y seront instruits aux métiers dont ils pourront se rendre capables). Azok a legények, a kik a »hospice de la Miséricorde« árvai közüli nőstülnek, mesterré lehetnek minden felavatott költség nélkül.²⁾

Semmiel sem lehet a miniszterek annyira kedvébe járni, mint dologházak alapításával. Tehát a ki csak előre akar menni, ugyancsak serénykedik ez intenciák előbbrevitelében. A châlon-sur-saône-i püspök értesíti, hogy a várossal fogódzva, dologházat akar föllállítani. Colbert erre így ír hozzá: »semmi sem egyezik meg jobban a jósággal, melylyel Ő Felsége népei iránt viseltek, mint ily intézetek állítása, melyek kivonják a népet a tétlenségből, keresetforrást nyitván számára.« »Ezen üdvös szándéka végrehajtása körüi felötlő nehézségek leküzdése végett, Ő Felsége biztosítja az Ön részére teljes pártfogását.« S nemsokára meghívja a püspököt magához, hogy élő szóval hányják-vessék meg az alapítás módozatait; egyszer-smind sejteni engedi, hogy e kegyes művekre az egyháztól, legalább is annyi áldozatot vár, mint a községtől és az államtól.³⁾

Ugyanakkor Dijon városa egészen a miniszter szája íze szerint beszélve, engedélyt kér arra, hogy »minden szegényt

¹⁾ Anciennes lois françaises. Collection d'Isambert. XVII. 326. .

²⁾ Blanqui: Histoire de l'économie politique. 4-e éd. Paris 1860. U. 4.

³⁾ Lettres de Colbert, dd. 1. mars, et 30. juin., 1669. IV. 45., 46., et note. V. 6. Correspondance administrative. I. 872.

kórházukba zárhassanak, mely nagy, tágas, Francziaországban a legszebbek közötti való; itt a szegények dologra szoríttatnának, mint a hogy Párizsban teszik.^{«1)}

Majd Chaumont-en-Bassignyban merül föl hasonló terv. Colbert utasítja a cháloni intendánt, hogy támogassa minden módon a vállalatot; »mert semmi sem fontosabb arra nézve, hogy a renyheség és semittevés száműzessék a nép köréből, mint efféle intézetek alapítása.«

Mikor pedig Auxerre-ben töprengnének ugyanilyen indítványon, Colbert a dijoni intendáns magatartását ekkép irányozza: »nagy előny lesz az arra a városra nézve, föltéve, hogy a tanács minden szegényt oda vitet.«²⁾

E kijelentésnek az a magyarázata, hogy Colbert az utcai koldulást teljesen meg akarja szüntetni s jól tudja, hogy, ha a szegényház tagjai időnként kimebetnek az intézetből, markukkal ostromolják a járókelőket. Midőn Párizsban észrevette; i koldusok szaporodását, sajátkezű levelet intézett a parlament főügyészéhez, melynek idevágó része a következő: »egyetlen módja a koldusok száma végig szaporításának, megérteni velük, hogy a dolgobázból, hova bezártak, reménységek lehet kimebetni. Ily jelentékeny rendetlenség, mely e nagy és szolid intézet teljes romlásával egyértelmű, orvosszert kíván. Ő Felsége igen örvendene, ha az igazgatók alkalmaznák azt az orvossszert; de ha nem teszik, miután Ő Felsége nem engedheti meg ez intézetek végromlását, kényszerítve lesz maga segíteni hibájokon.^{«3)}

Kendeletet rendelet után ad ki Colbert a zárdákban szokásos *alamizsna-osztogatás* ellen. Mert szerinte nincs a mi károsabb lenne az államra nézve, mint a munkabíró szegények koldulása, kiknek renyheségét a megfontolás nélkül kiosztott alamizsnák szerfölött istápolják. Utasítja tehát a szerzeteseket, hogy az építkezések koldusoknak az eddig kiosztani szokott alamizsnát kenyérben s gyapjúban adják ki, azzal a kötelezet-

¹⁾ Correspondance administrative. dd. 15. juin — 14. juillet, 1669. I. 806—809.

²⁾ Lettres de Colbert, dd. 29. janv. et 4. juin, 1672. II. 658, et note.

³⁾ Lettres de Colbert dd. 27. juillet, 1677. IV. 47.

seggel, hogy a gyapotot harisnyává feldolgozva hozzák vissza. A kenyér-adag folyton apasztatván s szaporíttatván a gyapotmennyiséget, úgyszíván észrevétlenül munkásokká teszik a szegény koldusokat,¹⁾ s a község, egyház és állam terhére nem marad más mint a munkaképtelen bénák s aggok eltartása.

A szegények dolgát kapcsolatba hozza gyarmatügyi politikájával. Országszerte összefogdossák a koldusokat s viszik távoli gyarmatokba.²⁾ Körrendeletben hívja föl az intendánsokat, hogy egy hónap alatt minden csavargó és foglalkozás nélküli egyént tartóztassanak le s küldjék gályáakra evezősökül; »semmi sem lévén fontosabb, mint az, hogy minden tartomány megtisztítassék efféle népségtől.«³⁾ Fia, Seignelay marquis a csendőröknek (prévosts) tíz tallémyi jutalmat ád minden fogásiga ejtett s a gályáakra beválló csavargóért. A rabokra szintén ügyet vetett a miniszter. Egy részüket dologházba küldi. *) Ily módon munkára kényszerítetik nagy csoport dologtalan kenyérpuszítót. A gályák lényegileg dologházzá válnak; a kik addig csak a közönség rovására éltek, ezentúl haszonhajtó munkában keresik kenyerüket.

Még Morus. ábrándjaiban sem tudott oly formát adni a munka állami szervezetének, mint a minőt Colbert meg tudott valósítani. Az Utópia alapelve: *otiosi pellencli e republica*. Colbertnek azonban a kiirtás politikája semmiben sem volt ínyére. A szegényügy rendezésében is, nem a koldusok kiirtása, hanem az foglalkoztatta, hogy átalakítsa őket olyan a minden hasznos tagjaivá a társadalomnak. Csak a czigányra nézve tessz kivételek. Az a faj, szelidíthetlen mint a vad madár, semmiféle zablát nem tűr, s a mi fő, irtózik a dologtól. A czigányokat tehát kiveri az. országból, »Ő Felsége teljesen megakarván tisztitni a királyságot e szemét-néptől, mely csak arra való« hogy zaklassa és pusztítsa a köznépet.⁴⁾

Már pedig Colbert az átalános munkakötelezettség alól,

¹⁾ Lettres de Colbert. IX. 713., 714, et note.

²⁾ Lettres de Colbert. T. III. 2. P. p. 415.

³⁾ Lettres de Colbert, dd. 13. aoust, 1673. IV. 93.

⁴⁾ Lettres de Colbert. T. III. 1. P. p. 502. IV. 141. V. 6. II. 105. — Correspondance administrative, dd. 2. juin, 1680. II. 590.

⁵⁾ Lettres de Colbert, dd. 17. déc. 1680. IV. 141.

melyet elméjében forgat szüntelen, senkit sem enged kibújni. minden ember munkaképességét követeli s le is foglalja a közjó javára. Ereje és tehetségéhez mért munkára kényszerít mindenkit, a kire csak hatást gyakorolhat. A nemzeti munkából osztályrészről juttat nem csak a férfiak és nőknek, de még, mint addig csak a »CivitaR Solis«-ban terveztek a gyermekeknek, sőt a nyomorékoknak is. Francziaország az ő keze alatt, mondhatni, rengeteg kaptárrá változik, melyben mindenki a királynak szolgál, melyben jól megy dolga annak a ki dolgozik, s megsemmisül a here.

Közgazdasági indokok mellett kétségteljesen politikai okok is hozzájárultak ahhoz, hogy Colbert a munkáltanság kiirtása s a munka szellemének meggyökereztetése érdekében mindenmozgásba hozott. Giustiniani velenczei követ 1665-től 1668-ig ezeket jelenti a köztársaságnak: »A nagy-urak gazdagsága mindig veszedelem az államokra: Francziaországra nézve, hol az embereket szemtelenebbekké teszi, végzetes. Ezért dolgoznak meggyöngítésükön, a mennyire lehet, szárazra vettének őket. Jócskán vannak az elégedetlenek; de száryaszegetten, nem tudnak fölemelkedni.« »A köznép örvendezik, az előkelők járveszékelnek, de a miniszter helyt áll, támaszkodva arra az alapelvre, hogy *kereskedők, katonák és parasztok* államát alkotja meg s keveset törődik a többiekkel.« *)

íme a modern állam képe, melyben kereskedő (t. i. polgár), katona és földmívelő viszi a főszerepet. Maga Colbert így fejezte ki az új államszervezet alapeszményét: »elő kell segíteni, tiszteletre méltová és előnyössé kell tenni, a mennyire csak lehet, a közjára irányuló minden emberi helyzetet, t. i. a katona, a kereskedő, a szántóvető és a napszámos állapotát.«²⁾

Eszményei szerint alakú a társadalom. A kora-közép-

¹⁾ Le relazioni degli stati Europei lette al senato dagli ambasciatori Veneti nel secolo decimosettimo, raccolte ed annotate da Nicolo Barozzi e Guglielmo Berchet. Ser. VII. Francia, vol. II. p. 185.

²⁾ Il faut »favoriser et rendre honorables et avantageuses, autant qu'il se pourra, toutes les conditions des hommes qui tendent au bien public, c'est-à-dire: les soldats, les marchands, les laboureurs et gens de journée.« Mémoire sur la réformation de la justice. Minute autographe dd. 15. mai, 1665. Lettres de Colbert. VI. 10.

korban az emberek ideálja a *szent*; a lovagok korában a *hős*; XIV. Lajos idején a *gavallér*. E gavallér-világ közepette Colbert állítja helyre a munka becsületét, útját egyengetve annak, hogy a közel jövőben egy új világrend alakuljon, melyben a munkás az eszmény.

Mert rendíthatlen dogmája az, hogy *semmi sem becsesebb az államban, mint az emberek munkája* fii n'y a rien qui soit plus précieux dans l'estat, que le travail des hommes).

»Maga a jöllét minden csak a munkásság eredménye, mikép a nyomor a henyélésé (l'abondance procéde toujours du travail, et la. misére de l'oisiveté).²⁾ »A nép nyomora mondja ismét más alkalommal nem a királynak fizetett adó miatt támad, hanem a különbségből, a mi egyik és a másik tartomány munkakifejtése között van, mert az a nép, a mely dolgozni akar, meg is tud élni a maga emberségeből.«³⁾

Szóval emancipálni kívánja a tömeget a munka árán. Ebből az alapelvből indul ki, s ebből vezethető le Colbert államférfiúi működése, mindenestől. *Munka, rend* és *jöllét* kölcsönös visszahatásban támogatják egymást, de a munka a tengely. Mert a rend csak lehetővé teszi a munkát, s annak gyümölcsét biztosítja a munkásnak; a jöllét csak a közrend palládiuma alatt működő munkásság eredménye; ellenben a munka, mint a társadalmi rend törvénye, egy magában leghatalmasabb őre a rendnek s eredeti oka, alapja és biztos záloga a. vagyonsodásnak.

Ezzel a gazdasági áttekintés körét egyszerre kiterjesztette addig a határig, melyen túl emberi szem soha nem láthatott. Föltárta, minő roppant vagyonossági forrás van az előbb úgy megvetett polgári foglalkozásban. S a munka becsületével előkészíti a. munkás megbecsültetését, hogy majdan ne a. *születés*, hanem a munka legyen a legfőbb jogcím a tiszteletre. Az államgazdaság vadonat új, hatalmas szervezetével új munkakörök álltak elő, melyek betöltésére a nemzeti élet piaczán új emberekre van szükség, kik kezdettől fogva erős versenytársai az amúgy is hervatag hűbéri társaságnak. S a

¹⁾ Lettres de Colbert, dd. 7. juin, 1679. II. 105.

²⁾ Lettres de Colbert, dd. 22. sept., 1667. IT. 441.

³⁾ Lettres de Colbert, dd. 28. nov., 1680. TT. 715.

fölszabadulás csírái rejlenek abban, hogy ezen túl Franczia-ország minden fiának mód van nyújtva arra, hogy munkássága és tehetsége révén felvergődjék.

A »bourgeois-ministre«, kiről meg van írva, hogy »az ő helyén soha senki sem volt munkásabb és szorgalmasabb«¹⁾: negyed század alatt nemzetét és hazáját *a maga képéhez* tette hasonlóvá. Hatása a francia nép lélektanában nem csak azért hagyott kitörölhetlen nyomokat, mert úgy hozzászoktatta az állami gyámkodáshoz, hogy a francia, mikép a chinai, minden az államtól vár, s legfőbb érdekeit az államra bizza; hanem még inkább azért, mert mindenre kiterjedő absolutismusa, az erőszak és jogtapodás mellett, egyszersmind hűséges gyámlítója volt az anyagi és szellemi kiskorúságra kárhoztatott népnek, izmos védelmezője minden tevékenységnek. Mialatt pórázra füzte, egyszersmind fölnevelte a népet. A legbékésebb socialis forradalom által, átalakította Francziaországot úgy, hogy a hűbéri szellem csakhamar tarthatatlannak bizonyul, s e miatt előbb-utóbb azzá kell lenni a korlátlan monarchiának is. A munka szellemének felébresztése s útba indításával akkora lökést adott Colbert a francia középosztálnak, hogy az egy század múlva felébe került az absolutismusnak; levezte a hűberes államot úgy a gazdasági, mint a politikai téren s egy nagy forradalom felforgatásait túlélve, mégmenté a hajótörésből Francziaországot; mert az egyenlőség és szabadság eszmenyi alapján új fejlődést tett lehetővé.

Igazi nagyság, mint valamely villany-battéria, egész a végtelenig terjeszti vagy terjesztheti önnön lényének szíkráit. Colbert szellemé, milliárd részre osztva, csakugyan közöltetett nemzetével s a néphez átvitt, abban tovább élő, nemzedékről nemzedékre feltámadó lelke: a tömegnél a hétköznapi, a kiválasztottaknál *a lehetetlenig csapongó rendkívüli munka* szerelete, — máig él Francziaországban, s máig az tartja fenn a polgárosult világ élén.

¹⁾ »Jamais homme dans sa place n'a esté plus laborieux ni plus diligent.« Dictionnaire de l'Académie Françoise. Paris, 1694. préface.

F Ü G G E L É K .

A Colbertre vonatkozó irodalom.

E könyvészeti összeállítás., mint *első kísérlet e tárgyban*, kétségtőligen hézagos, bár nagyon sokat dolgoztam rajta. Annyit azonban kutatásaim nyomán bizton állíthatok, hogy a régi Francziaország nagy miniszterei közüli aránylag Colbertről mutat fel legkevesebb művet a francia irodalom. A Fronde alatt nyomatott Mazarinade-ok, melyeknek immár teljes lajstromát bírjuk:¹⁾ egymagokban legalább ötszöré számosabbak, mint a Colbertre vonatkozó összes irodalom. Míg Colbert élt s átalában az ancien régime alatt, a rendőri felügyelet alá helyezett sajtó Francziaországban nem tárgyalhatta a gyűlölt finánczminiszter viselt dolgait. Később pedig, hogy mennyire elfelejtették, legjobban tanúsítja az a hihetetlenséggel határos tény, hogy az összes francia könyv- és időszaki irodalom, melynek repertoriumpát részint a Polybiblion, részint a Livre füzeteiből pontosan ismerjük. 1883-ban, Colbert halála kétszázadik évfordulóján, egy árva szó kivételével, egy hanggal sem emlékezett meg Colbertról!

Bevezetésünkben okát adtuk e feledékenységnek; s az egyetlen megemlékező ugyanabban találja meg az indokot, a miben mi kerestük volt.

»Richelieu születése óta úgymond Drapeyron Lajos — melynek ma van évfordulója, három század telt el. Vájjon van-e más földrajz-író vagy történész, ki e perczben, midőn mi

¹⁾) Bibliographie des Mazarinades, pár Célestin Moreau. 3 vol. Paris. 1850—51.— Mazarinades inconnues, publiées pár Ph. Tainizer de Larrocjue. Paris, 1879.

e sorokat írjuk, arra gondol, hogy bemutassa hódolatát, bizony-sággal kezében, e hasonlíthatatlan kitűnőségű államfőnek? Attól tartunk, hogy egyedül végezzük a Richelieuről való meg-emlékezés munkáját, mint a hogy *egyedül* tettük két évvel ezelőtt, mikor Colbertről volt szó. Azok, a kik alkották ezen mi Francziaországunkat, nincsenek kegyében e századnak, mely végéhez közelget. Nagy miniszterek, kétségtívből, *de a regi rendszer minisztereit*, s ezzel minden meg van mondva. Mindenki attól tartott, hogy munkásságuk maradandó és kétségbe nem vonható részét ünnepelve, úgy tűnnék föl, mint az *absolutismus dicsőítője, mélynek az egyik legizmosabb előmozdítója, a másik kész-szolga minisztere volt* (On craignait, en les célébrant pour la partie durable et incontestable de leur oeuvre, *de paraître glorifier Vabsolutisme dont ils ont été l'un le plus vigoureux promoteur, l'autre le plus docile ministre*).«¹⁾

Imhol a hazugság ösvényén járó politikai álszemérem, mely, tán ludassága érzetében, illetéktelenül hatóságot kíván gyakorolni a történelem domíniuma fölött. Ez, úgy vélem, érthetetlen eljárás egy amerikánus előtt; ellenben senki a föld hátán nem foghatja fel oly könnyen, mint a magyar ember, a ki saját tapasztalatából ismeri.

XVII. század.²⁾

1.

Lettre du sieur Colbert, intendant de la maison de Monseigneur le Cardinal, A Son Eminence (Dd. Paris, 9. avril, 1655). — Év és hely nélkül, kis ív-rét, 8 lap.

* A párizsi Bibliothèque Nationale-bau, Fonds de l'Oratoire, vol. 126, fol. 37. E levélről Villenave a Michaud-féle Biographie Universelle-ben T. IX. p. 210. Így ír: »Colbert ut

¹⁾ Le sens géographique du Cardinal de Richelieu, à propos de son troisième centenaire, par L. Drapeyron. Revue de Géographie, livraison d'octobre, 1885. p. 274—288.

²⁾ Az e rovatban közölt egykorú műveknél, minthogy jobbára ritkaságokról van szó. mindig megemlítjük, mely könyvtárban vagy gyűjteményben van meg az a példány, melyet használtunk.

imprimer cette lettre in fol. de 8 pages; elle est excessivement rare.« Mint szövegéből kitűnik, nyilvánosságra szánt, s tényleg Francziaországban és külföldön szétoztott röpirat ez, melyben le van írva, hogy Mazarin bíbornok mennyire bőkezű volt Colbert és családja iránt. Eredeti kézirata a párizsi Archives des Affaires étrangères-ben, France, vol. 154, pièce 40. Ujabban Eugène Sue: Histoire de la marine és Clément: Lettres, instructions et mémoires de Colbert, tome I. tette közzé egész terjedelmében.

2.

(Del. 18. février, 1664. »L'apresdinée, je me dispensai d'aller en Sorbonne à l'acte du beau-frère de M. Berryer, qui dédioit sa thèse à M. Colbert.« Tournai d'Olivier Lefèvre d'Ormesson, publ. par M. Chéruel. Paris, 1801. II. 98., 99.)

* A Sorbonne elé terjesztett vitatételek rendszerint kinyomattak s így e Colbertnek ajánlott tételek valószínűleg szintén.

3.

Mémoires et instructions pour le plant des meuriers blancs, nourriture des vers à soye et l'art de filer, mouliner et apprester les soyes dans Paris et lieux circonvoisins. etc., dédié à M. Colbert, par Cristophe Isnard. Paris, 1665.

* Idézi Clément: Histoire de Colbert. 2-e éd. Paris, 1874. II. 59.

4.

(Lettres de M. Du Fresnoy à M. de Colmoulin, au sujet du premier ministre Colbert). Dd. 1. octobre 1666. Kezdete: Monsieur, il est vrai qu'il est grand bruit . . . Év és hely nélkül. 4-r.

Bibliothèque Nationale, Párizs.

5.

T. Petronii Arbitri in Dalmatia uuper repertum fragmentum cum epicrisi et scholiis Th. Reinesii, ad Illustriss. et Excellentiss. Dn. Job. Bapt. Colbert, regi Christianissimo à sanctioribus consiliis, summique Galliarum aerarii moderató-rein prudentissimum et integerrimum, etc. (A czímlap mögött újabb ajánlat: » . . . Dno Job. Bapt. Colbert,etc.doctrinartim et virtutum omnium confugio patrono indulgentiss. Thomas Reinesius D. Sereniss. Elect. Saxon. Consil.« Végén: Lipsiae 25. Apr. St. vet. a. 1666.) Lipsiae, sumt. L. S. Cörneri, A. 1666.

* Múzeumi könyvtár, Budapest. — A Nouvelle revue encyclopédique 1846-ban Clément-nak Colbertról szóló első művét bírálván, tévedést födöz fel benne oly helyen, hol nincsen hiba, s megigazítni próbálja akkép, hogy maga botlik igen nagyon. Az 555-ik lapon így szól: »nous devons relever ici une erreur qui a été commise par M. Clément. Il croit que les pensions aux étrangers furent supprimées a partir de 1672. Il se trompe. Nous avons sous les yeux un ouvrage imprimé à Leipzig en 1676 et dédié par un conseiller de l'électeur de Saxe à Colbert doctrinarium et virtutum omnium confugio, patrono indulgentissimo. Dans la préface, qui porte la date du 25 avril 1676, Thomas Reinesius, l'auteur du livre, remercie Colbert pour une lettre flatteuse et une pension qui lui ont été envoyées. Y. T. Petr. Arb. in Daim, nuper rep. fragm. etc. Lipsiae, sumt. Laur. Sigism. Corneri, anno 1676. < Háromszor is említii a munka nyomatási évét: s a címlapon és az előszó végén, tehát két ízben is előforduló, római számokkal világosan /666nak írt évszámot minden nyiszor 1676-nak olvassa! Helyreigazítva tévedését, az egész kifogás alaptalanná válik. A külföldi tudósok 1672-n túl csakugyan nem fordulnak elő Colbert fizetési lajstromaiban. Reinesiusról pedig ugyauonnét tudjuk (Lettres de Colbert. App. V. 469., 471), hogy 1666-ba.u csakugyan volt mit megköszönnie Colbertnek: 1665 és 66-ban így volt bevezetve a lajstromokba: »Au sieur Reinesius, fameux médecin et excellent en toutes sortes de sciences 1200 livres.«

6.

Lettre de M. Colbert à MM. les magistrats de Dunkerque. (Dd. 7. juillet 1667.) Év és hely nélkül. 2-r.; csak első oldalán van nyomatás.

* Bibliothèque Nationale, Párizs.

7.

Mémoires pour servir à l'histoire de D. M. R.; avec quelques réflexions politiques sur les Mémoires et sur la conduite de M. C. (M. Colbert). Imprimé l'an 1668. 12-r.

* Bibl. Nat.; Bibl. Sainte-Geneviève; Bibl. de l'Arsenal, Párizs; Biblioteca da Academia real das Sciencias de Lisboa.

8.

Pétri Seguini Agathodaemon. Parisiis, excudebat Mabre-Cramoisy, 1670. Lapfő: Excellentissimo viro Jo.-Bapt. Colberto, regni administro. 4-r.

* Bibl. Nat. Párizs.

In gentiles imagines . . . Joannis-Baptistae Colbert . . .
 (Irta: Aegklus András De La Roque). Év és hely nélkül. de
 biztosan az 1670-es évekből. 4-r.

Bibliothèque Nationale, Párizs.

Bérénice. Tragédie par M. Racine. A Paris, chez Claude
 Barbin, 1671. 12-r. Ajánlva: »A Monseigneur Colbert,...
 Secrétaire d'Bstat...«

Bibl. Nat. Párizs. — E könyv papirosán Colbert víz-
 nyomatú címere látható. Bérénice Colbertnek van ajánlva, s így
 azt hihetnék, hogy a mű Colbert költségén látott napvilágot. Ez
 azonban nem így áll; a Colberthez szóló ajánlat s a papirosba
 nyomott címere között, Marcheville szerint, afféle kapcsolat egyáta-
 lában nincsen. Bérénice papirosa, melyet Colbertról »papier
 ministre«-nek neveztek, más könyvek anyagául is igen gyakran
 használtattott. Ld. Jules Petit: Bibliographie des principales
 éditions originales d'écrivains français du XV-e au XVIII-e
 siècle. Paris, 1888. p. 365. Erre azonban bátorodunk meg-
 jegyezni, hogy bármit bizonyítsan a papiros anyaga: *a mi rá van
 nyomva*, minden fölöttére, a mi az illető író alacsony lelkére vall.
 » J'aurois ici — rebogi Racine — une belle occasion de m'étendre
 sur vos louanges, si vous me permettiez de vous louer. Et que ne
 dirois-je point de tant de rares qualités qui vous ont attiré l'ad-
 miration de toute la France; de cette pénétration à laquelle rien
 n'échappe; de cet esprit vaste qui embrasse, qui exécute tout à
 la fois tant de grandes choses; de cette âme que rien n'étonne,
 que rien ne fatigue! «

Thèses de la justice et du droit de la guerre, actuelle-
 ment en usage en France, que Louis XIV. roi de France et
 de Navarre a entrepris de défendre contre toutes les objections
 des jurisconsultes, sous la présidence des politiques expé-
 mentés, MM. Lionne et Colbert, soutenues le 14 janvier 1672
 dans le Palais-Royal à Paris.

= Theses von der Gerechtigkeit und Berechtigung zuni
 Kriege | itziger Zeit in Franckreich üblich | welche unterm
 Praesidio derer Stats-erfahrenen Professoren j der Herren de
 Lionne und Colbert, wider aller Rechts-Gelehrten Eiu-

würffe zu defendiren sich vorgesetzet Ludovicus d^r XIV. König in Franckreich und Navarra | Gelialten am 14. Januarii 1672. im königlichen Palatio zu Paris. — Nach d^r Copey zu Paris unterm königlichen privilégie verdeutscht anno 1673.

* Bibl. Nat. Párizs. Királyi állami könyvtár München. Császári közkönyvtár Sz.-Pétervár. Egyetemi könyvtár Helsingfors (2 péld.). Ballagi Aladár gyűjteménye. Budapest. —• Föbb tételeit ismerti a »Zeitschrift für Geschichte und Politik.« Stuttgart, 1888. S. 606., 607.

12.

Lettre de M*** sur l'imputation faite à M. Colbert d'avoir interdit le commerce des grains. Paris. 1673.

* A párizsi Bibl. Nationale-ban lévő példányán, szerzőjéül »Epresmenil« van megnevezve. Nem láttam. Emliti Clément: Lettres etc. de Colbert. T. IV. p. XLV. note.

13.

Resolution des quatre principaux problèmes d'architecture. Dediée a Monseigneur Colbert, ministre et secrétaire d'estat, surintendant des hastimens, arts, et manufactures de France. Par M. François Blondel, de l'Academie royale des sciences, directeur et professeur en l'Academie royale d'architecture, et des mathématiques au Collège royal, maréchal de camp es armées du roy. et maistre des mathématiques de Monseigneur le Dauphin. A Paris, de l'imprimerie royale, 1673. imp. 2-r. 86 lap. (Recueil de plusieurs traitez de mathématique «le l'Academie royale des sciences. Paris, impr. royale, 1676.)

* Múzeumi könyvtár, Budapest. Az ajánlatban kiemelve, Colbert mennyire becsüli a mennyiségtant s építészetet. » L'estime que vous avez pour les beaux arts, oblige tous ceux qui en font profession, de vous regarder comme leur protecteur. Chacun vous offre les fruits de son travail comme des biens qui vous appartiennent.« A czímelőző nagy metszvényen XIV. Lajos Colberettel a természettudományi cabinetben: »S. Le Clerc, in. et f.« »Goyton ex.«

14.

(XIV. Lajos levele Colberthez: portant règlement des sommes à payer par la noblesse pour l'exemption du service du ban et arrière-ban.) Dd. 23. janvier 1675. Kezdete: M. Col-

bert, depuis ma dépêche du 14-e de ce mois Év és hely nélkül, 2-r.

* Bibl. Nat. Párizs.

15.

(XIV. Lajos levele Colberthez: au sujets des quartiers d'hiver.) Dd. 14. octobre 1675. Kezdete: M. Colbert, le sieur Mis de Louvois Év és hely nélkül, 2-r. falragasz-alakban.

* Bibl. Nat. Párizs, Ponds Cangé, Ordonnances militaires boîte 20, pièce 27.

16.

(Colbert úrhoz intézett irat. Állítólag egy svéd írótól, mely mint a következő német füzetke czímlap mögötti oldaláról kivehető, először francziául jelent volna meg, 1677 előtt. E mű francia kiadását nem ismerem.)

= Schreiben an den Herrn Colbert, etc. Von der (.Trosse desz Königreichs Industan. Dem Golde und Silber | so in dasselbe gebracht wird; Dessen Reichthumb | Macht | Ge-rechtigkeit | unnd furnehmsten Vrsache desz Abgangs der Leute in Asien. Gedruckt zu Wiesingsburg | durch J. Hoch-Gräffl: Gnad: Buchdruck: Johann Kankel | Anno 1677. - 4-r. 27 számozatlan levél: 21. (czímlap) — 6 iij.

* Császári közkönyvtár, Szent-Pétervár. — A czímlap mögött e sorok: »Viel-geliebter Leser: Disz Tractálein ist erstlich von einem | der sich desz groszen Mogols in Tndustan oder Indien Regimentz-staat in Zwölff-jähriger zeit wol erkundiget auff Frantzosisch beschrieben | und hernacher von einigem Liebhaber in Teutsche Sprache übersetzt; Und in Prancreich einem vornehmen Herrn unnd Staats-personnen (wie alibié ausz dem Tittul zu sehen) zugeschrieben: Darausz ein guter Politicus sich eines und des anderen nützlichen Berichts im Policey-wesen erholen kan.« — A füzet belső czímfelirata: »Vom Reich desz groszen Mogols j unnd dessen Regimente.« — Legvégén: Wer wissen will von wannen sey unsere Anknnfft Ausz Schweden Landt sind wir gekommen j etc.

Következik négy sor vers svéd nyelven.

17.

(Fête, donnée par M. Colbert aux membres de l'Academie Françoise dans sa maison de Sceaux.) — Mercure galant, oct. 1677. p. 125 — 127.

Johannis Mabillon: *Du rediplomatiealibri VI. Luteciae Parisiorum, sumtibus L. Billaine in Palatin Régie.* 1681. Belül a lap élén rézmetszvényben Colbert címere: arany mezőben jobbra nézve tekergő kék kígyó, a vért fölött korona sisak nélkül; a német pajzsot a szent-lélekrend lánczon függő nagy keresztre veszi körül. A metszvény talpán: »Monier ju.'« »P. Giffart seulp.« — Ezalatt, lapföld: *Illustrissime viro Domino D. Johanni Baptistae Colbert regi ab intimis consiliis et secretioribus mandatis, generáli aerarii moderatori, summo régióiam aedificiorum praefecto, regiorum ordinum quaestori, Mui-chioni de Seignelay, Baroni de Seaux, etc.*« 2-r.

* Egyetemi könyvtár, Budapest. Ez az *editio princeps*.

= Mabillon: *De re diplomatica, stb.* mint az előbbi. *Editio seconda. Luteciae-Parisiorum, sumtibus Caroli Robustel,* 1709. Szintén Colbert címerével, ugyanazon rajzoló és metszötől, de más metszvényben; s szintén Colbertnek ajánlva egészen úgy mint az előbbi. 2-r.

* Múzeumi és akadémiai könyvtár (két példányban), Budapest. Egyéb kiadásában, mint pl. a nápolyiban (1780), Colbert címere s a liozzá szóló ajánlat nincs fölvéve.

Entretien dans le royaume des ténèbres, sur les affaires du temps, entre Mahomet et M. Colbert. Cologne (= Hollande), D. Hartmann, 1683. 4-r.

* Bibl. Nat. Párizs: *Recueil Fontanieu, Tome CCLXXIX.* — Igen szellemes politikai röpirat, melynek előszavában elmondja a szerző, hogy a francia miniszterek rossz politikáját szándékozik megtámadni, a nélkül, hogy sérteni akarná a legkeresztyénebb királyt. »Par avance — így végzi az előszót — il souffrira . . . que je l'exhorte de se défaire de ces âmes perduës, qui comme des charbons, noircissent et défigurent en luy l'image de Dieu.« A szöveg: Mahomet beszélgetése Colberttel az alvilágban. Mahomet fogadja Colbert-t: régóta ismeri híréből, a pokol szellemei mind az ő kézelműveiről beszélnek, Colbert megköszöni, hogy ily tárta karokkal fogadják pokol országában, melynek érdekeit minden előmozdító. Ugy iparkodott, qu'il n'est présentement rien qui ressemble plus à la Porte, que le Louvre. En effet, est-ce pas bien travailler, de réduire une des plus brillantes et des plus libres

nations du monde à souffrir deux esclavages, sçavoir de la puissance et de la pauvreté. Mahomet elismeri, hogy remekül utánozta Colbert a portai kormányzatot, »Sa Demoniance rnesine« t. i. maga Lucifer se tehette volna különben; de hát miért nem ment segítségére a töröknek? Colbert: »Hé Monsieur, que me dites-vous là, y est-il pas allé de mille façons?... y est-il pas allé, quand nous avons fait tenir de sa part force Louis aux rebelles de Hongrie?... Cela ne s'appelle-t'il pas aller à la mosquée *incognito*, et faire indirectement, ce qu'on ne peut pas faire directement.« Bées ostromáról panaszokodik a próféta; mire Colbert: »Par le Diable des imposts, je prends autant de part à vostre malheur, Monsieur le Prophète, que s'il estoit arrivé à la France; et je crois mesme que mes confrères les ministres n'en ont pas eu moins de chagrin. Car on peut dire à leur loüange, qu'ils sont aussi bons Mahometans que moy, et que leurs consciences se sont soumises à la circoncision qui a épargné leurs corps.« Együtt latolgatják ezután az európai nagy-politikai viszonyokat s párbeszédüket Colbert végzi e szavakkal: »vous avez les terres de la Grèce, et nous en avons les moeurs (ezélzás a közmondásos Argiva calumnia vagy astutia Graecára), devinez le reste. Mais il ne faut pas vous allarmer avant le temps, car la chose n'est point encore arrivée: au contraire, il nous en faudroit tous deux réjoiir, si elle arrivoit, puisque les deux Nations estant scélérates, on en verroit de si bonnes d'une et d'autre part, que les Diables n'auroient qu'à regarder ce spectacle les bras croisez, et avoier, qu'après ces grands coups de maîtres, il faut qu'ils ferment boutique.«

= Dialogo che fanno nell' Inferno Maometo, ed il Signor di Colbert poco fa ministro di Francia sopra gli affari de tempi correnti. Colonia 1683, in 8. 18 lap.

* Catalogue de la première partie de la bibliothèque de M. le marquis Costabili de Ferrare. Bologne, 1858. N. 2941.

= Coloquio que tuvieron en el iteyno de las Tinieblas Mahoma, y Monsieur Colbert Ministro que fue de Francia. Estampado en Colonia en Cassa de Daniel Artiman (t. i. Hartmann) anó de 1683. Traducido de Françes en Italiano y de Italiano en Espanol.

* Biblioteca Naciónál, Madrid. MSS. két példányban, u. m. Q. 208. (f. 125—148) és X. 126 (f. 163 —187). Mindkettő egykorú, egészen egyező kézirat! másolat. A francia kiadástól csak a következő zárszavaikkal különböznek: »Colbert: Profeto, vuestro servidor! Mahoma: Mr Colbert: basta boluernos auer.«

= Entretien dans le royaume des ténèbres . . . entre Mahomet et M. Collier! stb. mint a 19. számú. Cologne (à la Sphère) 1683. 12-r.

* Brunet látott egy ily példányt. Y. ö. (Iraesse: Trésor de livres rares et précieux. Dresde. 1861. IT. 77. note.

= Entretien dans le Royaume des Tenebres sur les affaires du temps, entre Mahomet et Mr Colbert, cy devant ministre de France. A Cologne (Hollande), chez Pierre du Marteau. (-) Lettre de condoléance écrite au roy tres-chrestien pour le consoler de la défaite des Turcs. Év nélkül, k. 12-r.

„ Múzeumi könyvtár, Budapest. Egykorú, 1683 vagy 1684-ki nyomtatvány. — Nem Kölnben, hanem Hollandiában nyomatott. *Pierre du Marteau* képzeleti személy, kinek nevét tiltott könyvekre írták, mint kiadóét. Az Elzevierek kilencszíben használták nevök eltakarására. Így is előfordul: »A Cologne chez Pierre Marteau, revenu de l'autre monde«; továbbá: »A Amsterdam chez Adrien l'Enclume, gendre de Pierre Marteau.« Németországban is utánozták e censura-kijátszó fogást; ott még 1859-ben is jelent meg politikai röpirat »Germanien, Peter Hammer« czég alatt. Lásd: Histoire de Pierre du Marteau. Bibliographie des noms portant l'adresse A Cologne, chez Pierre Marteau (XVIIe et XVIIIe siècle), par Léonce Tanmart de Brouillant. Le Livre; revue du monde littéraire. 10. octobre, 1886. N° 82, p. 298—320. Nincs említve az a roueni nyomdász, ki 1693-ban »A Cologne, chez Richard l'Enclume« név alatt nyomatott. Ld. Catalogue des livres de la bibliothèque de feu M. le Duc de la Valliere. Paris, 1784. T. IX. N° 22.802. Janmart de Brouillant említett értekezése, 329 lapra bővítvé, ily cím alatt is megjelent: L'état de la liberté de la presse en France aux XVIIe et XYIII^e siècles. Histoire de Pierre Marteau, imprimeur à Cologne (XVIIe et XVIIIe siècles.) Paris, Quantin, 1889. 4-r.

= Samenspraak, gehouden in 't rijk der duysternisse over de toestant van den tegenwoordigen tijt tusschen Mahometli en de Heer Colbert, gewesen dienaarvan staat in Vrankijk. In Lageduynen by Simon Regtuyt, 1684. 4-r. 161.

* Bokerij der koninklijke Akademie von Wetenschappen. Amsterdamban. — Az Entretien e holland fordításának helye és kiadója ép oly félrevezetetően képzeleti, mint az eredetiben Cologne és Pierre du Marteau. Lageduynen t. i. annyi mint csaló-ponk vagy zátony, czélzással Hollandiára; Regtuyt a. m. Rechtaus.

Cinquante Devises pour Monseigneur Colbert . . . (Alá-írva, mint szerző: Le président de Silvecane). Lyon, impr. de J. Canier, 1683. d-r.

* Bibl. Nat. Párizs.

Le catéchisme des partisans, composé par M. Colbert, ministre de France. A Cologne chez Pierre du Marteau. Ev nélkül: valószínűleg 1683-ki nyomtatvány. 12-r.

Bibl. Nat. Párizs. »Partisan« ancien régime-korabeli, immár elavult műször; a. m. adóbérlo. TTjabb jelentése: kalóz, martalócz, portyázó, mind csak azt mutatja, minő szemmel néztek ezt a régi világban. A róluk szóló jelen röpirat, kérdések- és feleletekben van írva. Mutatványul: Demande. Qu'appelez-vous partisan? Responce. C'est celuy qui fait profession de ses interests. D. Quel est le symbole des partisans? R. Il y en a plusieurs, dont le principal est l'avarice. D. Comment s'exerce cette profession? R. En prenant de toutes mains. D. Quel est l'autheur de cette profession? R. Elle a esté de tout tems, et les prophètes de l'enfer (czélzás Colbert-re) l'oDt authorisé. D. Il y a t'il des temples de cette religion? R. Il y en a partout, des lieux qu'on appelle bureaux, ou chacun est obligé de se rendre, et n'en sortir qu'en payant le tribut. D. Qu'est ce qu'un partisan doit faire pour ne préjudicier a ses interests? R. Demander plus qu'il ne luy est deubis. D. Quelles sont les vertus théologales de cette profession? R. Quatre: s'attacher aux biens, l'injustice, le luxe, la finesse à tromper le prochain. — D. Y a t'il des pechez d'origine en cette profession. R. Oüy, c'est d'estre pauvre. D. Ces pechez se peuvent-ils effacer? R. Oüy, par l'exercice continual de cette profession. D. Qu'elles sont les bonnes oeuvres? R. De ruiner tout le monde, pour s'enrichir bien-tost. D. Y a t-il des bénititudes dans cette religion? R. Il y en a six. D. Expliquez-les? R. 1. Bien-heureux sont les pauvres d'esprit, car ils nous laissent prendre leur bien. 2. Bien-heureux sont les débonnaires, car il nous accordent tout sans plaider, stb. Érdekes s tudtommal legrégibb fullajtárja e röpirat a hírhedt szabadkóműves és egyéb forradalmi kátéknak.

La beste insatiable, ou le serpent crevé. Boríték-czím; fő-czím: Le catéchisme des partisans, composé par M. Colbert ministre de France. Avec des vers sur la mort du mesrae

ministre. A Cologne, chez Pierre du Marteau. K. 12-r. ()Le Pater es Entretien; valószínűleg 1683-ki nyomtatvány.

* Bibliothèque de l'Arsenal és Bibl. Nat. Párizs; Múzeumi könyvtár, Budapest.

23.

Stances, sonnets et épitaphes sur la mort de M. Colbert (1684). 12-r.

* Bibl. Nat. Párizs. Gunyevsek.

24.

Le Pater Noster de M. Colbert, mis en vers burlesques (1684) 12-r.

* Bibl. Nat. Párizs. 20 versszak, az eleje:

Grand Dieu, je confesse mon crime.

Je sc̄ais qu'il faut le condamner.

Qu'il mérité le noir abysme,

Et je n'ose plus vous nommer

Pater Noster.

Helas! pourray-je encor attendre,

Quelque heureux trait de vos coup?

Et pouvez vous encor m'entendre

Puisque je suis si loin de vous

Qui es in Coelis.

Pouvez vous sauver un coupable,

Qui c'est, mocquez de vostre loy,

Et dont l'orgueil insupportable,

Vouloit voir chanter de soy

Sanctifiée tur.

Oüy, par un dessein temeraire

Je voulois m'eriger en Dieu,

J'eusse voulu lancer le tonnerre,

Et faire oublier en tout lieu

Nomen tuum.

Pour me rendre en tout impassible,

Je me plongeoirs dans la douceur,

Et ce qui sembloit impossible,

Coustoit seulement a mon coeur

Adveniat.

Mais quoique les biens des provinces

Remplissoit tous mes coffres d'or

Jamais je ne voyais mon prince
Sans dire il me faudroit encor
Regnum tuum.

J'affectois tant d'independanoe
Que je me faisois des sujet.
Et leur flatteuses obéissances
Repondoit a tous mes projets
Fiat voluntas tua.

Mes sens charmez dans les delices.
N'escoutoient, plus ma raison.
Et vantez parmy tant, de vices
Je croyois estre en ma maison
ISicut in Coelo.

Mais l'as! quoynque je m'imagine
Je 11e puis plus tromper mes yeux.
Malgrez moy, je tombe en ruine
Rampant dans le plus bas de lieux
Et in terra.

J'entend tout, le monde qui crie:
Il est tyran des humains,
Allons, traïsner a la voyrie
Celuy qui nous osta des mains
Panem nostrum quotidianum.

J'aprehende que mon supplice
Ne soit différé que pour peu,
Et, qu'il demande a la justice
Avec un arrest plein de feu
Da nobis hodie.

25.

L'hôtel Colbert. Description nouvelle de la ville de Paris, ou recherche curieuse des choses les plus singulières et les plus remarquables qui se trouvent à présent dans cette grande ville . . . Par M. Brice. Paris, Veuve Audinet. 1685. Két rész egy kötetben, 12-r.

= L'hôtel Colbert, etc. mint föntebb. La Haye, chez Abraham Arondeus, 1685.

Bibl. Nat. Párizs. Az előbbinek elzevir-betükkel kiállított ntánnyomata. Ritkább mint az eredeti kiadás.

= Le Louvre: L'architecture se perfectionne en France sous le ministère de Jean Baptiste Colbert. Le quartier de la Butte S. Roche: L'hôtel Colbert. L'Eglise de Saint-Eustache: fje tombeau de Jean Baptiste Colbert, ministre d'Estat, et le nom des sculpteurs qui l'ont exécuté. Description nouvelle de la ville de Paris ou recherche curieuse des choses les plus singulières et les plus remarquables qui se trouvent à présent dans cette grande ville . . . Par Gerra. Brice Parisien. T. I. A Paris, chez Nicolas Le Gras, chez Nicolas Le Clerc et Barthélémy Girin, 1698. 12-r.

* Egyetemi könyvtár, Helsiugfors.

= L'hôtel Colbert et la bibliothèque que l'on y conserve. Le petit hôtel Colbert. Le tombeau île Colbert. Description, etc. et recherche des singularitez les plus remarquables qui se trouvent à présent dans cette grande vile (!). Cinquième édition augmentée, avec un nouveau plan et des figures. Par Germain Brice. Tome I. A Paris, chez Nicolas Le Gras. 1706. (3 kötet). 8-r.

* Egyetemi könyvtár, Salnmanca és Helsiugfors. Sokkal bővebb mint az előbbi; a feliratokat is közli.

= Tombeau de Mr Colbert (Rézmetszvény: Delamonce dél. Herisset sculp. I. 490). — Description de la ville de Paris et de tout ce qu'elle contient de plus remarquable. Par Germain Brice. Nouvelle édition. Enrichie d'un nouveau plan et de nouvelles figures dessinées et gravées correctement. Tome I. A Paris, chez les libraires associés, 1752. 8-r.

* Egyetemi könyvtár, Helsingfors. Brunet szerint (Manuel du libraire. Supplément. Paris, 1878. I. 173.) e munkának ez a legjobb kiadása, melynek bárom első kötetét Mariette, a negyediket abbé Perreau bővíttette.

26.

Le tableau de la vie et du gouvernement des Cardinaux de Richelieu et Mazarin et de Mr Jean Baptiste Colbert; représenté en diverses satires et poésies; avec un recueil d'epigrammes sur M. Fouquet, etc. Cologne (Hollande), Pierre du Marteau, 1693. 12-r.

* Franzens-Museum, Brünn; Bibliotheca Fayana. Parin, 1725. N° 3439; Editions des Elzevier et de leurs imitateurs au 17-e siècle, chez Martinus Nijhoff ii la Haye. Nov. 1883. N° 178, p. 17. — E versék közt fordul elő a G-ui Patin nyomán készített eme sírfelirat, melyből egyik fejezetünk czímét vettük:

Hic jacet vir marmoreus;
Expilavit, expiravit et non expiavit.

= Le tableau de la vie et du gouvernement de MM. les Cardinaux Richelieu et Mazarin et de M. Colbert, représenté en diverses satyres et poésies ingénieuses; avec un recueil d'epigrammes sur la vie et la mort de M. Fouquet, et sur le retranchement des fêtes en 1666. Cologne (Rouen), Pierre du Marteau, 1694. 12-r.

* Catalogue des livres de feu M. Lancelot de l'Acad. des Belles-Lettres. Paris, 1741. No 3252; Catalogue des livres de la bibliothèque de feu M. le Duc d'Aumont. Paris, 1782. X° 2510.

— Az ünnepek megszüntetéséről szóló része megvan a párizsi Bibl. Nationale-ban, MSS. Pr. 12,618. Recueil des chansons, fol. 21—29. Onnan közli, Stances sur le retranchement de quelques-unes des festes chômées dans le diocèse de Paris, fait en 1666, par Hardouin de Péréfixe de Beaumont, archevêque de Paris czím alatt Clément: Lettres etc. de Colbert. App. YII. 463—467. Újra lenyomatta egész terjedelmében, a forrás megnevezése nélkül. Alfr. Neymarck: Colbert et son temps. Paris, 1877. App.

27.

Les Héros de la France sortans de la barque de Caron, s'entretenans avec Messieurs de Louvois, Colbert, et Seignelai. A Cologne, chez Pierre Marteau. 1693. 12-r. 144 lap. Végén: »Fin de la Première Partie.«

* Egyetemi könyvtár, Krakkó. - Egy másik példányát említi: Catalogue des livres de la bibliothèque de feu Madame la marquise de Pompadour. Paris, 1765. N° 2970. — Ot metszvény van hozzá mellékelve. A mű szövege, a czímben említettekén kívül még Montclievreuil, Waldek és Sardefield verses beszélgetését tartalmazza. Colbert-t szintén Charonnal hozza kapcsolatba a halálára írt következő két vers:

Colbert vient de finir son sort,
La France justement ravie,
Doit rire autant aprez sa mort
Quel a pleurez pendant sa vie.

Caron voyant sur son rivage
Colbert venir, dit aussi-tost
Ne vient-il pas pour mettre impost,
Sur mon pauvre petit passage.

Autrement.

Caron voyant sur son rivage
Colbert, le passa aussi-tost,
De peur que sur son passage
Il ne mit quelque impost.

Colbert descendant en enfer,
Dit tout bas a Lucifer:
Ne trouveriez pas a propos:
Mettre icy bas quelque impost.

28.

Testament politique de Messire Jean Baptiste Colbert, ministre et secrétaire d'état. Où l'on voit tout ce qui s'est passé sous le règne de Louis le Grand, jusqu'en l'année 1684. Avec des remarques sur le gouvernement du royaume (à la Sphère). A la Haye, chez Henry van Bulderen, marchand libraire, dans le Pooten, à l'enseigne de Mezerav. 1693. 12-r.

* Egyetemi könyvtár, Budapest; Bibliothèque de la ville de Lille; Császári közkönyvtár, Szent-Pétervár; Ttaczynski könyvtár, Posen; Hof- u. Landesbibliothek, Karlsruhe, — és gyűjteményben. *Szerzője Gátién Sandras de Gourtitz*. máskép Sandras de Courtiz et de Yergé. Szül. 1644-ben. Kezdetben francia kapitány a champagne-i ezredben: de 1683-ban elhagyja a szolgálatot, hogy Hollandiába menve, ott oly röpiratokat írjon, melyeket nem adhatott volna ki oda haza. Már írói zsengéje is aljasság: ír egy röpiratot Francziaország ellen: La conduite de la France depuis la paix de Nimègue. 1683, 12-r. s nyomban erre, Francziaország mellett tör lándzsát, saját műve ellen, ugyancsak La conduite de la France depuis la paix de Nimègue. Cologne (Hollande) 1683. és 1684. 12-r. cím alatt. Újabb művei: Mercure historique et politique. Parme (La Haye, Henry van Bulderen), 1686; és Histoire de la guerre de Hollande depuis 1672 jusqu'à 1677. La Haye, 1689. Ez a legkülönbszínűebb munkája, de annyira francia pártpolitikai ízű, hogy miatta kénytelen visszameni Francziaországba, hol azonban 1693. ápr. 23-án elfoglják a Bastille-ba zárják (Archives de la Bastille. X. 3., 4). Bízvást föltehetjük, hogy az e sorok élén álló Testament politique de Colbert című munkája még bebörtönözöttetése előtt készült, mert

már 1693. június vagy Julius havában megjelent a távoli Hágában (v. ö. Mercure. XV. Mois de Juillet, avertissement; Hermann Bunge: Courtiz de Sandras und die Anfänge des Mercure historique et politique. Inauguraldissertation. Halle a. S. 1887. S. 17.) Courtiz a Bastille-ban is talált módot irodalmi munkássága folytatására. Ott készítette Testament politique de Louvois. Cologne (Hollande) chez le Politique, 1695. és a később ismertetendő Vie de J. B. Colbert című műveit, melyek valószínűleg szintén Henry van Bulderennél jelentek meg Hollandiában, és pedig alkalmasint Hágában. 1699 március havában ismét szabad lábra helyezték, azonban Párizsból és környékéről, húsz mérföldnyi területen, örökre száműzték. Megint Hollandiába megy, hol 1702-ig lakik. de időközben, gyógyítatás ürügye alatt, kieszközli, hogy három hónapig Párizsban tartózkodhassék. 1701-ben megint Párizsban találjuk, hol a következő évben, az Annales de Paris et de la cour, pour les années 1697 et 1698. 1701, 2 parties, 12-r. című, még Hollandiában kiadott műve miatt újból elfoglják. Az ez alkalommal tett rendőri jelentésből közöljük azt a részt, melyből megértjük, mi módon tudta kiadványait úgy elterjeszteni, hogy azok jelenleg a legközönségesebb régi könyvek közé tartoznak. »Il y a dans Paris — jelenti a rendőrség 1702-ben — un homme d'épée, âgé de cinquante-cinq ans, qui (le débit des mauvais livres) porte beau et qui gagne du bien tous les jours à faire débiter dans Paris des livres permis; il se nomme Montfort de Courtils ... Il a sa femme, son frère et sa belle-soeur qui les débitent aux libraires du Palais et à ceux sur le quai des Augustins et dans toutes les principales maisons de Paris. Il a aussi plusieurs colporteurs à sa dévotion, dont il se sert pour les distribuer dans Paris. Il est compositeur. Il a composé le testament politique de feu M. de Louvois et de feu M. Colbert, et la vie de M. de Turenne ... Il va souvent en Hollande faire imprimer les ouvrages qu'il compose. Il a le secret de les faire entrer dans Paris comme il veut par des correspondances secrètes. Il en fait des débits extraordinaires; il les vend en blanc; il a un relieur attiré pour les relier, dont il y en a eu un qui se nommait Bobért ... Il dit qu'il a un commissaire qui le protège, sa femme même s'en est vantée. C'est le commissaire Delamare.« (Archives de la Bastille. X. 9.) Courtiz 1711-ig ült a Bastille-ban s 1712. máj. 6-án halt meg. Termékeny író volt, csapongó képzelemmel. Állítólagos történelmi műveiben, melyeket név nélkül, Colbert és Louvois neve alá rejtőzve, vagy Montfort álnév alatt adott ki, több a regény szerű, mint a valóság. Kortársai kormányrendszeréről és politikájáról mind a mellett sok igen becses megfigyelése és észrevétele máig tartja magát az irodalomban. Nyomatott és kéziratban levő műveinek száma körülbelül

ötven darabra rúg; sorozatát közzé tette a Journal des Savants, d'octobre 1760. — 9 művét L. Janmart de Brouillant sajtó alá rendezte s nagy fénynyel adatja ki Quantinnnl: Oeuvres choisies de messire Gatién de Courtilz, seigneur de Sandras et du Yergei (1664—1712) ez. alatt. Le Livre, 10. fevr. 1887. p. 93.

= Testament politique de Messire Jean Baptiste Colbert, ministre et secrétaire d'état où l'on voit tout ce qui s'est passé sous le régné de Louis le Grand, depuis l'an 1643 jusqu'à la mort de ce ministre en 1683. Avec des remarques etc. Hely nélkül. Imprimé sur la copie de la Hâve, de Henry van Bulderen. 1693. 12-r.

* Catalogue des livres de feu M. Bellanger. Paris, 1740. No 3049; Bibl. Nat. Párizs.

— Testament politique de M. Jean Baptiste Colbert, etc. où l'on voit tout ce qui s'est passé sous le régné de Louis le Grand, jusqu'en l'année 1684. Avec des remarques, etc. Suivant la copie imprimée a la Haye, 1693. 12-r.

* Császári egyetemi könyvtár, Kiew.

= Testament politique de M. Jean-Baptiste Colbert, etc. Suivant la copie de Paris, La Haye, H. van Bulderen, 1693. 12-r.

* Bibl. Nat. Párizs.

= Colbert. His political testament, wherein is an account of all that hath passed under the reign of Lewis the XIV. unto the year 1684. Translated from the Erencli. S. d. (XVII. század.)

* British Museum, London.

= Testament politique de Mr Jean-Baptiste Colbert. A la Haye, chez Henri van Bulderen, marchand libraire, dans le Pooten, au Mezerai. 1694. 12-r.

* Bibliothèque de l'Arsenal, Párizs; Hof- u. Landesbibliothek, Karlsruhe és Múzeumi könyvtár, Budapest, melynek lajstromába tévesen vették fel 1684-re. A múzeumi példányon ugyanis a nyomatási év: M. DC. XXCTV., melyben azonban egy »X« a százas és tízes-évek között meghagyni szokott hézagba *tintával van írva*; ezt tehát nem számíthatjuk, s akkor évszámul 1694-et nyerjük. — A »Catalogue des livres de la bibliothèque de feue Mme

lu marquise de Pompadour.« Paris, 1765. N° 2905 alatt, szintén említ ugyan »Testament politique de J. B. Colbert, Ministre d'Etat (par de Courtiz). La Haye, Heuri van Bulderen. 1684. in-12.« czimii munkát: de melyet minden valószínűség szerint, hasonlóan azonosnak tartok ezen 1694-ki kiadással. 1684-et csak tévedésből, a mű címéből írhatták kiadási évfui.

= Testament politique de *Messire Jean-Baptiste Colbert, ministre et secrétaire d'Etat, etc. A la Haye, chez Henri van Bulderen, mardi, libraire, au Mezerai.* 1694. 12-r.

* Egyetemi könyvtár, Budapest, hova a Mircse-féle gyűjtémenyből került; Bibl. Nat. Párizs. — E két utóbbi kiadás címlapján, a dölt betűkkel szedett helyeken kívül, még csak az az eltérés, hogy a kiadó czege mindeniken másfajta betűkkel van szedve. A szöveg nyomdai beosztása több helyt nem egyezik meg egymással; tehát mind a kettő egészen új nyomtatás. E munkának első, 1693-ki kiadása a legkülönb, mely új betűkkel, hollandiai mártott papirosra nyomatott; míg a többiek, bár minden újonnan, de régi betűkkel, itatós papirosra nyomatvák. Úgy az első kiadás, mint ezen új meg új lenyomatai, 501 lapra terjednek.

= Testament politique de Colbert, etc. La Haye, chez P. Philips. 1694. 12-r.

* Bibl. Nat. Párizs.

= Testament politique de Colbert, etc. Hely nélküli. Sur l'imprimé à la Haye chez Henry van Bulderen. 1694. 12-r.

* Bibl. Nat. és Bibliothèque Sainte-Geneviève, Párizs.

= Testament politique de Colbert, etc. Hely nélküli. Suivant la copie imprimée à la Haye chez Henry van Bulderen. 1694. 12-r.

* Bibl. Nat. és Bibliothèque de l'Arsenal, Párizs.

= Herrn Johann Baptista.« Colbert, Koniglichen Frantzösischen Ministri und Staats-secretarii Politisches Testament Darinne zu sehen Was sich unter der Regierung Ludwig des Grossen | bisz auf das Jahr 1684. begeben; Nebenst Anmerckungen über dieselbe. Ans dem Frantzosischen ins Deutsche fibersetzt. Zu finden bey Johann Jacob Wincklern 1694. 12-r: Dedication an seine Máj. den Kimig és An den Leser 18 számoszatlan levél + 610 lap. A VI. fejezetnél újra kezdődik a lapszámozás, 237 lap.

* Bibliothèque Nationale, Párizs; Császári közkönyvtár, Wilna. — Drezdai nyomtatvány; mert J. J. Wincklern 1694-ben drezdai nyomdász, ld. Theophili Georgii Alig. Europäisches Bücher-Lexicon. Leipzig, 1742. I. 309.

= Testament politique de Colbert, etc. Hely és nyomd. nélkül. 1695. 12-r.

* Bibl. Nat. Párizs.

= Testament politique de Colbert, etc. La Haye, Henry van Bulderen. 1697. 12-r.

* Bibl. Nat. Párizs; Császári közkönyvtár, Wilna.

= Testament politique de Colbert, etc. La Haye, 1704. 12-r.

* Biographie Universelle. Paris, 1833.1. 679. lapon említve, ezzel a megjegyzéssel; » c'est une mauvaise copie du Testament politique du cardinal de Richelieu et a été fabriqué par Sandras de Courtiz.« Mint ritka mű említve: Cat. de livres de la libr. A. Fontaine. Précédé d'une notice par P. L. Jacob, bibliophile. Paris, 1878—79. No 1366.

= Testament politique de Messire Jean Baptiste Colbert, etc. A La Haye, chez Jean van Duren, marchand libraire dans le Pooten, près du Plyn. 1711. Avec privilege des Etats de Hollande et Westfrise. 12-r. Privilégié (hollandul) Henry van Bulderen részére, dd. 19 Juny, 1693. Epitre au roy. Avis au lecteur. Table des chapitres. 16 számozatlan levél + 501 lap.

* Finspong Bibliotek, Finspong (Svédország); Egyetemi könyvtár, Moszkva.

= Recueil des testamens politiques du Cardinal de Richelieu, du Duc de Lorraine, de M. Colbert et de M. de Louvois. Divisé en IV volumes. Tome III. Contenant le Testament de Messire Jean-Baptiste Colbert, Ministre et Secrétaire d'Etat. A Amsterdam, chez Zacharie Châtelain, sur le Dam. 1749. 8-r. 8 számozatlan lev. + 486 lap.

* Városi közkönyvtár, Odessa; Bibliothèque de l'Arsenal, Párizs. — Quérard szerint (Les supercheries littéraires dévoilées. Paris, 1847. I. 266. N° 1184), nem a czímlapon említett Ams-terdamban, hanem Párizsban nyomatott.

La vie de Jean-Baptiste Colbert ministre d'etat, sous Louys XIV. rov de France. A Cologne (Hollande), 1695. Czimelőző lapján rossz rézmetszet e fölirattal: dean Bap^{te} Colbert ministre d'etat. 12-r.

* Egyetemi könyvtár, Budapest, a Mircse-gyűjteményből; Bibl. Nat., Bibl. de l'Arsenal, Párizs; British Muséum, London; Egyetemi könyvtár, Coimbra; Egyet. könyvt. Moszkva; Császári könyvt. Sz.-Pétervár (2 példány) és Wilna, valamint saját gyűjteményemben. Irta Gatién Sandras de Courtilz, Barbier szerint. Bayle hibásan tartotta e mű szerzőjének az »Intrigues galantes des rois de France« íróját, t. i. le sieur Yannel-t. — Colbert életéről szól a 305. lapig, onnét végig, vagyis a 333. lapig Colbert legidősb fiának, marquis de Seignelay-nek életét írja le. Előszavában említi, hogy műve megírására a Histoire d'Emeric Comte de Tekeli (Tököli) írójának azon gondolata bírta, hogy miként a nyári gyümölcsöt, minél előbb le kell szedni, máskép megromlik: úgy a szereplő egyének életét minél előbb meg kell írni, máskép a múltban működő idő legigazabb vonásaiat eltörli, s nem tudjuk megkülönböztetni az igazat a hamis-tól. Nem akarta megírni Colbert életét addig, míg ó és fia minisz-terek voltak, nehogy hízelgés gyanújába essék; csak most adja ki, mikor már mind kettő a sírban. A szövegben idézi a következő verset, mely nincs benne a Colbert haláláról írt, föntribb említett különféle versek gyűjteményéhen:

Jay vu Colbert sur son lit de parade,
Et pour le contempler, avec plus de loisir,
D'un pas léger j'ai traversé l'estrade,
Et je me suis donné fort long-temps ce plaisir.
Mais étonné de voir chambres, salon, portique,
D'un lugubre appareil étaler tant de draps,
J'entendis un badaut qui me disoit tout bas,
Cesse de t'étonner: Ce fameux politique
Etoit le fils d'un courtaut de boutique.

— Vie de J. B. Colbert, ministre et secrétaire d'etat (par Sandras de Courtilz) 2-e édition. Cologne (Hollande), Pierre le Vray. 1696. 12-r.

* Bibl. Nat. Párizs. — Pierre le Vray, a kiadó, ép oly költött személy, mint Pierre du Marteau.

= Des Welt-berihmten Königl. Französischen Staats-Ministers Herrn Johann Baptistae Colbert, Lebens-Beschreibung; Ans déni Französischen ins Tentsche abersetzt von C.

D. Dreszden Bey Johann Jacob Wincklern 1696. 12-r.
 418 lap. Ajánlat: An die Edle .. und Wohlweisen Herrn
 Wolffgang Andreas Eerbern J. U. C. und Churfl. Durchl.
 zu Sachsen bey dero Regierung wohlbestalltem Secretario, und
 Herrn Christian Ehrenreich Strobeln í J. U. C... . und...
 Stadt-Richter zu Alt-Dreszden | .. .Czimelőző lapján rossz
 rézmetszvény: XIV. Lajos és Colbert, köpenyén a Szeutlélek-
 rend kereszttjével. Mögöttük a háttérben néhány alak. Egy
 iratot vesz át Colherttől a király, aláírás végett. A metszvény
 felső sarkán lebegő függönyön: »Jean Bap^{te} Colbert Ministre
 D'Etat«; a metszvény talpán: »C: Otthofer sc.« Szolgai rossz
 utánzata az 1695-ki Vie de Colbert czimelőző képének; csak-
 hogy a francziánál nincs kitéve a metsző neve.

* Egyetemi könyvtár, Moszkva; Ilof- und Landes-Bibliothek Karlsruhe. — »Zuschrifftel« kezdődik, mely kelt »Leipzig den 20. Sept. 1695.« aláírva: »Der Übersetzer (!)«. E ritka mű ajánlata egyebek között így szól: »Doch musz erinnern, dasz ein Elogium u. Panegyricus oder Lob-Rede | nach der heutigen Mode, von einer rechten Lebens-Beschreibung so weit entfernet sey als die Sehmeicheley von der Wahrheit; da hingegen in dieser die Laster sowohl als die Tugenden welche die zum Zweck gesetzte Persohn an sich gehabt i vorgestellet werden müssen. Denn die Menschen leben doch nicht als die Engel]|. . hä ellenben Leti Gergely olasz műveit olvassuk »es scheinet als ob der Mann mit Pleisz dazu bestellet wäre j dasz er die Leuthe loben müsste |.« »Aber wer Melanchthonis, Thuani, ingleichen der Käyser u. tapffern Generalen Leben beym Svetonio u. Nepote lieset | wird den Unterscheid gar leicht bemercken.« »Wenn die Historie insgemein einen Spiegel abgiebet | so ist wohl kein hellerer | u. der weniger trüget | als eine Lebens-Beschreibung; die in Vorhaltung der Laster u. Tugenden mir das Urtheil überlasset j welches von beyden an einem Menschen wohl oder heszlich stehe.« Ily mintaszerűnek tartja Colbert életét, bárki írta légyen. »Denn da lobt er ohne Schmeicheln j was Löbens würdig | u. verheelet auch im geringsten nicht | was er unrecht gethan | damit er sich so wohl von dem Argwohn eines Schmeichlers | als Satyristen | befreyen möge | unter welche letzteTM der Autor der Memoires pour servir à l'Histoire D. M. R. im Jahr 1668. in-12. u. die vielen Schimpf-Gedichte | die in dem Tableau du Gouvernement et de la Vie de Richelieu, Mazarin, Colbert et Fouquet, 1693. in-8o zu finden sind | gehören | welche von Colbert auff eine sehr verhaszte u. verdächtige Weise reden j da hingegen der

Verfasser des Colbertischen Politischen Testaments mm über-
setztem Autori sehr beykommt.«

= Vie de Jean Baptiste Colbert (par Sandras de Courtilz) 1648—1690. Újra lenyomatva egész terjedelmében: Archives curieuses de l'histoire de France depuis Louis XI. jusqu'à Louis XVIII, par L. Cimber, L. F. Danjou. Ouvrage destiné à servir de complément aux Collections Guizot, Bouchon, Petitot et Leber. Paris, 2-e série, Tome IX. 8-r.

30.

Jean Baptiste de Seignelay ministre et secrétaire d'Estat.
— Les hommes illustres, qui ont paru en France pendant ce siècle, avec leurs portraits au naturel. Par Mr. Perrault, de l'Academie Françoise. Paris, 1696 1700.2 tomes en 1 vol.

N.-2-r.

* Bibl. Nat. és Bibl. de l'Arsenal, Párizs; Real biblioteca de San Lorenzo del Escorial; Csősz, könyvt. Sz.-Pétervár. — Az arczkép Edelinck Gellert, művészeti metszvénnye; Colbert családi címérét a Sz.-Mibály és a Sz.-Lélek-rend jelvényei veszik körüi. Becses két adat e műben a következő: »Le Cardinal Mazarin dit au Roy en mourant qu'il estoit infiniment redevable à Sa Majesté; mais qu'en lui donnant Monsieur Colbert pour le servir en sa place, il croyoit reconnoistre par là toutes les grâces qu'il en avoit recettes.« V. ö. e művel, I. 18. Tovább: »Parmi tant de différentes et grandes occupations, il trouva du temps pour les devoirs de sa famille et l'éducation de ses enfans, à laquelle il donnoit plus de soins qu'aucun particulier qui n'auroit eu que cette affaire« (p. 110).

= Jean Baptiste Colbert, ministre et secrétaire d'Estat (p. 107—111). Les hommes illustres, qui ont paru en France pendant ce siècle. Augmenté des Eloges des Messieurs Arnauld et Pascal. Par Mr. Perrault, de l'Academie Françoise. T. II. Suivant la copie imprimée a Paris. Chez Antoine Dezallier, rue Saint-Jacques, 1698. 8-r.

* Császári könyvtár, Sz.-Pétervár; Egyetemi könyvtár, Moszkva.

= Jean Baptiste Colbert, marquis de Seignelay (p. 109-114). Les Hommes illustres qui ont paru en France pendant le XVII-e siècle. Par Mr. Perrault. Tome Premier.

Troisième édition revue, corrigée et augmentée d'un second tome. A Paris, chez Antoine Dezallier, 1701. 8-r.

* Egyetemi könyvtár, Helsingfors; Os. könyvi. Sz.-Pétervár.

31.

Éloge funèbre de Jean Baptiste Colbert, par Pierre Tallemant. Paris, 1697. 4-r.

* Említi Oettiuger: Bibliographie biographique. Leipzig, 1850. No 4153.

— Eloge de Colbert prononcé a l'Academie Françoise, par M. l'abbé Tallemant le jeune. Közölve: Recueil des harangues prononcées par MM. de l'Académie Françoise dans leurs réceptions et en d'autres occasions différentes. Paris, 1698. p. 397—409. 4-r.

* Yoces, praeterea nihil. Tallemant abbét az akadémia hízta meg a dicsbeszéd tartásával.

32.

Compliment, fait le 13 juin, 1672, par Charpentier à Colbert, sur ce qu'il avait obtenu du Roi que l'Académie Françoise tint ses séances au Louvre. — Recueil des harangues prononcées par MM. de l'Académie. Paris, 1698. p. 205. 4-r.

= Compliment de Charpentier, de l'Académie Françoise, a Colbert (dd. 2. janvier 1673). - Recueil etc. mint fönnebb, 1698. p. 222.

* Tartalmukra nézve különböző beszédek. Mindkettőt, az Institut levéltárában lévő »Régistres des délibérations de l'Académie Françoise, de 1672 à 1680« után, ismét közzé tette Clément: Lettres, etc. de Colbert. T. Y. 540 — 544.

33.

Éloge de Colbert, prononcé a l'Academie Françoise, par M. Barbier d'Aucour, reçu le 19 novembre 1683 a la place de Mezeray. Recueil des harangues prononcées par MM. de l'Academie Françoise dans leurs réceptions, etc. Paris, 1698. p. 377 380. 4-r.

E szép dicsbeszédet egész terjedelmében újra lenyomatta Clément: Lettres etc. de Colbert. T. YTI. p. CXCIII -CXCV.

XVIII. század.

34.

Mémoires de M¹ d'Artagnan, contenant quantité de choses particulières et secrètes qui se sont passées sous le règne de Louis le Grand. T. III. Cologne, 1701. 12-r.

* Igen sok Colbertre vonatkozó anekdotával. A kiewi császári egyetemi könyvtár példányán ez áll: »Artagnan (pseud. Gatién de Courtiz de Sandras)«. A nyomdabely, Köln, kétségkivül költött; e kiadás hollandi.

35.

Colbert. Nouveaux caractères de la famille royale, des ministres d'état et des principales personnes de la Cour de France, avec une supputation exacte des revenus de cette couronne. A Ville-Franche, chez Paul Pinceau, 1703. 12-r.

36.

Histoire de France sous le regne de Louis XIV, par M¹ de Larrey. Rotterdam, Bolim et C., 1718. Tome IV. p. (18). »Iean B. Colbert« aláírással a miniszter igen fiatalított arczképe; mellén a Szentlélek-rend kereszje. A rézmetszvény alsó keretében Colbert címere.

37.

Bibliotheca Colbertina: seu catalogus librorum bibliothecae, quae fuit primum J. B. Colbert, regni administrī, deinde J. B. Colbert, march. de Seignelay; postea J. Nie. Colbert, Rothomag. archiepisc.; ac demum Caroli-Leonorii Collbért, comitis de Seignelay. Parisiis, 1728. 12-r. 3 kötet.

38.

Bibliothec des Herrn Colbersts (S. 23(1, 237). Séjour de Paris, oder getreue Anleitung, welchergestalt Reisende von Condition sich zu verhalten haben, wenn sie ihre Zeit und Geld nützlich und wohl zu Paris an wenden wollen von J oachirn Christoph Nemeitz j förstl. Waldeck. Hof-Ratli. Franckfurth, verlegts Fr. W. Förster, 1728. 8-r.

* A Colbert-féle könyvtár abban az időben, e mű szerint 30.000 kötetből állott volna; a könyvtárnok: »Herr Milhet.«

= Bibliothec des Herrn Oolberts (S. 240, 241). Sejoui de Paris, etc. 4-te Auflage. An vielen (hthen vermehret und verbessert. Strassburg, 1750. 8-r.

* A könyvtár e szerint 20.000 kötetből áll s a Sainte-Geneviève könyvtárában van elhelyezve. A könyvek jó részét 1728-ban darabszámlára adták el; »unter andern soll der König v. Portugall die allerrareste gedruckte Bibel des Roberti Stephani daraus bekommen, und 5500 livres davor bezahlet haben.« A kéziratokat már ezt megelőzőleg a francia királyi könyvtár szerezte meg. — Mindkét ritka művet a helsingforsi egyetem könyvtárában használtam.

39.

A JVI. Colbert. Lettres historiques de M. Pellisson. Paris, 1729. III. 421.

* E levél arról szól, hogy miként kell magasztalni a királyt; tartalmának lényegét ismertettük, II. 58., 59. Nézetem szerint e levélben Pellisson voltakép tervrajzát adja XIV. Lajos életiratanak, melylyel, mintán 1670-ben katholizált, megbizatott.

40.

XVII. Jean Baptiste Colbert, ministre et secrétaire d'Etat, reçu à l'Académie en mars 1667. mort le 6. septembre 1683. Histoire de l'Académie Françoise depuis 1652. jusqu'il 1700. Par M. l'abbé d'Olivet. A Amsterdam, chez J. Frédéric Bernard, 1730. p. 135—138. 12-r.

* Városi közkönyvtár, Odessa. — Ki van emelve e műben, hogy 1640-től egész 1730-ig csupán Colbert-t és d'Argensout mentették fől a székfoglaló tartásától, p. 118.

41.

Colbert, ein berühmtes französisches Geschlecht, etc. — Jo. Bapt. Colbert, marquis de Seignelay u. de Chateauneuf sur Cher, baron de Sceaux, Linieres, Ormois etc. — Grosses vollständiges universal Lexicon. Halle u. Leipzig, J. H. Zedier, 1733. V. 644 -651. 2-r.

* Eredeti források, u. m. Mémoires de Montglat, de Choisy, de Motteville, d'Amelot és Basnage Annales-ei alapján írt életrajz.

42.

Bibliotheca Colbertina manuscriptorum, quae inter praestantissimas Europae numerabatur, non ita pridem in Regiam

inducta. — Bernard, de Montfaucon-nâl: Bibliotlieca bibliothearnm manuscriptorum nova, Parisiis, 1739. II. 922 1014.

43.

Jean Baptiste Colbert, chevalier, marquis de Seignelay, et de Château-Nenf-sur-Cher: baron de Sceaux, de Liniers, d'Ormois, etc. ministre et secrétaire d'Etat, commandeur et grand trésorier des Ordres du roi. contrôleur général des finances, sur-intendant des bâtiments, et ordonnateur général des arts et manufactures de France. — Les vies des hommes illustres de la France, depuis le commencement de la monarchie jusqu'à présent. Par M. (Jean du Castre) D'Auvigny. Tome cinquième. A Amsterdam, et se vend a Paris, chez Le Gras, •Grande Salle du Palais, à la Couronnée, 1739. p. 249—399 k. 8-r.

44.

Généalogie de la maison de Colbert. Recueil des titres de la maison d'Estouteville. 1741. 4-r.

* Nem láttam. Említi Villenave a Michaud-féle Biographie Universelle-ben, T. IX. p. 224.

45.

Colbert et Suétone. Bolaeaua, ou Entretiens de Monchesnay avec l'auteur. Amsterdam, 1742. p. 44.

* Boileau egy szellemes vágása, melynek élé: »J'admire M. Colbert, qui ne pouvoit souffrir Suétone, parce que Suétone avoit révélé la turpitude des empereurs; c'est par là qu'il doit être recommandable aux gens, qui aiment la vérité.«

46.

»Tombeau de M. Colbert. Tome 3. p. 10.« (rézmetsz-vény). Description de Paris, de Versailles, de Marly, de Meudon, de S. Cloud, de Fontainebleau, et de toutes les autres belles maisons et châteaux des environs de Paris. Par M. Piganiol de la Force. Tome III-me contenant les quartiers de S. Eustache, des Halles, de S. Denys, de S. Martin et de la Greve. Avec des figures en taille-douce. Nouvelle édition. A Paris, chez Charles-Nicolas Poirion, 1742. k. 8-r.

L'ombre du grand Colbert, le Louvre et la ville de Paris, dialogue. La Haye (Paris), 1749 12-r. 165 lap.

* Írta *La Font de Saint-Yenne*, ld. Barbier: Dictionnaire des ouvrages anonymes. Paris, 1875. III. 709. A nyomda helye nem Hágá, hanem Párizs: Catalogue des livres de la bibliothèque de feu M. le Duc de la Yalliere. T. IX. No 23. p. 579, szerint.

E má mintája, a dorpati egyetemi könyvtárban meglévő: »L'ombre du marquis de Louvois, consulté par Louis XIV, Cologne, 1692.« (12-r.) czímű röpirat.

= L'ombre du grand Colbert, etc. Avec des réflexions sur quelques causes de l'état présent de la peinture en France, et quelques lettres à ce sujet. Hely nélkül (Paris), 1752. 12-r. LXX + 367 1.

Monsieur Colbert. Lettres de Madame de Maintenon. Paris, chez Pollin, fils, 1753. Tome II. p. 201.

* E remek »portrait« minden színe ennyi: »Rétablit les finances que les prodigalités de Fouquet et l'avarice de Mazarin avoient mises dans un grand désordre. Il protégea tous ceux qui se distinguèrent par quelque mérite et quelque talent. Il favorisa le commerce. Il étoit hâ, parce qu'il étoit dur et froid. Il étoit modeste, et avoit la foiblesse de vouloir passer pour gentilhomme. On l'a loué après sa mort; mais le plus grand éloge qu'il ait reçu a été de la part de tous ses successeurs. Les chagrins que M. de Louvois lui causoit en portant le roi à toutes sortes de dépenses, abrégerent ses jours. Il éleva trop sa famille; mais il est vrai que sa famille a bien servi. Lavallée, Maintenon asszony levelei nagy részét hiteleseknek, Grimblot nem hiteleseknek tartja. Műveik ismertetésében (De l'authenticité des lettres de Mme de Maintenon. Revue des deux mondes, 15 janv. 1869) Geffroy A. közvetítőleg lép föl. de mégis inkább az utóbbi véleményéhez hajlik s e kiadásról ezeket mondja: »recueil en deux petits volumes publié par *La Beaumelle* dès 1752. Nous avons raconté (p. 372) quand et comment l'éditeur avait trouvé les éléments de son premier travail. Racine fils lui avait confié ses copies d'un certain nombre de lettres de Mme de Maintenon: mais on se souvient que l'impatient *La Beaumelle*, en examinant ces papiers, y avait regretté bien des vides, auxquels il avait supplié par ses propres inventions. Le cahier de Racine contenait outre les lettres authentiques, des anecdotes recueillies dans les souvenirs des dames de Saint-Cyr. Il courait de plus une foule

de récits, enfantés soit par la malignité et l'envie, soit par l'admiration maladroite, comme il arrive autour des destinées éclatantes ou singulières. Rien de plus simple que de forger avec ces traditions des lettres qui seraient sinon vraies, du moins vraisemblables. On avait des modèles, la matière était sous la main: telle fut l'origine de cette fabrication, qui a trompé tous les historiens de Mme de Maintenon.« T. (XIX. p. 37(i. Lehet, hogy holmi gondatlan történéseket megesalt a Maintenon asszon levelei közt kiadott 22 arczkép; de a gondosabbak (kik közé aligha sorolható Geffroy úr) bizonyára elolvasták az »aulecteur« szóló előszót, melyben *maga a kiadó mondja*, hogy a 22 arczkép közül 15 (köztük Seignelay marquis-é) *nem Maintenon asszon g müve*. Ott u. i. ez áll: »J'ai cru, ami lecteur, que tu verrois avec quelque plaisir les portraits suivans. Ils ne sont pas tous de Madame de Maintenon: il n'y a que ceux de Turenne, de Condé, de *Colbert*, de Louvois, de Madame de Longueville, et du Duc d'Orléans qui lui appartiennent. *Les autres sont d'une autre main.*« p. 191. — Megemlítiük még, hogy Lavallée (Correspondance générale de Mme de Maintenon. II. 817.) Maintenon asszonynak gyakran idézett levelét: »à Mme de Saint-Géran sur la mort de Colbert. Fontainebleau, le 10 sept. 1683.« határozottan hamisnak nyilvánítja.

49.

(Sur J. B. Colbert.) — Histoire politique du siècle, par Maubert de Grouvest. Londres, 1754. I. partie, p. 51.

50.

Le génie du Louvre aux Champs-Elysées. Dialogue entre le Louvre, la ville de Paris, l'ombre de Colbert et Perrault (par de la Fond de St-Yenne.) (Paris, 1756) 12-r.

* Említve: Bibliothèque historique de feu M. Emile Bigillion. Paris, 1878. II. 92. Y. ô. a 47. sz. alatt idézett művel.

51.

(Colbert, 1661 1683.)—Recherches et considérations sur les finances de France depuis l'année 1595 jusqu'à l'année 1721. Tome I. Contenant les trois premières époques. (Par François Véron de Forbonnais.) A Basle, aux dépens des Freres Cramer, 1758. 4-r. 595 lap.

* E két vaskos kötetből álló munkában az első kötet második fele: »Troisième époque: Année 1661 oct. jusqu'à l'année 1683. oct.« egészben Colbert pénzügyi közigazgatásáról szól, évszám szerint. E rendkívül alapos monographia írója az összes addig megjelent műveken, továbbá királyi rendeletek, végzések

és kiadványokon kívül, jóreszt a Colbert család levéltárából és az akkori királyi könyvtár kézirataiból merítette adatait. A következő kiadás II. köt. 123. lapján ezt írja: »quoique la communication de ce qui reste des papiers de ce grand homme m'aït été accordée par sa famille«.... etc. Ez egyébként a szövegből is kivehető. Colbert kormányzatára vonatkozólag az egész múlt században egyedül Forbonnais használt fül nagyobb mennyiségiú kézirati anyagot, s erre vonatkozik a szerző megjegyzése saját munkájáról: »il sera le premier de ce genre« (II. 124.).

= (Colbert.) Recherches et considérations sur les finances de France, depuis 1595 jusqu'en 1721. Liège, 1758. (2-e édition.) Hat kötet, k. 8-r.

* Colbert pénzügyi rendszerét a II. köt. 122 — 394. és a III. köt. 1—283. lapjain ismerteti.

52.

J.-B. Colbert, marquis de Seignelay, etc. — Le grand dictionnaire historique, par M. Louis Moréri. III. (800 802.) Paris, chez les libraires associés, 1759.

* A nagyhírű munkához méltó életrajz. Nevezetes észrevétele: »Le mérite des plus modestes ne pouvoit se cacher à la vigilance de M. Colbert, qui prenoit soin de le déterrer jusque dans les pays les plus éloignés, pour l'exposer aux libéralités du roi.«

58.

Mémoires de Charles Perrault, de l'Académie Française, et premier commis des bâtiinens du Roi. Contenant beaucoup de particularités et d'anecdotes intéressantes du ministere de M. Colbert. Avignon (a. m. Párizs), 1759, k. 8-r.

* Teljesen megbízható, nagybecsű forrásmunka Colbertnek a művészletek körüi kifejtett tevékenységéről. Az előző szerint, a szerző saját kéziratról adták ki ez emlékiratokat.

= Mémoires de Charles Perrault, édit, de M. Paul Lacroix (1842).

54.

Imitation de la premiere Ode d'Horace Maecenas atavis. A Monsieur Colbert, ministre d'Etat, et contrôleur général des finances. 1675 (p. 29—32.) — Oeuvres de Madame et de Mademoiselle Deshoulieres. Nouvelle édition. Augmenté de

leur éloge historique, et de plusieurs pièces, qui n'avoient pas encore été imprimées. Tome premier. A Paris, chez David l'aîné, libraire, rue Saint Jacques, à la plume d'or. 1762. Avec approbation et privilège du Roi.

* 11 versszak Madame Deshoulieres-től; az első:

Illustre protecteur des filles de mémoire,
Ministre vigilant, dont les soius précieux.
De l'auguste Louis, éternisent la gloire;
Colbert, dont les travaux des ans victorieux,
De miracles divers enrichiront l'histoire:
Vous, par qui l'on voit à la fois
Les beaux arts rétablis, le commerce, les loix:
Vous, dont la sage prévoyance
Au milieu de la guerre entretient l'abondance
Dans les vastes états du plus vaillant des rois:
Pour connotter des coeurs quelle est la différence,
Quittez pour un moment vos pénibles emplois.

Madame Deshoulières költéményeinek első kiadása • Paris, Ve de Séb. Mabre Cramoisy, 1688. 8-r. — Réimpr. Paris, Jean Villette, 1694; seconde partie, ugyanott, 1695 és 1707; a két rész együtt, 1724; Paris, David, 1747 s 1753, 12-r. Madame s Mademoiselle művei együtt: Paris, impr. de Crapelet, an VU (1799), 2 köt. 8-r.; Paris, stéréotype d'Heran, 1809. 2 köt. 12-r.; és a Collection des poètes français XVII. s XVIII. kötete gyanánt, Paris, 1821.

55.

Éloge de Jean-Baptiste Colbert par M. d'Autrepe.
Genève; et Paris, Valade, 1768. 8-r.

= Éloge de Colbert (név nélkül.) Genève; et Paris, Valade, 1773. 8-r.

56.

Jean Baptiste Colbert. — Dictionnaire des portraits historiques, anecdotes, et traits remarquables des hommes illustres. Tome premier (p. 380—389). Paris, chez Lacombe, libraire, quai de Conty, 1768. 8-r.

Choisy, d'Auvigny és a Fragments historiques publiés par Racine fils után írt életrajz.

57.

Apologie du système de Colbert, ou observation sur les jurandes et les maîtrises d'arts et métiers. Paris, Knapen, 1771. 12-r.

Eloge de Jean Baptiste Colbert. Discours qui a remporté le prix de l'Académie françoise en 1773. (Par M. Jacques Necker.) Paris, J. B. Brunet, 1773. 8-r.

* A francia akadémia 1772-ben pályázatot írt ki Colbert dicsőítésére. A díjat Necker e műve nyerte meg, melyet legjobban jellemző a Biographie Universelle. Paris, 1833. I. 679. e szavakkal: »morceau éloquent, mais peu historique, où l'on apprend moins ce qu'a fait Colbert, que ce que ferait M. Necker, s'il était ministre.« — Az Éloge ismertetését lásd alább, 8 f. sz. alatt.

= Eloge de J. B. Colbert. Couronné par l'Académie françoisei Dresde, 1781. 8-r.

= Des Herrn von Necker, königlichen französischen Finanzministers Lobrede auf Johann Baptist Colbert, die den Preis in der königlichen Aka demie der Wissenschaften zu Paris erhalten liät. Dresden, 1781. In der Walterisclien Hofbuchhandlung. A címlap mögött:

Est modus in rebus, sunt certi denique fines
Quos ultra citraque nequit consistere rectum.

8-r. 108 lap + Inlialt, 2 számosztlan lev.

— Eloge de Colbert, par une main financière. Le Vicomte de Barjac, ou Mémoires pour servir à l'histoire de ce siècle. A Dublin, de l'imprimerie de Wilson, et se trouve à Paris, chez les libraires qui vendent des nouveautés. 1784. T. 11.

* Néhány példányához hat lapnyi kules van mellékelve, a gyűjteményben szereplők általneveiről. E szerint szerzője M. Necker.

Eloge de Jean-Baptiste Colbert. Discours qui a obtenu le premier accessit au jugement de l'Académie françoise, en 1773, par M. (Joseph François) Coster, premier commis au bureau de la Corse, au département de M. le contrôleur général. Paris, Brunet, 1773. 8-r.

Eloge de Jean Baptiste Colbert. Discours qui a obtenu le second accessit au jugement de l'Académie françoise, en 1773; par M. p ***** (Jean de Pechmeja). Paris. Brunet et Demonville. 1773. 8-r.

61.

Eloge de Colbert, qui a concouru pour le prix de l'Academie françoise, par M. L*** R*** (l'abbé Joseph-Honoré Remv.) Paris, Valade, 1773. B-r.

62.

Eloge de Colbert. N° 41. (Par Jean-Baptiste-Bertrand Durban.) Paris, Prault, 1773. 8-r.

* Ennek és az előbbi két műnek szerzőit Barbier: Diet, des ouvrages anonymes. 1874. p. 68. után határoztam meg.

= Eloge de Colbert. N° 41. (Par J. B. Bertr. Durban.) Amsterdam; et Paris, Prault père, 1773.

63.

Examen du ministère de Colbert (par Mr. de Bruny, directeur de la Compagnie des Indes.) Paris, 1774. 8-r.

* Azt állítja, hogy Colbert diplomatai megbízásból Rómában járt volna. Ezzel felrevezte Clément-t is, ki Colbert római tartózkodásáról beszél első művében: Vie de Colbert, p. 92. Azóta, Colbert levelezéseiből kiderült, hogy Colbert sohasem volt Rómában, hanem öescsét, Colbert Károlyt küldte oda Németországra vonatkozó diplomatai ügyekben.

64.

Tableau du ministère de Colbert (par Fabre de Charrin.) Mens agitat molem. A Amsterdam; et se trouve a Paris, chez Lejay, libraire, rue S. Jacques. J. F. Bastien, libraire, rue Petit Lyon, fauxbourg S. Germain. Angot, libraire, rue du Mail. 1774. 8-r. 152 lap.

E névtelen mű szerzőjét említi: Catalogue des livres de la bibliothèque de feu M. le Comte de Mac-Carthy Reagh. Paris, 1815. T. II. N° 4697. A krakkói egyetem példányát használtam.

= Tableau du ministere de Colbert. Paris, Le day, 1774. 8-r.

* Az előbbivel alkalmasint azonos; említte: Cat. de la bibi. de feu M. le Duc de la Valliere. Paris, 1784. T. IX. No 22787.

65.

Eloge politique de Colbert, qui n'a point été présenté à l'Academie françoise pour le prix de St. Louis, 1773; par M. (Roche Antoine) de Pellissery. Lausanne, 1775. 8-r.

= Administration politique de Colbert; ouvrage qui par son érudition, ses principes économiques, calculs politiques etc. peut servir de répertoire universel des connaissances nécessaires à des administrateurs. Par M. R. Pellissery; en forme d'Eloge pour le prix de l'Académie françoise de 1773. et pour des raisons particulières point présenté. A Amsterdam et a Leipzig, chez Arkstée et Merkus. 1776. 8-r. VII. + 210. 1.

* Igen ritka kiadás lehet. Az egykoruk nem vettek róla tudomást, mert Pellissery éloge-ának csak a következő, londoni 1777-ki kiadására írták, hogy 2-e édition; könyvészeti művekben sehol sem fordul elő; a párizsi Bibl. Nationale-ban sincs meg ez a kiadás, csak az 1775. és 77-ki. Én a madridi Biblioteca Nacional-ban bukkantam rá s annak példányát használtam.

= Eloge politique de Colbert, etc. par M. de Pellissery. 2-e édition. Londres, 1777. Két kötet. 8-r.

66.

M. DC. LXXXIIIL .Jean Baptiste Colbert (igen szép rézmetszvény). L'Europe illustre, par M. Dreux du Radier, avocat. Ouvrage enrichi de portraits, gravés par les soins du Sieur Odieuvre. Paris, chez Nyon l'aîné, 1777. N. 4-r.

* Igen jellemző adat van e műben Colbertnek a kitartó munkáról (travail opiniâtre) való felfogásáról. »Il donna un jour une liasse de papiers à examiner à un avocat dont il se servoit; l'affaire étoit pressée, et il ne lui accorda que huit jours pour en faire l'examen; après ce délai, l'avocat qui n'avoit pu faire ce que le ministre exigeoit, lui dit qu'il falloit au moins quinze jours: Eh, lui dit Colbert, que n'y passiez-vous huit jours et huit nuits, cela auroit valu vos quinze jours? — C'étoit la conduite qu'il tenoit souvent lui-même.«

67.

Colbert. Le mérite et les talents du grand Colbert ne le mirent pas à l'abri de la calomnie. — Esprit des meilleurs écrivains françois. Paris, chez Nyon etc. 1777. T. I. p. 162.

* Voltaire e verse:

Ce grand Colbert dont les soins vigilants
Nous avaient plus enrichis en dix ans,
Que les Mignons, les Catins et les Prêtres
N'ont en mille ans appauvri nos ancêtres;
Cet homme unique, et l'auteur et l'appui

D'uee grandeur où nous n'osions prétendre.
 Vit tout l'État murmurer contre lui;
 Et le Français osa troubler la cendre
 Du Bienfaiteur qu'il révere aujourd'hui.

Colbert. — Galerie de l'ancienne cour ou mémoires anecdotiques pour servir a l'histoire des régnés de Louis. T. I. (S. 1.) 1786. 12-r.

= Colbert. — Galerie etc. Seconde édition revue, corrigée et augmentée. T. I. (p. 329-346) 1788. 8-r.

68.

M. le Comte de Lamerville: De l'impôt territorial combiné avec les principes de Sully et de Colbert. Strasbourg, chez Rolland et Jacob. 1788. 4-r.

* Könyvészeti művekben nem lelem; csak futólag láttam a valladolidi Biblioteca provinciában.

69.

Mort de Colbert. Louis XIV. sa cour et le régent, par M. Auquethil. T. II. Paris, 1789.

* P. 120—129. »Colbert, ce ministre des finances et de la marine dont le nom et devenu un éloge,«

70.

Jean Baptiste Colbert, marquis de Seignelny, contrôleur général des finances sous Louis XIV. — Vies des surintendans des finances et des contrôleurs-généraux depuis Enguerand de Marigny jusqu'à nos jours. Paris, 1790. 3 kötet, 8-r.

* Szövegénél, sőt formájánál fogva is, teljesen történetellenes. Colbert atya 1627-ben Párizsba költözött volna, hogy gyermekinek jobb nevelést adhasson, kik között Jean Baptiste volt a legidősebb, s ki nagy jövőt ígért, mert gyermekkora óta szerette a tudományokat s a művészetet. Tudvágyból járta be Franczia-országnak ipart s kereskedelmet úzó vidékeit. A carroussel anekdotája kicziprászva. A király látogatásánál leírva, mily érzelmek hatották meg úgy Colbert, mint a király szívét. »Colbert halálnak híre az egész országot fájdalommal sújtotta« (láttuk!) »Igaz

így szólt Colbert — hogy az ország határai kijebb tolattak, de ez sok ezer *polgár* életébe került, s annak a veszedelemnek vagyunk kitéve, hogy a többöt éhségtől s nyomorban elpusztulni látjuk.« Yégül, ez az 1789-es eszméktől áthatott patriota-historicus, búcsút véve concitoyen hősétől, így kiált fel: »ez a nagy ember a nép szószólója volt!«

= Lebeu Johaim Baptist Colberts, Marquis von Seignelay, General-Controleurs dér Finanzen unter Ludwig XIV. (S. 298—344) — Sully's und Colbert's der zwey berföhmtesten Staats- und Finanzminister Francreichs Leben. Aus dem Franzósischen. Bayreuth, 1793. Im Verlage der Zeitungsdruckerey, und iu Commission in dér Grauischen Buchbandlung in Hof. 8-r. 344 lap.

71.

Jean Baptiste Colbert. Arczképpel, melynek talpán: »N. Ponce, sculpcit (!) C. P. Marillier dél. A Paris, chez l'auteur.« — N. Ponce. Les illustres français ou tableaux historiques des grands hommes de la France, jusqu'en 1792. Paris, 1790 — 1816. 1 kötet. 2-r.

72.

Nouveau siècle de Louis XIV, ou Poésies-Auecdotes du règne et de la cour de ce prince; avec des notes historiques et des éclaircissemeus. Tome second. A Paris, chez F. Buisson, libraire. 1793. 8-r.

* E négykötetes mű gyűjtője s verseinek magyarázója: *Sautreau de Marsy* (Ld. Clément: *Histoire de la vie et de l'administration de Colbert*, p. 410.). JEtítka munka; az odessai városi könyvtár példányát használtam. Tartalma: Mort de Colbert. Epitaphe de G. Impôts. De l'origine de C. Impôt sur le laitage, projeté par C. avant sa mort. Couplet sur les honneurs du tabouret, accordés aux femmes des MM. C. De la mort de C. Platon aux démons. Stances. Pelletier, successeur de C. Sur les armes de Fouquet, Le Tellier et Colbert. Csinos vers: Fouquet, czfmere mókus, Le Tellier-é gyík, Colbert-é kígyó:

Le petit écureuil est pour long-temps en cage;
Le lézard plus adroit, fait mieux son personnage:
Mais le plus fin des trois est un vilain serpent,
Qui s'abaisse et s'élève et s'avance en rampant.

Sur le même sujet.
Voyez quelle est notre misère.
Que le palais de nos Césars
Devienne aujourd'hui le repaire
Des couleuvres et des lézards!

»A Colbert«; Fouquet védelméré, állítólag Hesnaud által írt vers, mely így kezdődik: »Ministre avare et lâche, esclave malheureux.« Midőn Colbert előtt említették e mérges sonnet-t, azt kérdé: »meg van-e benne sértve a király?« Nincsen, válaszolták. »Akkor

én sem érzem magam sértve.« Réponse au sonnet précédent (C'est C. qui est supposer parler lui-même). Sur Rouquet et son persécuteur. 20. déc. 1664: Jugement du surintendant. Allégorie sur les principaux ministres de Louis XIV. — A chansonok dalama is meg van jelölve e gyűjteményben.

XIX. század.

73.

Jolin Aikin. M. D.: Jolm-Baptist Colbert, marquis de Seiguelai. — General biography, composed by J. Aikin, Th. Morgan, Mr. Nicholson and others. London. 1802. T. TT1. n. 4-r.

* Voltaire: Siècle de Louis XIV., Vies des surintend. de finance; és a Nouv. diet. List, alapján írt élétrajz. A két elsőből semmi esetre, legföljebb a harmadikból vehette a történelmi igazsággal homlokegyenest ellenkező ezen állításait: » J. B. Colbert was the son of Nicholas Colbert, lord of Vandiere, of a family originally from Scotland,« p. 53. — »He died in 1683, at the age of sixty-four, having received on his death-bed marks of the esteem and attachment of his sovereign,« p. 54.

74.

Johann Baptista Colbert, Controleur des finances unter Ludwig dem Vierzehnten. — Der Biograph. Darstellungen merkwürdiger Menschen der drey letzten Jahrhunderte. Halle, 1803. IL 257—288.

* Az előbbi franezia élogek nyomán írt értekezés.

75.

Fraucesco Mengotti: U Colbertismo, ossia della liberta di commercio dei prodotti della terra. Jelígéje: Cereris sūnt omnia munus. — Scrittori classici italiani. Parte mod. tóm. 36. Milano, 1804.

1791-ben a Reale Societá Economica Firenzében e pályákerést tűzte ki: »vájjon a népesség szaporodásának és a belföldi termelésnek czélja előnyösebben érhető-e el a kézművek gyámolítása által, — a mennyiben a nyers termékekkel való kereskedést lekötjük, vagy pedig a kereskedés teljes szabadsága által.« A pályadíjat Mengotti e Colbert-ellenes, physiocrata elvek alapján álló műve nyerte meg; ugyanott nyert pályadíjat a követ-

kezõ 1792-ki évben Uel Commercio de' Romani czímű munkájával, melyben Smith Ádám tanait először ismertette az olasz irodalomban. A francia írók, köztük félíg-meddig Clément is, öt tartják a »Colbertismus« elnevezés feltalálójának, holott ő errõl mint régi névrõl beszél mûve 256-ik lapján: »Questo sistema, cho nacque in Francia nel secolo trascorso sotto il ministero di Colbert e che présé il nome da lui.«

76.

Heerwagel: Johann Baptist Colbert, französischer Finanzminister unter Ludwigs XIV. Regierung. — Geschichte u Politik. Fine Zeitschrift herausg. von K. L. Woltmann. Berlin, 1804. I. 202, 324. TI. 195. III. 12.

77.

Lettres de Colbert à Louis XIV. et de Louis XIV. à Colbert. — Oeuvres de Louis XIV. accompagnées d'explications historiques, de notes, etc. par Grouvelle et Grimoard. Paris, Treuttel et Wiirtz, 1806. T. III. et V. Hat kötetben, 8-r.

78.

(Conringius es Colbert levelezése. A göttingai könyvtárban lévõ eredeti kéziratokból közölve: Mouiteur de Westphalie, 1812, N° 59. és Goett. Gél. Anzeigen, N° 45. Említ Peignot: Documens authentiques. Paris, 1827.)

79.

M. Colbert. — Particularités et observations sur les ministres des Finances de France les plus célèbres, depuis 1660 jusqu'en 1791. (Par Ant, J. B. Auget, baron de Montyon). Londres, Dulau, 1812. 8-r.

* E kitűnõ munka írása már kézirati forrásokat is használt, mert például idéz egy töredéket a Bibl. Nat. Suppl. franç 3696—2. 4-o kéziratából: »Pour rendre compte au roy de l'estât de ses finances, mely 1856-ig kiadatlan volt. Colbert-t erősen megtámadja a Le Tellier iránt tanúsított hálátlanságáért. Egyedül nála leljük a Versailles miatti jelenet azon vonását, hogy XIV. Lajos a flandriai olosó építkezéseket tüntette volna föl előtte mintául: ez azonban lehet, hogy Perrault ilyen forma előadásának csak kibövített paraphrasisa. Colbert vagyoni viszonyairól stb., több, másutt nem lelhetõ adat van e mûben, melyeket ép azért kell figyelembe vennünk, mert tudjuk, hogy de-Montyon lelkismeretes író, ki levéltári anyagot is használt.

= M. Colbert. Particularités et observations sur les ministres des finances de France etc. par De Montyon. Paris, Le Normant, 1812. 2-r.

* A londoni kiadás után, az ajánlólevél elhagyásával s a szövegben is némi változtatásokkal készített kiadás.

80.

* lean Baptiste Colbert, par V ve (= Villenave). Biographie universelle, ancienne et moderne . . . Ouvrage entièrement neuf, rédigé par une société de gens de lettres et savants. Paris, Michaud frères, *ISIS*. Tome 9-me, p. 208 - 225.

* Igen alapos czikk.

81.

Colbert, 1661—1683. — Essais historiques et critiques sur la marine île France de 1661 à 1789, par un ancien officier de la marine royale de France. (Par le chevalier de La Serre.) Londres, imp. de Schulze et Dean, 1813. 8-r.

82.

Lémontey: Notice sur Jean-Baptiste Colbert. — Revue encyclopédique. 1822. XIV. 469.

Az Académie françaiseban tartott értekezés, melyben e szellemes reactionarius védelmébe veszi Colbert-t, ki a szabadkereskedést, legalább szerinte, ellenezte. »Ses erreurs même mondja furent utiles et les économistes eu les découvrant (!) ont moins ébranlé qu'épuré sa gloire.« Alkalmi irat, történelmi mélyebb tanulmány hijával.

= Notice sur J. R. Colbert (aláírva: Lémontey.) (Extrait de la Revue encyclopédique, juin, 1822.) (Paris,) imp. de Buseher (év nélkül). 8-r.

Lémontey: Notice sur Colbert. — Galerie française, 1822. 4-r.

— Notice sur J. B. Colbert. — Oeuvres complètes de Pierre Edouard Lémontey. Paris, 1829. Tome Y.

83.

Louis XIV. et ses principaux ministres. Galerie historique. Paris, Renouard (imprimerie de Firmin-Didot), 1823. k. 4-r.

¹⁾ Díszmunka. A hat arczkép között egyik Colbert-é, Rogertől.

84.

Documens authentiques et détails curieux sur les dépenses de Louis XIV. en bâti mens et châteaux royaux (particulièrement Versailles); en gratifications et pensions accordées aux savons, gens de lettres et artistes, depuis 1663; en établissemens, monumeus. etc., etc., d après un manuscrit du temps de Colbert, récemment découvert à Dijon, et entièrement conforme aux anciens états et mémoires originaux, relatifs à ces dépenses, déposés aux archives du Gouvernement, et dont on donne les résultats. Le tout accompagné de notes historiques, entremêlées de quelques lettres de Louis X.L^e, de M^{le} de Montpensier, du duc d'Estrées, de Colbert, de Chapelain, de Mézeray, de Mansart, etc., etc. Par Gabriel Peignot. Paris, Jules Eenouard, libraire, rue de Tournon, X^o 6. Victor Lagier, libraire, rue Hautefeuille, N° 3. 1827. 8-r. XIX + J 73 + 3 számozatlan lap. (Dijon, Frantin, imprimeur du roi.)

¹⁵ Ainateur-kiadás, XIV. Lajos mellképével. »Total de 1 édition 5 exemplaires sur papier vélin. 275 exemplaires sur beau papier lin.« En a helsingforsi egyetemi könyvtár példányát használtam. A szerzőnek 1819-ben Dijonban véletlenül jutott a kezébe: Bastimens du Roy feliratú három kötet egykorú kézirat 1664, 1665 és 1666-ból, mely XIV. Lajos építkezéseiről, főkép a versailles-iakról szól, s Peignot véleménye szerint, valamely Colbert-korabeli építkezési intendáns tulajdonára lehetett.

85.

J. B. Colbert, né a Reims en 1619., mort en 1683. P. octobre 1664. au gouverneur de la Bastille. Collection de M. de Chateaugiron (10 sornyi kézirat, hasomással.) — Iconographie des hommes célèbres ou Collection de fac-similé de lettres autographes et de signatures. Tome I. Paris, Alexandre Mesnier, 1828—1830.

86.

Éloge de Colbert, par M. Necker. Prix d'éloquence de l'Académie française. — Réflexions d'un ignorant après avoir lu l'éloge de Colbert. — Mindkét értekezés közölvé: Correspondance inédite de Grimm et de Diderot, et recueil de lettres poésies, morceaux et fragmens retranchés par la censure impériale en 1812 et 1813. Paris, chez Fume et Lad range, 1829. p. 381—394. és p. 394—398.

87.

Règne de Louis XIV. Deuxième époque: Administration de Colbert. 1661 — 1683. — Histoire financière de la France, depuis l'origine de la monarchie jusqu'à la fin de 1786, par M. A. Bailly, inspecteur général des finances. Paris, Moutardier, 1830.1. 411—486.

88.

Jean-Baptiste Colbert, ministre et secrétaire d'état, contrôleur-général des finances sous Louis XIV. — Biographie universelle ou dictionnaire historique. Paris, 1833.1. 678.

89.

The gallery of portraits; with memoirs. Vol. 1—7. (Tasso, Sobieski, Daguesseau, Cromwell, L. de Vinci, Correggio, Ariosto, Colbert, etc.) London, 1833—37. 8-r.

90.

Particularités secrètes de la vie de Louis XIV, par M. Colbert. Accouchements de mademoiselle de La Vallière (Année 1664.) — Revue rétrospective ou bibliothèque historique. Publiée par M. J. Tascherau. Paris 1833—38. 2-e série. T. IV.

* Újra lenyomatva: »Particularités secrètes etc. par M. Colbert«, továbbá: »Journal fait par chacune semaine de ce qui s'est passé, qui peut servir à l'histoire du roi« czímek alatt: Lettres, instructions et mémoires de Colbert, VI. 464—490. Appendix. E kiadás Taschereau-énál bővebb, kinék közléséből a királynak és Boucher-nak Ml le la Vallière lebetegedésére vonatkozó cédulái hiányzanak.

91.

Gratification de Louis XIV. à des savants étrangers. Lettres de Colbert (Année 1663). Rapports de Chapelain; Colbert sur des projets d'académies (Année 1663.) — Taschereau: Revue rétrospective, etc. T. VI.

92.

Projets de réformes dans l'administration de la justice, par Colbert (Année 1665.) — Taschereau: Revue rétrospective. T. IX.

93.

Lettres de Colbert au cardinal de Mazarin. 1660. —

Bulletin de la Société de l'histoire de France. Paris, 1834. L. 217 s köv.

94.

Lettres du cardinal de Mazariu à Colbert. 1659., 1660.
— Bulletin de la Soc. de l'hist. de France, 1834: 171 s köv.,
1885: 220.

95.

Lettres de Colbert à Le Tellier. 1650. — Bulletin de la Soc. de l'hist. de Fr. 1835. II. 112 s köv.

* Ez utóbbiakat, s az előbbieknek is jó részét, szintén a Bibl. Nat. MSS. Baluze, Papiers des Armoires, vol. 331. után, újra lenyomatta Clément: Lettres etc. de Colbert. I. 13 s köv.

90.

J. B. Colbert. Services qu'il a rendus; la bibliothèque du Roi. Les cinq cents Colbert. Petits fonds Colbert, etc.
Les manuscrits françois de la bibliothèque du Roi, par M. Paulin. Tome I. Paris, Techener, 1836. 8-r.

97.

Sur la bibliothèque de Colbert. — Bulletin du Bibliophile, n° de mars, 1836. 2-e série, p. 146.

98.

Colbert (par M. Reynaud). — Encyclopédie nouvelle. Publiée sous la direction de P. Leroux et J. Reynaud. Paris, 1841.

* Egyik legkiválóbb ismerettsári czikk a francia irodalomban, melyre máig hivatkoznak, s pl. ennek alapján van írva a Nouvelle biographie générale. Paris, Firmin Didot, 1855. XI. kötetében megjelent Colbertról szóló közlemény.

99.

Colbert, né en 1619, mort en 1683. — Les grands hommes de la France par M. Théod. Muret. Tome 2-me. Paris-Lyon, Périsse frères, 1841. p. 25 -38.

100.

Colbert (arczképpel). — Portraits et histoire des hommes utiles. Hommes et femmes de tous pays et de toutes conditions qui ont acquis des droits à la reconnaissance publique par des

traits de dévouement, de charité, par des fondations philanthropiques, par des travaux, dés tentatives, des perfectionnements, des découvertes utiles à l'humanité, etc. Publiéés et propagés pour et par la Société Montyon et Franklin. Tome VI. Paris. H. Lebrun, 1841. n. 4-r.

101.

Histoire du ministre des finances de Louis XIV. Jean Baptiste Colbert, par Alfred de Serviez. Paris, Debécourt, 1842. 18-r.

Uj adatokat közöl arról, hogy mikép vezette vissza Colbort Mademoiselle de la Vallière-t az udvarhoz.

102.

P. S. Noyon: De Oolberto. Dissertatio inauguralis iuridica. Trajecti ad Rhenum, 1848. K-r.

103.

De l'organisation industrielle et de la législation douanière de la France, avant le ministère du Colbert, par M. L. TVolowski; mémoire lu à l'Académie des sciences morales et politiques le 11 mars, 1843. — Revue de législation et jurisprudence. Paris, mars, 1848. XVII.

— Rapports de l'organisation, etc. par M. Wolowski (p. 203); par MM. Charles Lucas, Passy et de Rémusat (p. 217). — Séances et travaux de l'Académie des sciences morales et politiques. T. III.

104.

(Colbert levelezése Mazarinnel és XIV. Lajossal, — 5 hasonmással; valamint Orléans-i Fülöp herczeg és Seignelay öngróf egy-egy levele Oolbertbez. 1659. oct. 12 1674. jun. 9.)

Documens historiques inédits, tirés des collections manuscrites de la bibliothèque royale et des archives ou des bibliothèques des départements, publiés par M. Champollion-Figeac. Paris, Firmin Didot frères, 1843. Tome II. 493—531.

105.

Jean Baptiste Colbert. — Neuer Pliitareli. Pestli, Conrad Adolf Hai tiében, 1844. B. HT. S. 309—311. X. 8-r.

* Arczképe: »Stahlstich v. Carl Mäyer's Kunstanstalt in Nürnberg.«

Projet d'un monument à Colbert pour Reims, sa ville natale, exécuté en relief par M. E. Farochon. Paris, imp. de Rignoux (1845). 4-r.

Histoire de la vie et de l'administration de Colbert, contrôleur général des finances, ministre-secrétaire d'Etat de la marine, des manufactures et du commerce, surintendant des bâtiments; précédée d'une étude historique sur Nicolas Fouquet, surintendant des finances; suivies de pièces justificatives, lettres et documents inédits; par M. Pierre Clément. Paris, Guillaumin, 1846, 8-r. 520 1.

Jean-Pierre Clément (szül. 1809., megh. 1870-ben)ezben első művét eredetileg jó részben hírلapi cikkekkel írta: »Le volume qui est intitulé aujourd'hui: La vie et l'administration de Colbert, etc., se compose, en partie, d'une série d'articles insérés dans un recueil périodique (*le Correspondant*). L'auteur s'est efforcé de compléter, en accumulant les faits, ces divers morceaux; mais il n'a pu trouver de lien logique assez fort pour en faire un véritable ensemble, ou de transitions assez bien ménagées pour dissimuler toutes les solutions de continuité.« Ld. a következő bírálati ismertetést, 561. 1. — Clément e művében azt állítja, hogy Colbert 1659 vége felé Rómába ment volna a VTI. Sándor pápa és a parmi herczeg közti viszály elintézése végett. A szerző itt összetévesztette J. B. Colbert-t, öcscsével Károlyival. V. ö. a Dumesnil művére tett megjegyzéssel, 1,92. sz. alatt. — E munkának mintegy folytatását ld. 111. sz. alatt.

Rapport de M. Hippolyte Passy sur l'histoire de la vie et de l'administration de Colbert. (Rapport sur un ouvrage de M. Pierre Clément.) — Séances et travaux de l'Académie des sciences morales et politiques. Paris, 1846. IX. p. 475.

— Académie des sciences morales et politiques. Séance du 13 juin 1846. Rapport de M. Hippolyte Passy sur l'histoire de la vie et de l'administration de Colbert.... (Extrait du Journal des économistes.) Paris, Guillaumin (év nélkül). 8-r

Lettres et pièces rares ou inédites (de Louis XI., Marguerite de Valois, Henri III., Peutinger, Casaubon, Charles T.,

Fouquet, Colbert, Louis XIV., Scarron, Louis XV.. Voltaire, Diderot etc. etc.), publiées et accompagnées d'introductions et de notes par M. Jacques Matter. Paris, Amyot. 1846. 8-r.

80 levél van benne; kiadójuk, Francziaország könyvtárainak fölfelügyelője, szül. 1791-ben, megb. 1864-ben.

no.

A. Cochut: Le ministère de Colbert. Histoire de la vie et de l'administration de Colbert, par M. Pierre Clément. — Revue des deux mondes. 1 août, 1846. T. XV. p. 463—492.

* Cochut, ki később ismeretessé lett nálunk a magyar budgetről írt tanulmányával, fentebbi értekezésében igen találóan jellemzi Clément egyéniségett s első művét: »lorsqu'on ferme le livre pour asseoir ses idées, on s'étonne de trouver le graud homme considérablement amoindri. M. Clément faisant nombre dans la phalange des théoriciens qui ont levé l'étandard au nom de la liberté absolue du commerce, n'a pas assez résisté à la tentation de faire »ressortir les funestes effets du système prohibitif, dès son origine même.« Economiste érudit plutôt qu'historien, il ne se transporte pas dans le passé pour observer son héros; il le cite à la barre du XIXe siècle, et prononce du haut de ses principes absous. Il semble chercher dans les actes de Colbert la confirmation des axiomes de son école, et il se donne si souvent le plaisir de le prendre en faute, il revient avec tant d'insistance sur les suites déplorables des erreurs ministérielles, qu'on est parfois tenté de se demander s'il n'eût pas mieux valu pour la France que Colbert ne fût pas parvenu au pouvoir.«

111.

Le gouvernement de Fouis XI V., ou la Cour, l'administration, les finances et le commerce de 1683 à 1689. Études historiques, accompagnées de pièces justificatives, lettres et documents inédits, par P. Clément; faisant suite à l'Histoire de la vie et de l'administration de Colbert du même auteur. Paris, Guillaumin, 1848. 348 bip, 8-r.

112.

Henri Martin. Mélanges; La monarchie au XVIE-e siècle, thèse, 1848. Colbert (extrait et son histoire.) En 1 vol. 8-r.

* Így említve; Catalogue des livres de feu M. Émile Egger. Paris, 1886, X^o 1910. Nem láttam.

113.

(Colbert-nek fiához, Seignelay örgrófhoz, ennek roche-
fort-i s külföldi utazása alkalmából, intézett utasításai és
emlékiratai, valamint ugyanez ügyben való levelezése M. de
Terron-nal. 1670. július havától 1671. sept. 24-ig.) — Docu-
ments historiques inédits tirés des collections manuscrites de
la bibliothèque nationale et des archives ou des bibliothèques
des départements, publiés par M. Champollion-Figeac. Paris,
Firmin Didot frères, 1848. T. TV. p. 508—560.

114.

Louis XIV. et Colbert. J. David, del.Leguay, sc.(a 198.
lapnál). — Histoire de France par Anquetil membre de l'Insti-
tut. Tome 4-me. Paris, Dufour et Mulat, 1850. 4-r.

115.

Correspondance administrative sous le règne de Louis
XIV. entre le cabinet du roi, les secrétaires d'Etat, le chan-
celier de France et les intendants et gouverneurs des provin-
ces, les présidents, procureurs et avocats généraux des parle-
ments et autres cours de justice, le gouverneur de la Bastille,
les évêques, les corps municipaux, etc. etc. Recueillie et mise
en ordre par Gr. B. Dopping. (Collection de documents inédits
sur l'histoire de France, publiés par les soins du ministre de
l'instruction publique. 1-r série: Histoire politique.) Paris,
impr. nationale, 1850—1855. 4 kötet, 4-r.

* Colbert történetére nézve első rendű forrásmű. 1661-től fogva közöltéinek benne a közigazgatási iratok, melyek leg-
nagyobb része Colbert működésére vonatkozik. A Colbert halála
utáni időszakból elenyésző csekély számmal vannak benne okira-
tok. Az okmányok szak szerint rendezvék: Tome I. États provin-
ciaux; affaires municipales et communales (1850.) Tome II.
Administration de Injustice; police; galères (1851.) Tome III.
Affaires de finances; commerce; industrie (1852.) Tome IV. et
dernier. Travaux publics; affaires religieuses; protestants; sci-
ences, lettres et arts; pièces diverses. Publié par Guillaume Depping
fils (1855.) E gyűjtemény kiadása azért szakadt meg egy időre,
s azért fejezte be más, mert Depping G. B. időközben, 1853.
sept. 5-én, meghalt.

116.

(»Administration de Louis XIV. §. I.Réformes financière-

res et législatives. Renseignements fournis sur ces questions par le Journal d'Olivier d'Ormesson. §. 11. Commerce, industrie, marine, agriculture, police, travaux publics, lettres et arts. Administration militaire.« Yolt-akép Colbert közigazgatása.) — Journal d'Olivier Lefèvre d'Ormesson. et extraits des mémoires d'André Lefèvre d'Ormesson, publiés par M. Chérnel. Paris, imprimerie impériale, 1851. Tome deuxième, 1661—1072. Introduction, p. XCVII—CXL.

Magyar d'Ormesson naplója is egyik elsőrendű forrás Colbert-nek Fouquethető való viszonyára, valamint általában közigazgatására, kormányzata első felében.

117.

Période de l'administration des deux Colbert et de la grandeur maritime de la France. De 1000 à 1691. — Histoire maritime de France,.. . par Léon Guérin, historien titulaire de la Marine, membre de la légion d'honneur. Nouvelle édition, entièrement revue et augmentée de trois volumes. Tome III. p. 113—519. Paris, Dufour et Mulat, 1851. 8-r.

* Czímelőző lapján, »J. B. Colbert. Restaurateur de la marine française« aláírással, kis rézmetszet, melyen Colbert ülve, kezében tollal, előtte kalamárral és papírral ábrázolják: »Raffet déli. Pollet se.«

118.

Rapport de l'Académie royale d'architecture sur la provenance et la qualité des pierres employées dans les édifices de Paris et de ses environs, demandé en l'an 1678, par Colbert, surintendant des Bâtiments; publié par M. Léon de Laborde.

Revue d'architecture (de C. Daly), 1852. T. X. p. 194 et suiv.

= Rapport, stb. mint az előbbi. — Mémoires et dissertations. Paris, A. Leleux, 1852. p. 151—290.

* E kötet minden össze 25 példányban nyomatott: kizárolag csak francia és idegen közkönyvtárak között osztották szét, Lásd: Comptes des bâtiments du roi sous le règne de Louis XIV. Publié par M. J. Guiffrey. T. I. (introduction), p. LXff.

119.

Colbert. Nouvelle historique (aláírva: J. B. Drouet). Reims, imp. de Gérard (1852.) Borítékja egyszersmind czímű szolgál. 8-r.

120.

Colbert, propriétaire dans la rue Vivienné. Question domaniale. — Gazette des Tribunaux, 10 juin, 1853.

Hgész terjedelmében közli Clément: Lettres etc. de Colbert, T. VII. p. CCII.

121.

Rapport de la commission chargée d'examiner le projet d'ériger à Reims une statue à Colbert. Par M. Louis Lucas. (Extrait des travaux de l'Académie impériale de Reims.) Reims, imp. de Regnier, 1853. 8-r.

122.

Louis XIV. et Colbert, — Essai sur l'histoire de la formation et des progrès du Tiers Etat, par Augustin Thierry, membre de l'^eInstitut. Paris, Furne et Cie: 1853. p. 188 212. 8-r.

= Ugyanaz. Troisième édition. Paris, 1855.

123.

(Colbert.) — Le Muséum d'histoire naturelle, par M. Cap. Histoire de la fondation et des développements successifs de rétablissement; biographie des hommes célèbres qui y ont contribué par leur enseignement ou par leurs découvertes, histoire des recherches, des voyages; des applications utiles auxquelles le Muséum a donné lieu, pour les arts, le commerce et l'agriculture; description des galeries du jardin, des serres et de la ménagerie. Paris, Curmer, 1853—1854. 4-r.

124.

Histoire du système protecteur en France depuis le ministère de Colbert jusqu'à la révolution de 1H48, suivie de pièces, mémoires et documents justificatifs, par Pierre Clément, auteur de l'Histoire de l'administration de Colbert; du Gouvernement de Louis XIV. de 1683 à 1689, etc. Paris, Guillaumin et C. 1854. XII 4- 364 lap.

* Az okmányokközt »pièce Nro 8: Origine du Colbertisme«, Mengotti 75. szára alatt említett iratának francia fordítása, 296—300. 1.

125.

Histoire de l'Académie des inscriptions et belles-lettres. T. Des premiers temps de l'Académie antérieurs à la tenue régulière de ses registres. 1663 1 (»83. Colbert. Továbbá:

Tableau des membres de l'Académie des inscriptions et médailles. I^e période 1663—1701. Quatres premières nominations de Colbert. Mindkét külön cikk közzétéve: Mémoires de l'Institut impérial de France. Académie des inscriptions et belles-lettres. Paris, impr. impériale, 1855. p. 3. et p. 20.

126.

Jean-Baptiste Colbert, 1661—1685. (p. 78—88). Histoire des grandes opérations financières. 1. Les fermiers généraux, par M. Capefigue. Paris, d'Amyot, 1855. 8-r.

A nagyhírű szerzőnek ez értekezése ép oly hitvány, mint tömérdek műve között minden az, a melyet ismerek. Elöljáróban, mint igazi journalista, kiemeli, mily »indépendance de jugement» vezeti tollát. Úgy látszik azonban, hogy még a történelmi dátumok járma alól is függetleníti kívánja magát, a mennyiben Colbert születését 1609 apr. 19-re teszi. 1619 aug. 29. helyett, halálát pedig, a címben, 1685-re, 1 683 helyett. Több szám alig fordái elő a pénzügyi értekezésben, melynek lényegét e párral sorával jellemizzük: »Colbert financier est un esprit médiocre, sans idée, sans initiative, avec l'emploi de petits moyens.«

127.

Colbert et le portail de l'église Saint-Eustache. La Semaine religieuse, 25. mars, 1855.

128.

Essai sur la vie publique et privée de Jean-Baptiste Colbert, par M. Edouard de Barthélémy. Châlons, imp. de T. Martin, 1856. 8-r.

129.

Etudes sur Colbert ou exposition du système politique suivi en France de 1661 à 1683 par AT. Félix Joubreau. Ouvrage couronné par l'Académie des sciences morales et politiques, dans sa séance du 5. janvier 1856. Paris, Gruillaumin, 1856. 2 kötet., 8-r.

* Thierry Amadé akadémiai elnök jelentése szerint, az akadémia közgazdasági szakosztálya 1865-ben nyílt pályázatot

hirdetett e tárgyra: »exposer l'ensemble des mesures économiques ordonnées par Colbert, et leurs conséquences depuis son idministration jusqu'à nos jours.« A díjat e mű nyerte el, mely szabadkereskedelmi szempontból ítéli meg Colbert működését. A nemzeti (akkor császári) könyvtár és a tengerészeti minisztérium gyűjteményében lévő kéziratok jó része föl van használva e munkában; a második kötet végén egy csomó eredeti kézirat másolatát is közli.

130.

Mémoire concernant l'administration des ponts et chaussées sous Colbert, par M. Cotelle, professeur de droit administratif à l'École des ponts et chaussées.

* Thierry Amadé a Colbertről hirdetett akadémiai nyílt pályázatról az 1856. jan. 5-ki ülésben jelentést téve, Joubleau pályányertes műve mellett Cotelle-ét emeli ki ekkép: »L'Academie ... a distingué un second mémoire que recommandent aussi des études sérieuses et quelques parties fort remarquables, et elle a voulu lui accorder, par un accessit, un solennel témoignage d'estime. L'auteur de ce second mémoire est M. Cotelle.«

131.

Colbert, par M. Baudot, ancien représentant de l'Yonne. Extrait du »Correspondant«. A Paris (impr. de Raçon) chez C. Douniol, 1856. 8-r. A boríték egyúttal címlap.

132.

T. E. Colbert, surintendant des bâtiments du roi, 1625 1683. Histoire des plus célèbres amateurs français et de leurs relations avec les artistes, faisant suite à celle des plus célèbres amateurs italiens, par Jules Dumesnil. Tome 11. Paris, Jules Renouard, 1857. 8-r.

* E szerint a római akadémia eszméjét magában E ómában Poussin adta volna Colbertnek. Tudjuk, hogy Colbert sohasem járt Rómában, hanem Poussin ottlétekor öcscsét, Colbert Károlyt küldte oda. V. ö. 63. és 107. sz.

133.

Colbert, contrôleur général des finances. — Histoire financière de la France, depuis l'origine de la monarchie jusqu'à l'année 1828 par Jacques Bresson. 3-e édition.

Paris, au bureau de la Gazette des chemins de fer, 1857. 8-r.

Seelig: De Colberti administratione.

* Nem ismerem; egyedül az itt következő cikk forrásai között említették.

Yon Mangoldt: Colbert. — Deutsches Staats-Wörterbuchli, herausg. v. D. J. C. Bluntschli und K. Brater. Stuttgart h. Leipzig, 1857. II. 586 -599.

Louis XIV. et Colbert. — Histoire de France, depuis les temps les plus reculés jusqu'en 1789, par Henri Martin. Tome XIII. Paris, Furne, .1 ou vet et Cie éditeurs, 1858.

= Louis XIV. et Colbert. — Histoire de France, ... par Henri Martin. Tome XIII. p. 1 — 178. 541 -635. Quatrième édition. Paris, Furne, Jouvet et Cie 1870.

* E művet a franezia akadémia két ízben jutalmazta meg a Grand prix Gobert-el.

Choix de lettres inédites écrites par Nicolas Brulart à Louis XIV., au prince de Condé, à Mazarin, Colbert, Le Tellier, Louvois, Fouquet, La Vrillière, Cliâteauneuf, Pontchartrain et autres hommes d'Etat, et de celles qu'il a reçues du roi et des mêmes personnages durant l'exercice de sa charge de premier président du parlement de Bourgogne, de 1657 à 1692; pour faire suite et servir de pièces justificatives à l'histoire de ce parlement; compilées, expliquées et mises en ordre; accompagnées d'autres lettres sur les mêmes sujets, de la même époque et du commencement du XVIII-e siècle, avec un discours préliminaire, des sommaires et des notes explicatives, par M. de Læusine. Dijon, imp. de .1. E. Rabutot, 1850. 2 kötet, n. 8-r.

Jean-Baptiste Colbert. — Histoire de France, par Arnédée Gabond. T. 14. (1661 -1686). Paris, Gaume et Duprey» 1850. 8-r.

Colbert, contrôleur général des finances, surintendant des bâtiments, par l'auteur de l'»Histoire de Vauban, secrétaire d'Etat au ministère de la marine« (t. i. Just.-Jean-Etienne Koy.) Lille, Lefort, 1860. 12-r. egy metszvénnyel.

A szerző nevét Barbier említi: Dict. des ouvrages anonymes. Paris, 1872. I. G28., 629.

= Colbert, contrôleur général des finances, surintendant des bâtiments, secrétaire d'Etat au ministère de la marine, par J. E. Rov. 3e édition. Lille-Paris, J. Lefort, (s. a.) 8-r.

= Colbert, contrôleur général, stb. mint föntebb. 4e éd. Lille-Paris, Lefort, 1879 (1880). 142 lap, 12-r.

Institut impérial de France. Rapport sur le concours relatif à l'administration de Colbert, fait au nom île la section d'économie politique et de statistique, par M. Wolowski, lu à l'Académie des sciences morales et politiques, dans les séances du 6 avril, 24 mai et 18 octobre 1856. (Extrait . . . des »Mémoires de l'Académie« . . .) Paris, imp. de Didot frères, fils et 6. 1860. 4-r.

= Rapport etc. par M. Wolowski. — Séances et travaux de l'Académie des sciences morales et politiques. XXXIX. p. 77.; XLI. p. 43.

Du ministère de Colbert et de ses conséquences économiques. — Histoire de l'économie politique depuis les anciens jusqu'à nos jours, par A. Blanqui, de l'Institut. 4-me édition, revue et annotée. Paris, 1860. I. 365—380.

Barreau de Paris. Colbert, promoteur des grandes ordonnances de Louis XIV. Discours prononcé dans la séance d'ouverture de la conférence des avocats, le lundi 3 décembre 1860, par Alfred Aymé . . . Paris, imp. de W. Remquet, Goupy et C. 1860. 8-r.

= Colbert, promoteur des grandes ordonnances de Louis XIV., par Alfred Aymé. Paris, A. Durand, 1861. 8-r.

Lettres, instructions et mémoires de Colbert, publiés d'après les ordres de l'empereur sur la proposition de Son Excellence M. Magne ministre secrétaire d'Etat des finances, par Pierre Clément, membre de l'Institut. Paris, imprimerie impériale (resp. nationale), 1861-1872. (resp. 1873). Nyolcz részre osztott tíz vaskos kötet. 4-r.

* A Colbert élete és működésére vonatkozó legterjedelmesebb forrásmunka. Nincsen benne valamennyi meglevő kézirata, mert akkor, mint a kiadó írja (f. VII. p. II.) nem 9, hanem 25 vagy 30 kötetnyit kellett volna kinyomatni. Az okmányok itt is, mint Depping kiadványában, szak szerint rendezvén: Tome I. 1650 —Ififii (Colbert és Le Tellier meg Mazann levelezése). (1861.) Tome II. 1-re partie. Finance, impôts, monnaies (1863.) Tome II. 2-e partie. Industrie, commerce (1863.) Tome III. 1-re partie. Marine et galères. (1864) Tome 111. 2-e partie. Instructions au marquis de Seignelay, colonies (1865.) Tome IV. Administration provinciale, agriculture, forêts, haras; canal du Languedoc, routes, canaux et mines (1867.) Tome V. Fortifications; sciences, lettres, beaux-arts, bâtiments (1868.) Tome VI. Justice et police; affaires religieuses; affaires diverses (1869.) Tome VI. Lettres privées; supplément; appendice. (Imprimerie nationale, réimprimé eu 1873. Mire a kötet sajtó alá került, 1870. nov 8-án, kiadója, hosszas betegség után elhunyt.) Végre az utolsó kötet, sorrendi jelzet nélkül: Lettres, etc. publiés pour le ministère des finances, etc. Errata général et table analytique par M. Pierre de Brotonne. Paris, imprimerie nationale, 187g.

= Lettres etc. de Colbert, T. T III., par M. Octave Teissier. — Le Toulouuaïs, 13. avril 1867.

* E könyvismertetés Clément-nak a Colbert levelei III. kötete előszavában a touloni kikötőre vonatkozó több állítását igazítja helyre.

= Lettres etc. de Colbert, Tome VI. par J. Duval. Journal des Débats, 21., 22., 23. septembre 1869.

— Lettres etc. de Colbert, T. I.—V. von Gustav Colin.

Heidelberger Jahrbücher der Literatur, 1869. № 19. S. 302—304.

¹ A Clément-féle előszóra vonatkozólag a jelenleg hírneves nemzetgazda, ki akkor még csak heidelbergi magántanár volt, ezt az alaptalan, sőt valótlan állítást koczkáztatja: »... Einleitungen, in welchen der Herausgeber in geistreicher (!) Weise

das Résumé jedes Bandes darbietet, vielleicht ctwas zu geistreich (!) fñir deutsch Gewolmheit.«

- - Lettres etc. de Colbert, Tome V. par. G. de Beau-court. — Polybiblion. 1870. p. 38., 39.

- - Lettres etc. de Colbert (az utolsó kötet megjelenése alkalmából), par A. Geft'roy. —Bevue des deux mondes. 1871. Tome XCI. p. 188—192.

144.

Guillaume de Lamoignon et Colbert. Essai sur la législation française au XYII-e siècle, par 31. Francis Monnier. Paris, Didier. 1862. 8-r.

145.

Les ordonnances de Colbert et l'inscription maritime, par Jules de Crisenoy (ancien officier de marine). Extrait du »Journal des économistes.« Paris, Guillaumin et Cie 1862. 8-r.

146.

Etudes historiques. Les finances françaises sous l'ancienne monarchie, la république, le consulat et l'empire, par 31. le baron de Nervo, receveur général. (Facta loquuntur.) Jacques Coeur. Sully. Fouquet. Colbert. Law. Macbault. Terray. Turgot. Necker. Calonne. Clavière. Hamel. Gaudin. Barbé-Marbois. Mollien. Paris, Michel Lévy frères. 1863. Tome I. p. 374 418: Les finances sous Louis XIV. (Colbert.) - p. 483 -511: Instructions de Colbert aux commissaires envoyés par lui dans les provinces (1664.)

147.

Papiers provenant de J.-B. Colbert et récemment acquis par la bibliothèque impériale et par la bibliothèque delleims. Communication faite à l'académie de cette ville, par 31. Ch. Loriquet, secrétaire général, conservateur de la bibliothèque et des archives de la même ville. Reims, P. Dubois, 1863. 8-r.

* Szorosan családi érdekű okiratok az 1679-től 1685-ig terjedő időszakból.

148.

(Colbert et sa famille à Reims, influence de ce ministre sur les affaires et l'industrie de la cité, par 31. Ch. Loriquet.)

»La travail que nous préparons sur Colbert et sa famille« — így említi Loriquet, főntebbi műve 8-ik lapján, hozzáfűzve e megjegyzést: »Cette publication, dont les archives de la ville et les mémoires contemporains inédits feront tous les frais, formera un fort volume in-8°.« Nem tudom megjelent-e valósággal?

149.

Note sur la famille Colbert, par M. N.-J. Colbert. Paris, 1863. 8-r.

88 lapra menő családi okiratok.

150.

Colbert, intendant de Mazarin. Documents inédits du XVIIe siècle. Lettres, instructions et mémoires de Colbert, publiés, sur la proposition du ministre des finances, par M. Pierre Clément Compte-rendu par M. Alphonse Feillet. Extrait du journal »L'Economiste français.« Paris, imp. de Schiller.

1863. 8-r.:

151.

Opérations de Colbert sur les rentes, par M. Pierre Clément. — Séances et travaux de l'Académie des sciences morales et politiques. Numéro d'octobre, 1863. LXYI. p. 89.

152.

Les successeurs de Colbert. I. Pontchartrain etc. par M. P^r. Clément. — Revue des deux mondes, 15 août, 1863. T. XLVI. 916—945.

153.

Le personnel de la marine militaire et les classes maritimes sous Colbert et Seignelay, d'après des documents inédits, par Jules de Crisenoy. »Revue contemporaine«, 15 juillet, 1864.

= Le personnel de la marine militaire et les classes maritimes sous Colbert et Seignelay, par M. de Crisenoy. Extrait de la »Revue contemporaine.« Paris, Challemel, 1864. 8-r.

Érdekes adatokkal szolgál e mű különösen arra nézve, hogy pénzügyi bajok miatt minő hanyatlásnak indult a francia tengerészeti Colbert utódja, Seignelay őrgróf alatt.

154.

La manufacture des glaces de Saint-Gobain de 1665 à 1865, par Aug. Cochin, membre de l'Institut. Paris, Douniol et Guillaumin, 1865. 192 lap, 8-r.

* E mű első fejezeteiben sok besces részlet van a Colbert által Párizsban alapított »velenczei tükörgyárról (glaces façon de Venise.)«

155.

Étude sur la part prise par Colbert à l'oeuvre législative et judiciaire de Louis XIV, par M. C. Petit, premier avocat général à Orléans. (Discours de rentrée du 3. nov. 1866.)

156.

France under Richelieu and Colbert, by John Henry Bridges. Edinburgh, Hamilton, 1866. 8-r.

= France under Richelieu and Colbert. - Fraser's Magazine. London, 1867. LXXV. 537.

= France under Richelieu and Colbert. - Eclectic Magazine. New-York, LXIX. 78.

* Az előbbi értekezés változatlan lenyomata.

157.

Colbert et l'administration provinciale, par M. Pierre Clément. — Séances et travaux de l'Académie des sciences morales et politiques, LXXVII. p. 117.

158.

Une histoire de la marine de France. 1669—1700. en cinq volumes. Ms. I. vol. le ministère de Colbert. Deux années de mission à St. Pétersbourg. Manuscrits, lettres et documents historiques sortis de France en 1789. par le Comte Hector de la Ferrière. Paris, imprimerie impériale, 1867. p. 196 205.

159.

(Fouquet pörének okiratai.) Archives de la Bastille. Documents inédits recueillis et publiés par François Ravaïsson, conservateur-adjoint à la bibliothèque de l'Arsenal. Règne de Louis XIV. (1661.) Paris, A. Durand et Pedone-Lauriel, 1868. XXXI + 163. — (1663 à 1678). XIV. + 502. Nagy 8-r.

160.

L'impôt monarchique. Louis XIV. et Colbert (1661 — 1683.) — Histoire de l'impôt en France, par J. .T. Olamageran. Deuxième partie comprenant l'époque monarchique depuis l'établissement de la taille permanente (1439) jusqu'à, la mort de Colbert (1683.) Paris. Guillaumin et (6e, 1868. II. 599 697.

161.

Gustave Brunet: Jean-Baptiste Colbert. Le Bibliophile Français. Paris, 1869. IV. 5 —10.

* Colbert arczképével s czimerével; részbe metszette G. Staal.

162.

Colbert, famille de Champagne (qui prétend descendre d'une ancienne maison écossaise de même nom.) J. B. Colbert, ministre de Louis XIV. (élétrajz.) Hôtel Colbert (a rue Vivienneben, részletesen leírva; e fényses palotához nem is hasonlítható Colbei t másik háza, mely a máig Rue de l'hôtel Colbert-nek nevezett utcában feküdt, a quartier Saint-Victorban.) Colbertie, de Colbert, ministre français. (Genre d'arbres, de la famille des dilléniacées, . . . comprenant une seule espèce qui croît dans l'Asie tropicale.) Colbertisme, système financier de Colbert. Pierre Larousse-nál: Grand dictionnaire universel du XIX-e siècle. Paris, 1869. LV. 574—576.

* Mindezen czikk bescs vázlata a fölvert tárgynak. Az njabb ismerettári közlemények közt ez a legkiválóbb.

163.

Colbert et la déclaration de 1682, par M. Pierre Clément.

Compte-rendu des séances de l'Académie des sciences morales et politiques; novembre, 1869. XC. p. 289.

164.

La Hotte sous Colbert et l'ordonnance maritime de 1681, par F. Maitrejean. Bordeaux, imp. Gounouilhou,- 1869. 62 p., 8-r.

165.

Colbert, d'après sa correspondance; par G. Du Fresne

dp Beaucourt. (Extrait dein Revue des cpiestiims historiques.)
Paris, Palmé. 1861. 65 p., 8-r.

* 50 példányban nyomatott.

166.

Jean Baptiste. Colbert. - - St. Paul's Magazine. London,
1869. II I. 342.

167.

Colbert in seinem Verhältnisse zu Mazariu. Von Gustav
Colin. — Historische Zeitschrift, herausg. v. Sybel. München,
1869. XXII. 1 27.

* A Lettres etc. de Colbert T. kötete alapján írt értekezés.
Ugyanez megjelent külön-nyomatban is (München, 1869).

168.

Colbert, vornehmlich in staatswirthschaftlicher Hinsicht.
Nach den neuerdings veröffentlichten Quellen. Von Br. (lust.
Cohn, Privatdocent in Heidelberg (resp. Prof. in Riga.) —
Zeitschrift für die gesainmte Staatswissenschaft. Tübingen,
1869. S. 469. 1870. S. 390.

* A Lettres etc. de Colbert és bevezetései alapján írt terje-
delmes értekezés.

169.

Colbert, ministre de Louis XTV. (1661—1683.) par
M. Jules Gourdault. Tours, Alfred Marne et fils, éditeurs.
1870. 4-r.

* A »Biographies nationales« című gyűjtemény egyik
önálló kötete. Képekkel diszített s okmány-függelékkal ellátott
mű, mely jellegére nézve a tudományos és népszerű között ingado-
zik. Voltakép nem annyira Colbert, mint inkább Colbert egész
közigazgatásának történelme. Ismertetve: Polybiblion, 1872.
VIII. 169. A szerzőnek, ki 1838-ban született s később Sully-
ról és koráról, Condé ifjúságáról stb. írt, ez az első nagyobb
munkája.

= Colbert, ministre de Louis XIV. etc. par J. Gour-
dault. 3-me édition. Tours, Marne, 1876. 12-r.

= Colbert, ministre de Louis XIV. etc. par J. Gour-
dault. 4-me édition. Tours, Marne, 1878. 12-r. 287 lap, szintén
metsz vényekkel.

170.

Colbert. — Relatioue et osservazioni de regnodi Francia del eininentissimo Cardinal Cliigi legato. Az egész rövid jellemrajzot olasz eredetiben közli Banké: Französische Geschicbte (Samuitliche Werke, Bd. XII.) Leipzig. 1870. V. 302.

171.

J. B. Colbert. Dictionnaire critique de biographie et d'histoire; errata et supplément pour tous les dictionnaires historiques, par Auguste J al. 2-e éd. Paris, 1871. 8-r.

Első kiadása: Pains, Plon, 1864. 8-r.

172.

Mémoires de Nicolas-Joseph Foucault. Publiéés et annotés par M. F. Baudry. Appendice II. Dépêches de Colbert à Foucault et aux intendants (1679 à 1683.) Paris, impr. mit.. 1872. 4-r.

17 S.

Colbert. A kereskedelem története, irta Dr. Matlekovits Sándor. 1873. Pesti könyvnyomda r. társ. 8-r. 137 142.1.

174.

Histoire de Colbert et de son administration par Pierre Clément, de l'Institut. Précedée d'une préface par M. A. Geflioy, de l'Institut. Paris, Didier et CA 1874. Két kötet, n. 8-r.

= Histoire de Colbert. . . . par Pierre Clément. . . . édition. Paris, Didier et CA 1874. Két kötet, k. 8-r.

= Histoire de Colbert, etc. par P. Clément. 3-e éd. Paris. Didier, 1875. Két kötet, 12-r.

175.

Un fils de Colbert, étude par Pierre Margry, suivie de la correspondance du marquis d'Ormoy avec son père concernant les bâtiments du palais de Versailles et les travaux faits dans les environs (1663 1704.) Paris, Técheuer (Imprimerie nationale), 1874. 8-r.

176.

La marine sous Richelieu et Colbert, par M. Goujeart. Paris, 1874. 8-r.

Histoire du règne de Louis XIV. récits et tableaux par M. Casimir Gaillardin, professeur d'histoire au lycée Louis-le-Grand. 2-e partie. L'Epoque de puissance et de gloire sous Colbert et Louvois. T. ITT. et TV. Paris. Jacques Lecoffre et Ce; 1874. 1875. 8-r.

Lettre de J.-B. Colbert au peintre Charles Le Brun. (Eaict à Sceaux ce dixme octobre 1681.) — Revue des documents historiques. Suite de pièces curieuses et inédites, publiées par Etienne Charavay. Paris, Lemerre. 1875. II. 30., 31.

* Colbert sajátkezű eredeti levelének hasonmásával.

Alfred Neymarck: Colbert et son temps. Paris, Dentu, 1877. Két kötet, 8-r.

* Kevéssé megbízható, felszínes munka, minek jellemzésére elég legyen annyit említenem, hogy pl. Mazarin halálát I. 28. lapon 1661. márcz. 9-ére, I. 425. lapon pedig 1661. ápril 1-sejére teszi. Colbertre vonatkozólag is több dátumával járat áprilist az olvasóval. Szerzője ismert nevű közigazdasági író s a »Rentier« czímfí pénzügyi közlöny szerkesztője. — Egyébként e mű ritka, könyvkereskedésben nincs, s én pl. kénytelen voltam a berlini kir. könyvtár példányát használni. »Rare« jelzővel, lő frankra szabta árát a Catalogue mensuel de la librairie Lekec. Paris, 1888. No 49. p. 24.

Colbert. Dr. Weisz Bélától. Nemzetgazdasági szemle. Budapest, 1877. TV. füzet, 56 69.

* Clément: Hist. de Colbert-je alapján írt tanulmány.

Jean Baptiste Colbert (1619 1683.) By T. M. W. Encycl. Britannica. Oth édition. Edinburgh, 1877. Vf. 121.

* Clément: Hist. de Colbert-je nyomán.

(La bibliothèque royale) de 1661 à la mort de Colbert (1683) (p. 27 43.) — La bibliothèque nationale. Son origine et ses accroissements jusqu'à nos jours. Notice historique par

T. Mortreuil, secrétaire de la bibliothèque nationale. Paris,
Champion, 1878. 8-r.

183.

Colbert. - Histoire nationale de la marine et des marins français depuis Jean Bart jusqu'à nos jours, par Jules Trouset. Paris, Librairie illustrée, 1878. 4-r.

= Ugyanaz. Edition splendidement illustrée de portraits, vues, scènes, batailles navales, cartes, plans et autographes. Paris, Libr. ill. librairie Dreyfous. s. d. 4-r.

184.

Die innere französische Gewerbepolitik von Colbert bis Turgot. Von Henry W. Farnam. M. A. Doctor der Staatswissenschaften. — Staats- u. socialwissenschaftliche Forschungen, herausg. v. Gustav Schmoller. I. Band, 4. Heft. Leipzig, 1878.

185.

Colbert. (*Mémoires de l'abbé de Clioisv.*) — L. Dussieux: Les grands faits de l'histoire de France, racontés par les contemporains. Recueil de documents originaux destiné à servir de complément aux études historiques. 2e édition, avec une introduction par Ch. Barthélemy. Paris, Lyon, Lecoffre, 1878. VI. 296—300.

Ohoisy emlékiratainak Cplbertre vonatkozó része. ítészemről mindig a Michaud és Poujoulat-féle kiadást idézem. Choisy emlékiratainak legújabb kiadása: *Mémoires pour servir à l histoire do Louis XIV.* Publiéés avec préface, notes et tables par M. Lesscure. Paris, libr. des Bibliophiles, 1889. 16-r. p. XXIV 4- 218 + 267.

18fi.

Colbert et le Canada. Etablissement de la Nouvelle France, par l'abbé Emile Desmazures. Paris, Dufossé, 1879. 12-r.

* A szerző *sulpicianus* szerzetes Montréal-ban.

187.

Der Colbertismus. Richelieu's culturpolitische Schule. Colberts Finanz-, Verkehrs- u. Gesetzespolitik. Die französische Industrie unter Colbert. — Über den französischen National-

Wohlstand als Werk der Erziehung. Studien über Geschichte u. Organisation des künstlerischen u. technischen Bilkungswesens in Frankreich, v. Armand Freiherrn v. Dumreioher. Wien, A. Holder, 1879. S. 39. 8-r.

* Feldolgozott művek alapján, kiváló szakismérettel írt értekezés.

188.

Ludwig XIV. als Alleinherrscher. Colbert. Das Zeitalter Ludwigs des Vierzehnten von Dr. Martin Philippson. Berlin, 1879. 8-r.

* A 49-ik lapon Colbert arczképe fametszében, Lidiin Jakab metszvénye után: az 50-ik lapon Colbert kéziratának hasonmása: »A Nevers ce dernier octobre 1659.«

189.

Jean-Baptiste Colbert und seine Verdienste um nationalen Wohlstand. Ein Spiegelbild für unsere Zeit, Vortrag von W. Schimmelpfeng. Berlin, Puttkammer u. Mühl brecht 1879. 16 lap, n. 8-r.

190.

Essai sur Colbert et Turgot, par M. Victor Deheurle.de la Société académique de l'Aube. (Extrait des Mémoires de la Société académique de l'Aube. T. X Til.II. 1879.) Troyes, imprimerie Dufour-Bouquot, 1880. 8-r. 64 lap.

191.

Lettres inédite de Château-Renault à Colbert, Le Cabinet historique, janvier-février, 1880.

192.

Colbert et son administration, etc. Továbbá: »Jean-Baptiste Colbert; d'après le portrait de Philippe de Champagne, gravé par Nanteuil (1660)«. Az arczkép alatt Colbert címere. »La galerie des Gobelins, visitée par Colbert: d'après Séb. le Clerc.« Mind a kettő Huyot metszvénye. — XVTime Siècle: institutions, usages et costumes, France, 1590 1700, par Paul Lacroix (Bibliophile Jacob). Paris, Firmin-Didot, 1880. p. 280—300.

193.

Colbert, par Augustin Challamel. Paris. H. E. Martin.
1880. 12-r.

* A szerző a bibliothèque Sainte-Geneviève könyvtárnoka
Párizsban.

194.

John-Baptist Colbert. Temple Bar. London. 1880.
LIX. 89.

195.

Jean-Baptiste Colbert. — Herbst: Encyklopâdie der
neueren Geschicht. Gotha. Perthes. 1880. I. 637.

196.

Les continuateurs de Loret. Lettres en vers de La Gravette de Mayolas, Robinet, Boursault, Perdou de Subligny, Laurent et autres (1665—1689). Recueillies et publiées par le Baron James de Rothschild. Tome I. Paris, Damascène Hor-gaiul et Charles Fatout. 1881. Tome 11. Paris, 1883. 8-r.

Összesen 600 számoszott példányban nyomatott, egykorúkig apró füzetekben kiadott verses krónikák gyűjteménye, mely teljes tele Colbertre vonatkozó adatokkal. Érdekes vonás róla, hogy lánya lakodalma tánczolt: »Et Monsieur Colbert mesme y dance« (11. 635); és hogy mit tartottak munkaerejéről (Robenot, dd. 20. dec., 1665. I. 514):

Le Sieur Colbert, dont la sagesse
Efface les sages de Grèce
Et fait partout fleurir l'Estai,
Est, chargé par le Potentat
D'un beau mais fort pénible rôle,
Sçavoir du général contrôle
De tous ses revenus royaux,
Mais ce sujet, des plus loyaux,
Qui n'est qu'à luy seul comparable.
Est un Hercule infatigable.

197.

Comptes des bâtiments du roi sous le règne de Louis XIV.. publiés par M. Jules Guiffrey, archiviste aux Archives Nationales. Tome I. Colbert. 1664—1680. — Collection de documents inédits sur l'histoire de France, publiés par ordre

du gouvernement et par les soins du ministère de l'instruction publique. Paris, impr. nat., 1881. 4-r. LXXIV + 1529 lap.

198.

Mémoires sur la vie publique et privée de Claude Pellot, conseiller, maître des requêtes, intendant et premier président du Parlement de Normandie. (1619—1683), d'après de nombreux documents inédits, notamment sa correspondance avec Colbert et le chancelier Séguier, par Ernest O'Reilly. Paris. Champion (Rouen. Cagniard), 1881. 1882. Két kötet, 8-r.

199.

Colbert (Jean Baptiste) d'après Claude Le Lèvre. L'histoire de France par M. Guizot. Illustrée de 94 gravures dessinées sur bois par Alph. de Neuville. Paris. Hachette et Cie 1882. p. 251. 4-r.

200.

Les douanes avant Colbert et l'ordonnance de 1664. (Aláírva: Alphonse Callery.) Revue historique, janvier-avril 1882. Paris, Bailliére et Cie. 1882. XVIII. 40 01.

= A. Callery: Les droits de douane et les idées économiques sur le commerce extérieur, depuis le XVIe siècle jusqu'à l'ordonnance de Colbert de 1664. Académie des sciences morales et politiques. 1882. avril-mai.

= Histoire du système général des droits de douane aux XVIe et XVIIe siècles et des réformes de Colbert en 1664. Étude destinée à l'histoire des institutions financières de l'ancienne France, par M. Alphonse Callery. (Extrait.) Nogent-le-Rotrou, imprimerie Daupeley-Gouverneur, 1882. 47 lap, 8-r.

201.

Die prohibitive Getreidehandelspolitik Colberts und seiner Nachfolger, die Preise und der Ackerbau von 1660 bis 1760. Die französische Getreidehandelspolitik bis zum Jahre 1789 in ihrem Zusammenhänge mit der Land-, Volks- u. Finanzwirtschaft Frankreichs. Ein Beitrag zur französischen "Wirtschaftsgeschichte" von Dr. Awetis Araskhanianz aus Akulis in Russisch-Armenien. Sdimollernél: Staats- u.

socialwissenschaftl. Forschungen. IY. Bd. 3. Heft. Leipzig»
Duncker u. Humblot, 1882. S. 100.

202.

Deux centenaires oubliés (Colbert et Louis XI.) par Ludovic Drapeyron. — Revue de Géographie, livraison d'octobre, 1888.

208.

Tombeau de Colbert. Paris sous Louis XIV. par Auguste Maquet. Paris, 1883. 07—99.

* Díszmunka, a Saint-Eustache egyház és Colbert sírja kisebbfajta s rossz fölvételi! és kivitelű képével, valamint a 212. lapnál ily aláirású nagy képpel: Colbert visitant la manufacture des Gobelins.

204.

Colbert, d'après la gravure de R. Nanteuil, de 1660 G. J eaugeon metszvénye, e körirattal: Joannes Bap. Colbert Regi A Consiliis Reginae A Secretioribus Mandatis. BaroD^e Seignelay. Alatta ezímere; a szövegben jellemzése. Turenne, sa vie. les institutions militaires de son temps, par Jules Roy. Paris, 1884. p. 469.

205.

Colbert. Abrégé d'histoire de France, par J. Michelet. Temps moderne. Nouvelle édition, accompagnée de cartes-Paris, Delagrave, 1884. p. 342. 8-r.

206.

Les grands Français, par Amédée Gasquet. Colbert-Paris, Picard-Bernlieim et Ce, 1885. 12-r.

* Apró, 40 centime-os füzet.

207.

Turgot et Colbert. Le colbertisme. Le temps de Colbert. Qu eût fait Colbert sous Louis XYI? etc. — Alfred Neymarck: Turgot et ses doctrines. Paris, Guillaumin et Ce, 1885. II 361—369.

208.

la politique coloniale de Colbert, par M. H.Pigeonneau.

Annales de l'école libre des sciences politiques. Paris. F. Alcan, octobre. 1886. n° 4.

Étude biographique de Colbert par L. Diissioux. T'iris.
Victor Lecoffre, 1886. 8-r. 872 lap.

Administration de Colbert (de 1661 à 1683). Histoire de la dette publique en France, par A. Vüllerer, ancien commis principal au ministère des finances, ancien chef de division au ministère d'état. Paris, Berger-Levrault et Cie 1886. 8-r. I. 78 113.

Instruction (de Colbert) à M. de Saint-Boni, ain. ambassadeur à Lisbonne, relative aux Colonies Portugaises. Paris. 16. mars 1669. Recueil des Instructions données aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traités de Westphalie jusqu'à la révolution française. Publié sous les auspices de la commission des archives diplomatiques au ministère des affaires étrangères. Tome III. Portugal, avec une introduction et des notes par le Yte De Caix de Saint-Aymour. Paris. F. Alcan. 1886. p. 116—119.

* Eredetije a Bibliothèque Nationaleban, MSS. 500, Colbert, vol. CCIY, Dépêches concernant le commerce, 1669. fol. 6. Innét közölte már Depping: Correspondance administrative. 111. H 9—423. kiegészítve Colbert-nek 1669. nov. 21-én kelt s ugyancsak Saint-Romain-hez intézett pótló-utasításával. — Továbbá lenyomatta még a főutasítást Clément: Lettres etc. de Colbert. II. 456 — 459.

Colbert. — Histoire des paysans, par Eugène Bonnemère. 4me édition, revue et considérablement augmentée. 3me partie: La commune agricole. Paris, Fischbacher, 1887. p. 82—96.

* Első kiadása: Histoire des paysans, depuis la (in du moyen âge jusqu'à nos jours (1200 —1850). Précedée d'une introduction. Két kötet. Paris, Chamerot, 1856. 8-r. — 4-me éd. III. 96: »On connaît ce rébus si populaire au siècle dernier:

(Venance France Per Colbert

G. De La K La France

(J'ai souvenance de l'a souffrance qu'a souffert la France sous Colbert.)»)

J. B. Colbert. - Documents inédits sur l'histoire de France. Lettres du Cardinal Mazarin pendant son ministère, recueillies et publiées par A. Ohéuel, membre de l'Institut. Paris, imprimerie nationale, 1887. I V. 794: (table analytique.)

214.

Ministère de Colbert. 1661-1683., melyre mintegy ellen-tétül következik az »Influence prépondérante de Louvois. 1666-1691.« czímű fejezet. — Programme d'un cours d'histoire de France et d'histoire générale, par François Royé. Nouvelle édition. Paris, Ch. Delagrave, 1887. 8-r.

= Előbbi kiadása, mely szintén »nouvelle édition, revue et corrigée.« Paris, Delagrave et Cie 1872. 12-r.

215.

L'établissement naval de Colbert, par Chabaud-Arnault.

- Revue maritime et coloniale; septembre-novembre, 1887.

216.

Le surintendant Colbert, sa jeunesse, son administration et ses réformes, par H. de Font-Réaulx. Limoges, Aidant et C. 1888. 12-r. 105 lap.

217.

»Si j'avois fait pour Dieu ce que j'ai fait pour cet homme-la, je serois sauvé dix (!) fois, et maintenant je ne sais ce que je vais devenir.« (Colbert mondása, mint czikk-czím.) — Petites ignorances historiques et littéraires par Charles Rozan. Paris, maison Quantin, 1888. p. 253—255.

: Voltakép Colbert életének vázlata, mely azonban még a czímű választott, Colbert által halálos ágyán kiejtett szavak történetét is minden tanulmány nélkül, meglehetős nagy ignorantia-val adja. Még a Clément nagy művét sem ismeri. A kit az idézett szavak története érdekel, ne itt keressen felvilágosítást, hanem Clément-nál: Lettres de Colbert. T. VII p. XXXV—XXXIX.

218.

La création de l'Académie des Sciences. Le projet de Colbert. L'installation de l'Académie dans l'hôtel Colbert, stb.

L'Académie des Sciences, par Ernest Maindron. Paris, Félix Alcan, 1888. 8-r. Chap. 1.

* A 3. lapon ábrás térrajz: »Le Palais Mazarin, l'Hôtel

Colbert (Hostel Collebert) et la Bibliothèque du Hoy. à la fin du XVIIe siècle.«

219.

Colbert et l'abbaye. Mabillon et la société de l'abbaye de Saint-Germain des Prés a la fin du dix-septième siècle 1664 1707, par Emmanuel de Broglie. Paris. Plon. 1888.
p. 80., 81.

220.

Les grands marins 1° avant Colbert; 2° pendant les ministères de Colbert et de Seignelay, etc. - Les Grands marins du règne de Louis XIV. Notices historiques, par L. Dussienx. Paris, Victor Lecoffre, 1888. 8-r. 364 lap.

221.

La guerre d'escadre sous le ministère de Colbert, par Ch. Cliabaud-Arnault. Revue maritime et coloniale, décembre, 1888; avril, 1889.

222.

L. Caffaréna: Dépêches de Colbert sur la décoration des vaisseaux. Revue de l'art français, juin, 1889).

223.

Les trois Colbert, par le Général de Thoumas. Nancy et Paris, Berger-Levrault, 1889. 8-r. 208 1. (3 arczképpel.)

224.

Les conseillers du grand roi: Colbert, Louvois, Vauban. Paris, Lécène et Oudin. 1889. N. 8-r. 320 lap. képekkel.

225.

Les fondateurs de la Manufacture: Louis XIV. et Colbert. — Les Manufactures nationales. Les Gobelins, la Savonnerie, Sèvres, Beauvais, par Henry Havard et Marius Vachon. Paris, Decaux, 1889. N. 4-r.

* E mű — szinte hihetetlen — először adja a címben említett négy világhírű intézet történetét. Metszvények: Colbert arczképe, palástján a Szeutlélek-rend nagy kereszttjével (Joannes Baptista Colbert. C. le Febvre effigiem pinxit. Benedictus Audran sculpsit). Továbbá »Le Roy Lovis XTIII. visitant les Manufactures des Gobelins ov le Sievr Colbert, Svrintendant de ses Bastimens le condvit dans tovs les ateliers povr lvi faire voir le divers ovvrages qvi si font.« (Le Brun műve, »Ch.Roguet del.«

A II. RÉSZ TARTALMA.

I. Puissances de la terre, protégez les talents!«	3
II. Tudományos akadémiák	33
III. »Écrivains mercenaires«	58
IV. Művészet	76
V. »Una grandissima servit»	96
VI. Az »államművészet« alphája	112
VII. Le grand voyer	131
VIII. »In dextra gladium teneo«	152
IX. Az »örökkévalóság«	167
X. »Le travail des hommes«	188
Függelék: A Colbertre vonatkozó irodalom	203